МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Михайло Анатолійович Журба

Вячеслав Вячеславович Козир

НЕПИСЬМЕННІ ЗМУШЕНІ ДИКТУВАТИ.

ТОВАРИСТВО «ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ» В УКРАЇНІ (1923 – 1936 рр.)

Вінниця

«ТВОРИ»

2025

УДК 94(477)"1923/1936"]:061.23:374.72-057.81
Ж 91

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(протокол № 9 від 24 квітня 2025 року)

Рецензенти: Андрусишин Богдан Іванович, доктор історичних наук, професор;
Даниленко Віктор Михайлович, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України;
Мельничук Олег Анатолійович, доктор історичних наук,
професор.

Журба М.А., Козир В.В.

Ж 91 Неписьменні змушені диктувати. Товариство «Геть неписьменність» в Україні (1923 – 1936 рр.): монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2025. 248 с.

ISBN 978-617-558-274-9

Монографія присвячена історії громадсько-політичного об'єднання «Геть неписьменність», яке діяло на теренах підрадянської України у 1923 – 1936 рр. На основі опублікованих документів та архівних джерел досліджуються доктринальні засади, функціональні виміри, передумови, етапи діяльності товариства. Окреслюються регіональні особливості та параметри еволюції його організаційної структури. Аналізуються механізми використання владою культурницьких громадських організацій у соціалістичному суспільному експерименті: промисловій модернізації, примусовій комунізації селянських господарств, господарсько-політичних та ідеологічних кампаніях. Визначаються етно-національні виміри ліквідації неписьменності у контексті радянської громадської ініціативи. Критично осмислюється історіографічна традиція щодо ліквідації неписьменності в Україні доби комуністичного тоталітаризму.

Видання адресується для викладачів та широкого загалу читачів.

ISBN 978-617-558-274-9 **УДК 94(477)"1923/1936"]:061.23:374.72-057.81**

Zhurba M.A., Kozyr V.V.

Illiterates are Forced to Dictate. Society "Away with Illiteracy" in Ukraine (1923 – 1936): Monograph. Vinnytsia : TVORY. 248 p.

ISBN 978-617-558-274-9

The monograph is devoted to the history of the socio-political association "Away with Illiteracy", which operated in the territory of post-Soviet Ukraine in 1923 – 1936. Based on published documents and archival sources, the doctrinal principles, functional dimensions, prerequisites, and stages of the society's activity are investigated. Regional features and parameters of the evolution of its organizational structure are outlined. The mechanisms of the authorities' use of cultural public organizations in the socialist social experiment are analyzed: industrial modernization, forced communization of peasant farms, economic, political, and ideological campaigns. The ethno-national dimensions of the elimination of illiteracy in the context of the Soviet public initiative are determined. The historiographical tradition regarding the elimination of illiteracy in Ukraine during the era of communist totalitarianism is critically analyzed.

The publication is addressed to teachers and a wide range of readers.

UDC 94(477)"1923/1936"]:061.23:374.72-057.81

ISBN 978-617-558-274-9 © ТОВ «ТВОРИ», 2025

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень……...4

Вступ. Історіографічний дискурс……..5

Розділ 1. Історичні обставини, етапи створення та еволюція організаційної структури товариства «Геть неписьменність»…….25

Розділ 2. Участь товариства «Геть неписьменність» у реалізаціїї більшовицького проєкту ліквідації неписьменності та малописьменності……...……...……67

Розділ 3. Товариство «Геть неписьменність» у політиці більшовицьких суспільних трансформацій. Етнонаціональний вимір культурницької громадської ініціативи……123

Висновки……..180

Бібліографічні посилання……...189

Додатки…….226

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМСРР – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВУНКЛН – Всеукраїнська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності

ВУРПС – Всеукраїнська рада професійних спілок.

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВУРПС – Всеукраїнська рада професійних спілок

ВЦКНС – Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян.

Головполітосвіта (Політосвіта, ГПО) – Головне управління політичної освіти

Головсоцвих – Головне управління соціального виховання НКО УСРР

КНС – Комітети незаможних селян

МОДР – Міжнародна організація допомоги революціонерам

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

Наркомос, НКО – Народний комісаріат освіти УСРР

РКП(б) – Російська комуністична партія більшовиків

РНК – Рада народних комісарів

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СВБ – Спілка войовничих безвірників.

ТГН – товариство «Геть неписьменність»

ТДЛН – товариство допомоги ліквідації неписьменності

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

Analfabeci muszą dyktować
(Stanistaw Jerzy Lec*)

ВСТУП. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Складний та довготривалий процес становлення громадянського суспільства в Україні потребує осмислення досвіду функціонування громадських організацій, та їх взаємодії із державними структурами. Залучення до суспільних ініціатив у політичному, економічному та культурному житті громадян незалежної України актуалізує доцільність вивчення історії вітчизняних громадських інституцій. Особливої ваги набуває проблема вивчення культурно-освітнього життя, що є важливою складовою у системі суспільної самоорганізації. Після довгих років нищення історичної свідомості та вибіркового вивчення української культури у наш час з'явилася тенденція до неупередженого висвітлення цих процесів. Насамперед, це стосується історії наскрізь заідеологізованої та сфальсифікованої, як у методологічному, так і фактологічному плані доби радянського тоталітаризму, початок якій поклала наймасштабніша суспільна катастрофа XX ст., відома як «жовтнева соціалістична революція» 1917 року. Сьогодні, позбувшись флеру політичних теорій та ідеологічних заклинань розуміємо, що скориставшись демократичним безладом після скинення монархії Романових, владу у Російській імперії та її національних домініонах захопила міжнародна терористична організація фінансована іноземними державами. Більшовики прийшли до влади під облудливими і, водночас, надзвичайно привабливими гаслами рівності усіх народів, знищення експлуатації, встановлення соціальної справедливості*. Щоправда, для досягнення узагальненої рівності потрібно було знищити усередині національних спільнот, ті соціальні групи, які заважатимуть просуванню до світлого комуністичного майбутнього. У постімперському просторі

* «Неписьменні змушені диктувати» (Станіслав Єжи Лец)

народилися два Радянські союзи – реальний і вигаданий. Вигаданий мав цілий набір фантомних інституцій покликаних надати людського обличчя огидній дійсності. Офіційно утвердилася ідея гармонійного одностайного суспільства. Парадоксально, але на цьому тлі набувала обертів кампанія по знищенню «ворогів народу», які перешкоджали здійсненню соціалістичного експерименту**. Радянсько-комуністичні структури, місцеві адміністрації, які діяли за каноном спецслужб управляли процесом утилізації людського ресурсу для потреб «соціалістичного будівництва» і цинічно втручалися у свідомість людей зомбуючи її пропагандистськими гаслами. Влітку 1931 р. на засіданні колегії ОДПУ СРСР її очільник, Генріх Ягода, зробив відверту заяву про те, що саме його карально-репресивна організація здатна не лише втілити у життя плани промислової модернізації, але і успішно вести битву за людські душі. Завдання було поставлене вселенського масштабу. Адже відомо, що за людські душі людей боролися завжди лише двоє – Спаситель і Ворог роду людського***. Саме для цього був підготовлений безпрецедентний в історії проект маніпулювання масовою свідомістю через освітню мережу, пресу, засоби інформації.

Утвердивши свої позиції політично, більшовицький режим впритул зіткнувся із проблемою масової неписьменності, без вирішення якої ідеологічна обробка населення була б неможливою. Проблема навчання грамоті вимагала від більшовицької влади швидкого і радикального вирішення. Розгорнувся небачений за масштабами рух за ліквідацію неписьменності, який від початку набув відвертих рис воєнізованої кампанії з масовою мобілізацією усього письменного населення на засадах трудової повинності. Активістів лікнепу називали культармійцями відповідно до проголошеного курсу битви на культурному фронті. Одночасно відбувалася «зачистка старих освітянських кадрів», які не вписувалися у революційний контекст. Ця офіційно скасована із введенням НЕПу система примусу була повернута наприкінці 1920-х років. Для багатьох лікнеп став формою

трудової повинності, ухилення від якої тягло за собою адміністративну і навіть кримінальну відповідальність. Поряд із репресіями використовувалися і заохочення, які мали не лише стимулювати, але й камуфлювати методи комуністичного лікнепу. Його активістів прирівнювали до «ударників виробництва», преміювали продуктовими пайками, грошовими винагородами і путівками до санаторіїв. Ідеологічна мета лікнепу була відверто прописана у постанові Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 року де було сказано, що ліквідація неписемності проводиться з метою забезпечення можливості для усього населення «свідомо брати участь у комуністичному житті»[****].

Хоча виконавцем лікнепу була Всеукраїнська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності, її діяльність контролювала Головполітпросвіта - орган більшовицької агітації та пропаганди. З належним політичним змістом були надруковані і перші лікнепівські букварі. Для впровадження масштабних політично-культурницьких проєктів більшовицька влада намагалась максимально залучити радянізовану громадськість, що призвело до появи феномену контрольованої самодіяльності населення. На початковому етапі ці процеси в УСРР активізували діяльність уже існуючих культурно-просвітницьких громадських організацій та призвели до створення нових провладних профільних громадських об'єднань.

Зважаючи на низку викликів (матеріальних, фінансових, організаційних, соціальних), які постали перед організаторами лікнепу, було вирішено подолати значну частину цих проблем силами громадськості. Таким чином, за ініціативи більшовицької держави було засновано товариство «Геть неписьменність» (ТГН). Участь держави у створенні товариства, що позиціонувалось як добровільне, наклало свій відбиток на його діяльність з самого початку. «Геть неписьменність», виконуючи освітні функції серед усіх вікових і соціальних груп населення, формувало у громадян доцільні владі знання та світогляд. Попри те, що ТГН, як і решта

громадських прокумуністичних організацій, функціонувало в умовах жорсткого контролю з боку владних структур, його діяльність мала і приклади розвитку креативного потенціалу суспільства та залучення широких соціальних верств до вирішення нагальних культурно-освітніх проблем.

До 1990-х років процес формування історичних знань про діяльність добровільних більшовицьких громадських організацій, що діяли в Україні, був суперечливим та заідеологізованим. Радянські історики, які через політичні та ідеологічні настанови були поставлені у своїх дослідженнях у жорсткі умови, вивчали громадські організації лише у контексті політики та ідеології більшовицького режиму.

Історіографію діяльності товариства «Геть неписьменність» умовно можна поділити на чотири періоди. Хронологічні рамки першого етапу охоплюють 1920-і – середину 1930-х років, другий етап перебуває у межах середини 1930-х – першої половини 1950-х років, наступний етап розпочався з середини 1950-х і тривав до кінця 1980-х років. Четвертий етап розпочався на початку 1990-х років. Названа періодизація є традиційно-умовною, але вона враховує етапи суспільно-політичного розвитку України, залежність історичної науки від політики влади та впливу конкретної політичної ситуації на процес формування історичних знань у період перебування України у складі Радянського Союзу, особливості методології дослідження, можливості використання джерельної бази, верифікації рівня її історико-теоретичної розробки.

Враховуючи культурно-освітню спрямованість діяльності товариства «Геть неписьменність» його історія мала відображення у наукових працях, що були присвячені різним історичним проблемам. Оскільки ТГН було створено як організація, що мала на меті, насамперед ,надання допомоги державним органам у боротьбі з неписьменністю в УСРР, то головний

профільний інтерес становить література що стосується процесу ліквідації неписьменності.

Перші праці присвячені ліквідації неписьменності, були написані радянськими державними та партійними функціонерами. У них розроблялися засадничі положення компартійної політики у справі народної освіти взагалі та ліквідації неписьменності та малописьменності зокрема. Сформульовані у цих роботах положення з часом перетворилися на керівні вказівки, що мали згодом стати безапеляційними імперативами, які призначалися для виконання усіма органами освіти та організаціями залученими до процесу ліквідації масової неписьменності. Насамперед, до таких публікацій належать статті В. Ульянова (Леніна) «До питання про політику міністерства народної освіти», «Що можна зробити для народної освіти», «Промова на І Всеросійському з'їзді вчителів-інтернаціоналістів 5 червня 1918 р», «Промова на І Всеросійському з'їзді по освіті 28 серпня 1918 р.», «Інструкція про укладання книги для читання робітників та селян», «В народний комісаріат освіти», «План директив ЦК комуністам – працівникам Нарокомосвіти»[1-4]. В них лідер більшовиків наголошував на самим же визначених «закономірностях» культурної революції для усіх країн, що будують соціалізм, пропонуючи власну концепцію культурної революції і наголошуючи на особливій ролі лікнепу. Він описав взаємозв'язок чинників писемності, освіти і економічної державної стратегії у межах комуністичної доктрини. Після приходу більшовиків до влади, Ленін неодноразово звертався до проблеми неписьменності, вказуючи, що побудова нової держави неможлива з неписьменним населенням. Особливе місце посідає його доповідь на VIII з'їзді РКП (б), в якій були закладені основи політики більшовиків у сфері народної освіти та ліквідації неписьменності, зокрема[5]. Саме у цій доповіді боротьба з неписьменністю була проголошена Леніним як обов'язкова умова будівництва соціалізму. Таким чином, питання ліквідації неписьменності стало невід'ємною частиною культурницьких

перетворень компартійної влади. Водночас це ж спричинило поступово зростаючу ідеологізацію процесу ліквідації неписьменності.

Ленінські погляди та вказівки щодо ліквідації неписьменності знайшли «подальший розвиток» у творах інших партійних і державних діячів: А. Луначарського, М. Калініна, Г. Петровського та інших. Окремий блок становлять публікації Н. Крупської яка очолювала Головполітосвіту СРСР. В її роботах та виступах особлива увага надавалась питанням ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослих та підлітків, запровадженню «всевобучу» бібліотечному будівництву, проблемам самоосвіти, питанням історії лікнепівського руху. Крупська була одним з ініціаторів проведення лікнепівських культпоходів. Її статті «Карфаген має бути знищений», «Лікбезівська естафета», «Сенс і значення культпоходу» та інші слугували імперативом у здійсненні культурно-освітніх перетворень. Також Крупська обґрунтувала посилення боротьби з неписьменністю в СРСР заради виконання планів перших п'ятирічок, тим самим вказавши на економічну необхідність ліквідації неписьменності в СРСР як одну з головних умов індустріалізації. Окремі статті Крупської увійшли до складу тематичних збірників, що побачили світ у 30-х роках ХХ ст.[6,7]. Наприкінці 1950-х років відновилася публікація праць Н.К. Крупської і було видано 11-томне зібрання її педагогічних творів, серед них 9 том був присвячений проблемам ліквідації неписьменності та малописьменності, діяльності шкіл для дорослих і питанням самоосвіти[8].

У цій же площині необхідно розглядати і праці А. Луначарського, який очолював Наркомосвіти РРФСР у період з 1917 р. до 1929 р. У працях Луначарського висвітлені особливості культурно-просвітницької роботи на селі, аналіз стану письменності, визначені конкретні напрямки у боротьбі з неписьменністю, визначена більшовицька стратегія і тактика поєднання ініціативи громадськості з державною політикою, проблеми запровадження

«всевобучу», зв'язок навчання із завданнями соціалістичного суспільного експерименту[9-11].

У зазначеному сенсі слід згадати статті та виступи М. Калініна, який одночасно очолював ВЦВК СРСР та Центральну раду російського товариства «Долойнеграмотность» протягом усього часу його існування. В них розроблялись теоретичні проблеми комуністичної культурної революції, питання ліквідації неписьменності і, зокрема, участь громадськості у роботі щодо ліквідації неписьменності. Аналіз його публікацій розкриває погляди компартійного керівництва СРСР на місце товариства «Геть неписьменність» у соціокультурних перетвореннях[12-15].

Такого ж характеру набували публікації голови ВУЦВК та почесного голови товариства «Геть неписьменність» Г. Петровського, який у питаннях лікнепу, як і в інших, орієнтувався на інструкції з Москви[16,17].

Щодо спеціальних робіт з проблем ліквідації неписьменності і малописьменності та культурно-освітньої діяльності в Україні, то вони почали з'являтись з середини 20-х років. Дослідники були безпосередніми учасниками процесу ліквідації неписьменності і тому роботи містили певний фактографічний матеріал. Для самих же робіт цього періоду є характерним агітаційно-пропагандистський стиль подання матеріалу, що було обумовлено завданнями лікнепівського процесу. Культурницькі перетворення в УСРР у 1920-ті рр. досліджували Ф. Голуб[18], Ю. Озерський[19], А. Полторацький[20.]

У працях з ліквідації неписьменності[21-23] автори намагались підбити підсумки перших років лікнепівської роботи, описати і систематизувати її напрямки. Незважаючи на те, що ці дослідники були безпосередніми свідками та учасниками лікнепроботи, їх літературні розвідки не мали достатньої документальної бази, тому часто наведені авторами статистичні дані є неточними, що у свою чергу позначилось і на авторських висновках.

Одним з перших ґрунтовних історичних досліджень щодо ліквідації неписьменності в УСРР, була робота А. Воронця «Неписьменність на Україні

і боротьба з нею»[24]. Автор, дослідивши переписи населення 1897 р та 1920 р. висвітлив загальний стан письменності в Україні по губерніях, вказавши при цьому її ступінь серед різних верств населення, вікових груп, чоловіків та жінок, а також представників окремих національностей. Воронець описав основні заходи влади щодо ліквідації неписьменності, дослідив стан мережі шкіл лікнепу у 1924 році. Ним було визначено причини невдач у роботі товариства та підсумки перших років у справі подолання неписьменності в Україні. Першопричину створення Товариства автор вбачав у тому, що «питання про ліквідацію неписьменності було висунуто на широких безпартійних селянських конференціях, на заводських та фабричних зібраннях. Ця хвиля суспільності вилилась у конкретну форму – утворення Товариства допомоги ліквідації неписьменності»[25]. Проте, звернення до справжньої історії ТГН спростовує тезу, про самоорганізацію громадськості з метою ліквідації неписьменності. Також у праці гіпертрофовано подані масштаби діяльності ТГН та вплив Товариства на «осередки селянського й робітничого населення». Воронець вказує на суттєву роль у лікнепівській роботі громадськості, хоча і не наводить конкретних прикладів роботи громадських організацій. У праці відсутній фактичний матеріал про роботу з ліквідації неписьменності на місцях. В іншій публікації Воронця «Етапи ліквідації неписьменності серед дорослого населення України»[26] окреслено віхи боротьби з неписьменністю, але не аргументовано їх в належній мірі фактичним матеріалом[27].На противагу цьому у дискусійній статті члена Центрального правління ТГН М. Епштейна «До майбутнього з'їзду т-ва ліквідації неписьменності» порушувались проблеми перетворення «перетворення ТГН на дійсно масову організацію», оскільки автор визнавав, що за 3 роки роботи «успіхи Товариства на селі просто мізерні»[28-29].

До десятої річниці Жовтневого перевороту з'явилося низка публікацій узагальнюючого характеру, присвячених культурно-освітнім перетворенням в Україні. Г. Піддубний у праці «Десять років ліквідації неписьменності в

УСРР»[30] підбив підсумки боротьби з неписьменністю. Були використані постанови, що стосувалися ліквідації неписьменності, проаналізований стан мережі лікпунктів, джерел їх фінансування, забезпечення шкіл підручниками та літературою. Виходячи з ювілейного характеру праці, Піддубний детально описав успіхи лікнепу в УСРР, водночас замовчуючи хиби процесу боротьби з неписьменністю через які по суті був зірваний визначений план завершення ліквідації неписьменності. Досліджуючи проблему фінансування, він наводить конкретні приклади пошуку коштів для справи лікнепу товариством «Геть неписьменність». Так, станом на 1 січня 1927 р. 1021 школи малописьменних (та 105 залізничних шкіл) на 90% фінансувалось місцевим бюджетом, а решта коштом ТГН[31]. Також Піддубний вказав на проблему ліквідації неписьменності серед нацменшин, зазначаючи, що найгірша ситуація з навчанням грамоті рідною мовою є серед греків[32].

Дослідженню історії становлення народної освіти та боротьби з неписьменністю у період з 1917 – 1927 рік присвячена і робота Я. П. Ряппо, який на той час обіймав посаду заступника наркома освіти УСРР і одночасно був головним редактором журналу «Шлях Освіти»[33]. У роботі М. Авдієнка «Письменність людності України»[34], подано фактичний матеріал щодо боротьби з неписьменністю у другій половині 1920-х років. На підставі офіційної статистики автор дослідив розвиток мережі лікпунктів ти дав оцінку їх роботі. Він проаналізував особливості процесу ліквідації неписьменності у різних регіонах УСРР, а також здійснив спробу аналізу ліквідації неписьменності серед вікових, гендерних та національних груп, порівняв темпи боротьби з неписьменністю в УСРР та інших республіках. В силу ідеологічних обставин фактичні дані та теоричні узагальнення автора слід оцінювати критично.

Публікація І. Месеняшина «Історичні етапи розвитку самоосвіти і заочного навчання в світлі постанов партії про самоосвіту і заочне

навчання»[35] дає уявлення про політизований процес створення шкіл ліквідації неписьменності різного типу та загальний стан лікнепівської роботи.

У цілому аналіз літератури 1920-х початку 1930-х років засвідчив появу окремих публікацій з питань ліквідації неписьменності та малописьменності. Але більшість вказаних праць мали характерні недоліки: заідеологізованість, низький теоретичний рівень, слабку джерельну базу та відсутність фактологічного матеріалу. Діяльність товариства «Геть неписьменність» так і не була описана повною мірою, а наводилися лише загальні дані, що не дають змогу оцінити реальну роботу Товариства. У працях цього часу основна увага надавалася значенню ліквідації неписьменності для розвитку більшовицької держави та побудови нового суспільства. Лишилися недослідженими питання ліквідації неписьменності на місцях, проблема фінансування та матеріального забезпечення товариства, не було вказано на причини невиконання плану щодо ліквідації неписьменності та недоліки у роботі лікнепу.

У період з другої половини 1930-х до початку 1950-х років наукові дослідження з ліквідації неписьменності в УСРР були фактично відсутні. Це пояснюється політичними реаліями того часу, зміною пріоритетів у житті країни та впливом догматичного ставлення до культурної революції, як до незначного періоду діяльності радянської держави. Незначна кількість публікацій була присвячена культурно-освітнім перетворенням, народній освіті, здобуткам культурної революції та висвітленню ролі більшовицької влади у цих процесах[36-38]. У роботах цих років у кращому випадку вказується на факт створення ТГН, але конкретних даних про його діяльність не наводиться[39]. Частково культурно-освітні перетворення було висвітлено у колективних працях з історії партії та радянської держави[40-41], де подавалася спотворена та ідеологізована картина боротьби громадських організацій із неписьменністю. Окремі аспекти роботи культурно-освітніх організацій

містяться у працях С. Геніна[42], І. Золотоверхого[43], І. Смірнова[44] написаних у руслі ідеологічного канону.

Першою професійною роботою цього періоду, присвяченою боротьбі з неписьменністю, стала монографія О. Іванової[45]. У праці аналізуються офіційні документи щодо ліквідації неписьменності і малописьменності, наводяться статистичні дані про перебіг лікнепівської роботи, виокремлюються найбільш важливі етапи цієї роботи. Однак, про діяльність товариства «Геть неписьменність» у дослідженні наводяться лише загальні дані у зв'язку з аналізом партійно-державних постанов. Праця Є. Мединського «Народна освіта в СРСР», теж недостатньо висвітлювала діяльність системи лікпунктів, незважаючи на їх масове розгортання наприкінці 20-х – першій половині 30-х років XX століття[46].

Із середини 1950-х років розпочинається новий етап у дослідженні проблеми ліквідації неписьменності. З'являються публікації присвячені культурним перетвореням на підрадянських теренах. Варто виокремити роботи Д. Елькіної[47], А. Кольцова[48] та працю М. Зіновєва і О. Плешакової[49]. Ці дослідження відрізняються більш високим науковим рівнем, хронологічно доповнюють одна одну, містять фактичний матеріал про діяльність культурно-освітніх організацій. У праці Елькіної досліджена методика навчання у системі лікнепу, вказано на випадки рецидивів неписьменності та їх пряму залежність від якості навчання. Також, були простежені міжреспубліканські зв'язки у галузі ліквідації неписьменності. Однак про ТГН наводяться лише окремі факти, а діяльність Товариства зводиться майже винятково до його допомоги державним організаціям у боротьбі з неписьменністю.

Певні аспекти боротьби з неписьменністю були досліджені в працях С. Гутянського[50], І. Золотоверхого[51], О. Михайлова[52,53], І. Михайловського[54], О. Слуцького[55], Г. Шевчука[56], Р. Чайчука. В цілому ці праці створювали картину загального плану культурницьких перетворень в УСРР і не містили

грунтовного аналізу проблеми ліквідації неписьменності та малописьменності. Лише у дослідженні Г.Шевчука «Культурне будівництво в Україні у 1921 – 1925 роках» міститься матеріал про лікнеп роботу та ТГН. Шевчук на основі фактичного матеріалу дослідив процес становлення та розвитку народної освіти, науки та видавничої справи в Україні у 1921 – 1925 рр. Діяльності ТГН, питанням ліквідації неписьменності та культурного шефства міста над селом у монографії присвячено окремий розділ. У ньому автор описує створення Товариства та надає опис основних видів діяльності ТГН.

У цей період вийшли друком декілька колективних праць, у яких епізодично були представлені сюжети, які стосувалися культурних перетворень та розвитку народної освіти[57-65]. В цих роботах з відвертим ідеологічним забарвленням, прославлялась роль більшовицької партії та радянської влади у культурних перетвореннях та підкреслювалася теза, що лише завдяки їх діяльності вдалося досягти успіхів у цій справі. Загальним недоліком цих робіт є слабка документальна база. До цієї ж групи праць належать публікації, що були присвячені політико-просвітній роботі, де головна увага авторів надавалася місцю ТНГ у проведенні культурно-освітньої роботи [66,67].

В цей же час були опубліковані дослідження М. Кулініченко на тему історії культурних перетворень в УСРР[68] та праці, що конкретно стосувалися проблеми ліквідації неписьменності в Україні. Л. Вовк дослідила діяльність жінок у справі боротьби з неписьменністю[69], О. Зубалій висвітлив роль більшовицьких парторганізацій у лікнепроботі[70], В. Білоцерківський подав загальну картину ліквідації неписьменності у 1926 – 1932 рр.[71]. А. Мороз вказав на зв'язок лікнепу з розгортанням установ загальної освіти, надав загальну картину досягнень лікнепроботи у першій половині 1920-х років та мвсця у ній ТГН[72], І. Петрунін дослідив діяльність вчителів у системі лікнепу, вказавши на складні обставини їх праці, показав їх участь в

організації на базі шкіл пунктів лікнепу[73], Д. Спірідонова висвітлила боротьбу з неписьменністю як перший крок культурних перетворень в УСРР, вказала на проблему фінансування лікнеп-кампанії. Праця містить дані про роботу ТГН у 1924 – 1926 роках, інформацію про припинення діяльності ТГН і перехід лікнепівської справи до державних інституцій. Авторка на основі перепису населення 1939 року спростувала тезу, що неписьменність як масове явище на території Україні була подолана на середину 1930-х років[74]. Вперше у історичній науці з'являються публікації, присвячені ліквідації неписьменності в окремих регіонах[75-77].

Дослідженнями цього періоду з історії ліквідації неписьменності і малописьменності є праці В. Куманева[78,79]. У роботі «Соціалізм і всенародна грамотність: ліквідація масової неписьменності в СРСР», для того, щоб наочно оцінити діяльність держави щодо ліквідації масової неписьменності і малописьменності, зазначений автор звертається до минулого, аналізуючи стан писемності у Російській імперії, подає короткий огляд дорадянської історіографії з питань народної освіти, наводить відгуки засобів масової інформації закордонних держав про хід ліквідації неписьменності в СРСР. Він окремо наголосив на ролі ТГН, підкресливши той факт, що «найбільшою подією в історії боротьби за подолання неписьменності в СРСР було створення масового добровільного товариства «Геть неписьменність»[80]. Проте, сам лікнепівській процес в УСРР автор представив узагальнено, не заглиблюючись в особливості та специфіку цієї роботи в Україні. Діяльність ТГН він дослідив лише в межах 1923-1933 рр.

У цілому, більшість дослідників зосереджували увагу на успіхах у ліквідації неписьменності, не надаючи належної уваги системі формуванню та функціонування структур лікнепу, методичній складовій, видавничій діяльності тощо. Якщо місце ТГН у ліквідації неписьменності і малописьменності в історичній літературі у певній мірі була описана, то його культурно-просвітницька діяльність та участь у соціалістичному суспільному

експерименті залишилися не вивченими. У дослідженнях цього періоду зберігається погляд на товариство «Геть неписьменність» як на організацію, що займається лише діяльністю з ліквідації неписьменності і малописьменності.

В цей же час з'явилися роботи присвячені правовому статусу радянських громадських об'єднань. Серед них варто виокремити статтю А. Щиглика «Добровільні товариства у перехідний період від капіталізму до соціалізму»[81]. Ця праця є комплексним дослідженням правового становища радянських добровільних товариств. У ній розглядаються загальні організаційні форми існування добровільних товариств, порядок їх реєстрації, статутні документи, що стосувалося і ТГН.

Грунтовно історію громадських організацій досліджено у працях Ц. Ямпольскої[82, 83]. У них, поряд з іншими громадськими організаціями, розглядалися громадські організації, що брали участь у ліквідації неписьменності. У своїх підсумках авторка вказала на особливу політпросвітницьку роль громадських організацій у процесі ліквідації неписьменності. Це твердження обґрунтувалося посиланням на архівні матеріали, більша частина яких була вперше уведена у науковий обіг.

Дослідженню становлення народної освіти, поширенню більшовицької ідеології та формуванню «радянської людини» присвячені праці М. Андрєєвої[84], В. Афанасьєва[85], В. Вєтрова, С. Канавенка, А. Чунакова[86], Н. Кичіріна[87], С. Піналова[88], Т. Чернявського.

М. Мельниченко звернула увагу на діяльність профспілок, організацій та громадськості у лікнеп роботі та на методи залучення населення до ліквідації неписьменності процесу. У праці С. Плахотніка[92] були проаналізовані форми діяльності боротьби з неписьменністю серед селян, участь громадських організацій у лікнепі на селі. Окремо автор простежив динаміку зменшення неписьменного населення серед селянства наприкінці 1920-х – першій половині 1930-х років. В. Маключенко проаналізував базові

методи роботи у культурно-освітніх установах та питання фінансового забезпечення лікнепу[93].

В. Даниленко у співавторстві з О. Лукаш опублікував статтю «Рух ентузіастів народної освіти»[96]. У ній висвітлювалася історія становлення і розвитку руху ліквідації неписьменності і місце ТГН у цьому процесі. Було наведено показники діяльності ТГН у різні періоди його існування, висвітлено питання фінансування й видавничої діяльності Товариства. У монографії В. Даниленка «Робітничий клас і культурна революція в Україні»[97] автор дослідив роль робітників у культурно-освітніх проєктах 1920-х – 1930-х років. У роботі окремим розділом висвітлено внесок робітників у справу ліквідації неписьменності, де описується практика діяльності ТГН. Автор на основі архівних документів визначив відсоток неписьменних серед робітників різних професій, показав тогочасну динаміку зростання осередків та членів ТГН за період з 1928 р. по 1932 р., діяльність низових осередків Товариства на підприємствах. Окрему увагу було приділено участі профспілок у справі ліквідації неписьменності. Автор зазначав, що не зважаючи на всі зусилля держави протягом всього періоду лікнепу залишалась гостра нестача навчальної літератури та підручників[98]. Зрозуміло, що монографія виписана у контексті ідеологічних канонів зображення культурницьких перетворень радянської доби і в іншому вигляді вона просто не була б опублікована.

З другій половині 1980-х років в СРСР була проголошена політика перебудови та почалися суспільно-політичні перетворення, що позначилось на розвитку історичної науки. У працях цього періоду зменшується вплив ідеології та класового підходу у досліджені культурно-освітніх перетворень в СРСР[102]. Б. Головко дослідив особливостіпроцесу ліквідації неписьменності серед робітників цукрової промисловості і визначив роль товариства «Геть неписьменність» у лікнепроботі[103]. Епізодично проблема ліквідації

неписьменності була висвітлена у публікаціях А. Тростогон[104], що досліджувала лікнепівську допомогу профспілок селу у 20-х рр. ХХ ст.

У 90-ті рр. ХХ ст. відбувся остаточний перехід від радянської історичної парадигми до об'єктивних поглядів на проблеми культурницьких змін в Україні упродовж комуністичної доби. З'являються неупереджені дослідження розвитку української культури та освіти. У праці М. Демченка[105] поданий значний за обсягом матеріал з питань культурно-освітньої діяльності громадських організацій і установ. В. Кізюн[106] дослідив видавничу справу культурно-освітніх установ, С. Кутній[107] простежив висвітлення проблем народної освіти в українській та радянській пресі. У новій публікації Л. Вовк[108] висвітлено процес становлення шкіл грамоти, таких як, хати-читальні, курси грамоти тощо. Ф. Кокошко у своїй праці відзначив етапи розвитку культурно-освітнього руху південного регіону України, як частину загальноукраїнського процесу культурних перетворень 1920-ті рр.[109]. Вивчаючи досягнення українських національно-демократичних урядів у галузі освіти 1917 – 1920-х рр., Ю. Чирва розглядає роботу початкових, середніх загальноосвітніх шкіл, а також різних типів вищих навчальних закладів. Проте, він практично не аналізує діяльність культурних товариств та інших освітніх громадських установ[110]. Н. Бакланова[111] відстежує ідеологічний вплив компартійного режиму на культурне життя під радянської України. Т. Горбань проаналізувала роботу культурно-освітніх організацій у контексті національно-культурного відродження в Україні 1918 – 1928 рр.[112].

Уваги заслуговує дисертаційне дослідження В. Гололобова «Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках»[113]. В ній автор на основі розлогого фактичного матеріалу, спогадів, опрацювання усних наративів свідків досліджуваних подій проаналізував лікнепівську роботу в Україні у 20-ті роки ХХ ст. Автор дослідив типи лікнепів та форми навчання неписьменних, підготовку вчителів-ліквідаторів неписьменності,

висвітлив розвиток процесу ліквідації неписьменності, виокремивши етапи його становлення. Він звернув увагуна діяльність товариства «Геть неписьменність», зосередившись на питаннях фінансування лікнепівської мережі та видавничої справи товариства.

Проте, в історичних працях 1990-х років тема культурно-освітніх організацій 1920-х років, не була представлена належним чином. Історики вивчали питання культурних змін у цілому та сконцентрували увагу на дослідженні національно-культурних процесів у роки боротьби за незалежність України[114-118].

Більш глибокий аналіз діяльності добровільних товариств та громадських організацій культурно-освітнього спрямування розпочався у 2000-роки. Один із авторів даної монографії здійснив спробу аналізу доктринних засад залучення більшовицьким режимом громадських об'єднань у процесі поширення комуністичної ідеології у селянському середовищі[119]. При цьому було доведено, індоктринація сільської людності здійснювалася у процесі ліквідації неписьменності, коли у літературі, яка постачалася через структури Наркомосу УСРР, проводилась лінія на максимальне насичення навчального матеріалу актуальними гаслами радянської влади. Через діяльність пунктів лікнепу здійснювався тиск на масову свідомість з метою ідеологічної обробки населення засобами офіційної пропаганди й агітації пропущеними через свідомість тих представників індустріального робітництва, які були «просякнуті» більшовицькою ідеологією. Окремий сюжет було присвячено участі Товариства «Геть неписьменність» у поширення культурницьких програм серед етнічних меншин на теренах під радянської України.

В. Молоткіна[120] на основі залучення широкого кола джерел та спеціальної літератури дослідила культурно-освітню діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу. Авторка вказала на те, що заради успішного проведення ліквідації неписьменності товариством «Геть

неписьменність» застосовувалися як засоби заохочування, так і примусу, а також, що хоча визначені більшовиками плани повністю і не були реалізовані, але більшість населення навчилася грамоті. Було визначено типи, структуру та ідейні засади громадських організацій, які здійснювали культурно-освітню діяльність, досліджено основні напрямки їх діяльності.

М. Виговський зосередився на вивчені процесу становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні у 20 – 30-ті роки ХХ ст.[121]. Він вказав на посилення політико-ідеологічного впливу в освітніх процесах та описав реформи в галузі освіти, що мали вплив і на справу лікнепу. Дотично проблеми трансформацій системи початкової освіти в умовах більшовицького режиму з аналізом традиції просвітницької діяльності української православної церкви були досліджені О. Галамай[122].

С. Свистович[123] вивчив діяльність товариства «Геть неписьменність» в аспекті матеріального забезпечення для справи лікнепу, з'ясував механізми залучення громадських організацій до реалізації культурницьких програм компартійного режиму упродовж міжвоєнної доби.

Я. Мандрик[124] надав загальну характеристику діяльності ТГН у другій половині 1920-х років. Низка публікацій висвітлювали особливості функціонування ТГН у різних регіонах України[125-129] та серед різних верств населення[130-133].

Серед публікацій, що з'явилися в останні роки слід згадати наукову розвідку О. Бойко[134] у якій проаналізовані форми навчання, що використовувалися у процесі ліквідації неписьменності упродовж міжвоєнної доби. Методологічні та соціально-політичні аспекти культурницьких проєктів більшовицького режиму, складовою частиною яких виступала кампанія ліквідації неписьменності, представлені у статті за авторством А. Гриценка, О. Курка, В. Прокопчука[135].

Нині активно досліджуються регіональні проблеми ліквідації неписьменності серед дорослого населення у період НЕПу. М. Олійник[136]

проаналізував шляхи, форми та методи проведення кампанії з ліквідації неписьменності на Поділлі в 1921 – 1928 рр. Н. Петренко[137] проаналізувала процес створення, розбудови та українізації системи початкової освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.

Свій внесок у дослідження культурно-освітніх перетворень в УСРР зробили вчені української діаспори І. Мазепа[138] дослідив загальні тенденції боротьби більшовицької влади з українською національною культурою. А. Білінський[139] вивчав діяльність громадських організацій у суспільно-політичній системі підрадянської України та констатував повну втрату автономії за умов комуністичної диктатури.

Окремий сегмент історіографії становлять праці дослідників західної історіографічної школи. Західнонімецький історик В. Коларз[140] дослідив активність провладних культурно-освітніх громадських об'єднань у поширенні більшовицької ідеології. Канадський дослідник українського походження І. Коляска[141] розкрив проблеми політики русифікації у культурно-освітніх установах УСРР. Б. Кравченко[142] відстежив характер особливості впливу більшовицьких соціалістичних перетворень на трансформацію світогляду та менталітету українців. М. Маля[143], здійснюючи аналіз еволюції радянського соціальних структур суспільства, звернув увагу на особливості культурних процесів та політичні аспекти діяльності просвітницьких громадських об'єднань.

У підсумку аналіз історіографічної традиції свідчить, що, досліджуючи історію культурно-освітніх перетворень та діяльності у цій галузі товариства «Геть неписьменність» радянські історики були обмежені рамками більшовицької ідеології. Серйозна наукова розробка цієї проблематики розпочалася після отримання Україною незалежності, коли компартійна монополія в ідеологічній сфері відійшла у минуле, а з нею і обмеження у дослідницьких концепціях та висновках, разом із вибірковим доступом до документального масиву. Зарубіжні дослідники, зокрема представники

діаспори також намагалися проаналізувати роль громадських організацій у радянських соціокультурних перетвореннях. Обмеженість у джерельній базі та недостатня обізнаність із суспільно-політичними реаліями не давали їм можливості із достатньою повнотою розкрити цю проблематику. Більшість науковців у своїх працях торкалися діяльності товариства «Геть неписьменність» лише фрагментарно. Діяльність Товариства у його завершальний період лишилася майже не висвітлена.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ, ЕТАПИ СТВОРЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ТОВАРИСТВА «ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ»

Підходячи до питання створення товариства «Геть неписьменність» варто дослідити стан неписьменності населення України і перші кроки радянської влади щодо ліквідації неписьменності та причини і передумови виникнення Товариства. З приходом більшовиків до влади перед ними постало завдання організувати і провести у життя суспільні зміни згідно з комуністичною доктриною. Для того, щоб втілити у життя нову ідеологію, її необхідно було поширити серед населення. На заваді виконання цього завдання стояла масова неписьменність населення.

Цю проблему більшовики отримали у спадок від Російської імперії. Так, згідно з переписом населення 1897 р. в Російській імперії майже три чверті дорослого населення не знали елементарної грамоти. Якщо ж говорити про територію України, то неписьменним було 76 % [1,2]. За понад два десятиліття ситуація дещо покращилась, але все ще була критичною. Згідно з переписом 1920 р. із тисячі осіб населення тільки 317 були письменними[3]. Станом на 1923 р. в Україні було 12 млн. неписьменних віком від 8 до 50 років, а працездатного населення у віці 18 – 35 років – 4,1 млн., що становило 64 % усього працездатного населення України[4]. Взагалі, у документах першої половини 1920-х років фігурують різні дані про кількість неписьменного населення у зв'язку з підходом до підрахунку цієї групи населення: різними віковими рамками, територіальними змінами, виокремленням різних соціальних груп. У переписі 1926 р. всього неписьменного населення в УСРР налічувалось 15 млн. 995,042 тис. осіб[5]. Науковці зазначали, що порівнювати показники неписьменності 1897, 1920 і 1926 року не зовсім коректно, адже тлумачення неписьменності було різним[6]. Тому перш за все

треба звернути увагу на те, яка група населення вважалась грамотною. Голова Центрального статистичного управління УСРР Михайло Авдієнко, здійснюючи підготовку методологічної бази для першого перепису населення СРСР 1926 року зазначав, що поставити так просто питання «чи ти письменний, чи ти неписьменний і вимагати відповіді було б помилкою». На таке питання можна було б отримати найрізноманітніші відповіді. Під час перепису 1926 року було дуже докладно з'ясовано кого варто вважати письменним – усіх, хто вміє читати й писати, або тільки тих, хто вміє читати, хоча вони не вміють писати[7]. Таким чином, у досліджуваний нами період як в Україні, так і в цілому по СРСР, людина яка вміла читати, вважалась досить освіченою, що на тлі загальної неписьменності справді було так. До того ж, потреба до читання у той час була значно вищою ніж до письма. Отже, основним критерієм грамотності в Україні на початку ліквідації неписьменності було вміння читати. Про це свідчать як документальні джерела, так і живі свідки[8].

Радянським же керівництвом писемність населення розглядалась перш за все як спосіб створення підґрунтя для більшовицького режиму на місцях. За гаслами про «залучення якомога ширшої громадської маси до політичного життя та управління державою»[9] насправді було приховано головну мету більшовицького режиму – зміни свідомості народу згідно з комуністичною ідеологією. Ленін на з'їзді робітників народної освіти говорив: «Ми по всій лінії просвітницької роботи не можемо стояти на старій точці аполітичності освіти, не можемо ставити освітню роботу поза зв'язком з політикою»[10]. Тобто, ліквідація неписьменності та малописьменності розглядалась владою як один з перших етапів політичного перевиховання громадськості.

Інша теза Леніна, яку більшовицька влада беззаперечно прийняла до виконання, полягала у тому, що «неписьменна людина стоїть поза політикою… без цього ми не можемо робити політику»[11]. Відкривала для

влади можливість тоталітарними методами, які активно використовувались державою, масово залучати громадян до політичних компаній.

Тобто завдання полягало не стільки вутому, щоб навчити неписьменних читати і писати, скільки у тому, щоб навчити їх через грамотність правильно думати. «Грамота – шлях до комунізму! Руки, які звикли добре тримати книгу, зможуть краще тримати і гвинтівку на захист революції», – говорилося в одній з агіток початку 1920-х років[12].Тому, не зважаючи на важкий як для країни так і для більшовиків час, питанню ліквідації неписьменності надавалась увага з перших днів після жовтневого перевороту.

Першим документом більшовицької влади з питань народної освіти стало «Звернення» народного комісара з освіти Луначарського від 29 жовтня (11 листопада) 1917 року, в якому проголошувалось, що партія і радянська влада вважають своїм першим завданням у найкоротші терміни домогтися загальної грамотності шляхом організації шкіл, що будуть відповідати «вимогам сучасної педагогіки і запровадження загального безкоштовного навчання». Також підкреслювалась можливість навчання дорослих. «Школа для дорослих, – зазначалось у «Зверненні», – повинна зайняти широке місце в загальному плані народного навчання»[13].

У грудні 1918 року, за підписом Леніна вийшов декрет «Про мобілізацію писемних», який ставив завдання здійснити облік усього письменного населення і передбачав організацію читань для неписьменного населення головних документів партії та уряду, запровадження політпросвітницької роботи[14]. Для залучення письменного населення на колективні читання декретом передбачалась так звана читацька повинність.

Базовим у питанні боротьби з масовою неграмотністю населення став декрет від 26 грудня 1919 р. «Про ліквідацію неписьменності серед населення РСФРР». У ньому зазначалось «В цілях забезпечення всьому населенню республіки можливості свідомої участі у політичному житті

країни, РНК постановила: «Все населення республіки у віці від 8 до 50 років, що не вміє читати чи писати, зобов'язане навчитись грамоті рідною чи російською мовою за бажанням»[15]. В цьому документі більшовицька влада почала широко анонсувати інструмент примусу у роботі з ліквідації неписьменності. Так, у документі було прописано, що громадяни які будуть ухилятись від встановлених декретом повинностей мають притягуватись до кримінальної відповідальності. Для ліквідації неписьменності органами Наркомату освіти також надавалось право використовувати народні будинки, церкви, клуби, приватні помешкання, службові приміщення на фабриках, заводах і в радянських установах[16,17].Тобто навчання грамоті ставало обов'язком, який громадянин мав перед державою. Відмова від його виконання проголошувалась злочином. «З нашою … безграмотністю, будь вона проклята, з безграмотністю нашого пануючого класу ми будемо боротись нещадно»[18], – вказував Бронштейн Троцький, вносячи у цю кампанію, у міру своєї участі, якомога більше примусовості і військової дисципліни.

Цим декретом керувались не тільки органи народної освіти РСФРР, але й інших радянських республік, зокрема й підрадянської України. Так, на ІІ Всеукраїнській нараді з народної освіти зазначалось, що у різних регіонах України позашкільні відділення «приступили до ліквідації неписьменності згідно з планами і методами вказаними в декреті Раднаркому РСФРР від 26 грудня 1919 р.»[19].

У цілому декрет «Про ліквідацію неписьменності…» поклав початок масовій боротьбі з неписьменністю на теренах радянських республік. Роботою з ліквідації неписьменності спочатку займався Відділ позашкільної освіти Наркомосвіти, а влітку 1920 р. було створено спеціальний орган боротьби з неписьменністю – Всеросійську надзвичайну комісію з ліквідації неписьменності (ВЧК л/н). Подібною була система в УСРР. Здійснення ліквідації неписьменності в Україні доручалося Головполітосвіті (Головному

політико-освітньому комітету республіки при Народному комісаріаті освіти). За російським зразком постановою РНК УСРР від 21 травня 1921 р. при цій установі було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію з ліквідації неписьменності (ВУНКЛН або як її вще називали «Всеукрграмчека»). Очолити ВУНКЛН уповноважили голову ВУЦВК – Г. Петровского «в цілях підняття авторитета комісії»[20]. При ВУНКЛН було створено постійну нараду з представників ЦК КП(б)У, жіночого відділу ЦК комсомолу та Всесоюзної центральної ради профспілок.

В країні почалась розгортатись робота з ліквідації неписьменності.У пресі з'явилась сторінка «Наш третій фронт». Фотокомітет створив спеціальний фільм про ліквідацію неписьменності[21].На місцях організовувались пересувні агітпоїзди та вагони-виставки з ліквідації неписьменності, які розвозили навчальну і методичну літературу, організовували курси для ліквідаторів неписьменності тощо.У1920 р. такий поїзд привіз на Донбас 50 тис. букварів та різне шкільне приладдя[22].

Робота з ліквідації неписьменності і малописьменності в Україні ґрунтувалась на відповідних декретах РНК УСРР. Так, перші дії щодо подолання неписьменності розпочалися після опублікування 21 травня 1921 року декрету РНК УСРР — «Про боротьбу з неписьменністю» –, який майже повністю повторював аналогічний декрет РНК РСФРР від 26 грудня 1919 року[23]. Взагалі, варто зазначити, що згідно з архівними даними члени Наркомосвіти УСРР зазвичай погоджували свої дії з колегами РСФРР у справі освіти та ліквідації неписьменності. Ще у липні 1919 році було підписано угоду «про встановлення зв'язків між радянськими республіками з метою вироблення спільних принципів культурного будівництва». Цю угоду уклали з метою «створення єдиної радянської культурно-просвітницької роботи і взаємного використання досвіду в справі народної освіти»[24]. Згідно з угодою НКО РСФРР та УСРР обмінювались указами, декретами, постановами, доповідями та виданнями. Вже через рік, у вересні 1920 р.

Наркомосвіти УСРР Г. Ф. Гринько на засіданні колегії Наркомосвіти РСФРР виступив з пропозицією про необхідність напрацювання єдиної політики. В ній зокрема зазначалось, що «деякі люди говорять, що Наркомосвіти УСРР не бажає вести з Наркомосвіти РРФСР спільної роботи. Я заявив, що це неправда; Наркомосвіти України ні в якій мірі не збирався і не збирається сепарувати, він знає, що цим обом Наркоматам треба вести роботу в єдиному напрямку. Жодного кроку в роботі просвіти без досвіду роботи Наркомосвіти РРФСР, але і [ні] одного рабського копіювання»[25]. А вже у грудні 1922 р. ця пропозиція була оформлена у «положення про взаємовідносини між Наркомосвіти УСРР та РСФРР. Тож, з цього часу співпраця і координація народних комісаріатів освіти УСРР та РСФРР у справі лікнепу стала ще більш тісною. Так, делегація Наркомосвіти УСРР 20 – 24 травня 1923 р. брала участь у ІІ Всеросійському з'їзді з ліквідації неписьменності у Москві, де розроблявся п'ятирічний план ліквідації неписьменності та малописьменності[26]. Також, делегати були присутні на спеціальній нараді ВЧК л/н, де обговорювались форми спільної роботи. З утворенням СРСР з Москви почало надходити фінансування для вирішення питань ліквідації неписьменності[27]. Цей тісний зв'язок у майбутньому встановився і між товариствами «Геть неписьменність» УСРР та РСФРР.

Згідно із законом «Про ліквідацію неписьменності» усе неписьменне населення УСРР у віці від 8 до 50 років мало пройти обов'язкове навчання грамоті українською, російською, або іншою мовою, по бажанню. Всі обов'язки по впровадженню і виконанню закону у життя покладались на органи Наркомосвіти на місцях. Вони мали право залучати до навчання неписьменних все грамотне населення УСРР, яке не підпадало під призив до Червоної Армії, з оплатою праці за нормами працівників освіти. Також цим законом більшовицька влада залучила до справи ліквідації неписьменності низку громадських організацій до яких належали, профспілкові об'єднання, кооперація, комнезами, жінвідділи. Для навчання неписьменного населення,

закон дозволяв використовувати приміщення клубів, шкіл,державних установ, церквних будівель.

В той же час Головполітосвіта створювала у системі Народної освіти окрему мережу спеціальних навчальних закладів – лікнепів. Це була складна структура, що взаємодіяла не лише з органами освіти та державними установами, але й з різними галузями господарства. Система лікнепу була сформована відповідно до адміністративно-територіального поділу республіки у суворо централізованому порядку. Для цього окрім ВУНКЛН, було створено низку надзвичайних комісій – губернські – «Губграмнк», повітові – «Повграмнк», волосні – «Волграмнк», з 1923 р. при окружних та районних радах – «Окрграмнк» та «Райграмнк», а на селі ліквідацією неписьменності опікувався «Сільграмнк»[28]. Ці надзвичайні комісії мали забезпечувати роботу всієї системи лікнепу та вирішувати адміністративні, організаційні, фінансові, навчальні, методичні та інші завдання. Незважаючи на ці організаційні заходи, ресурсів держави все одно не вистачало для повного керівництва і забезпечення справи ліквідації неписьменності. До системи лікнепу належала така група закладів: школи грамоти, школи для малописьменних, групи поодиноко-гурткового навчання та недільні школи[29,30].

У цілому ж, на момент ухвалення в Україні закону «Про боротьбу з неписьменністю» ситуація з ліквідацією неписьменності була дуже складною. У середині 1921 р. завершувався перехід від політики військового комунізму до НЕПу. Це не могло не вплинути на перебіг культурних перетворень загалом та на ліквідацію неписьменності зокрема. Корінним чином змінювались матеріальні умови, перебудовувалась державна структура. Крім того, у 1921 р. почалась важка економічна криза, що охопила усі сфери економіки і культури. Ситуація ускладнювалась голодом, що тривав 1921 – 1923 рр.

Основні кошти з бюджету були спрямовані на відновлення економіки. Тому у 1921 р. різко зменшились видатки на освіту. Якщо у 1920 р. видатки на народну освіту в УСРР становили 10,4% державного бюджету, то в 1922 р. вони скоротились до 2 – 3%, з яких переважна частина йшла на допомогу голодуючим дітям[31]. Більшість культурних установ міста і села в 1921 – 1922 роках були переведені з державного бюджету на місцевий. На місцях також були відсутні кошти для відкриття та утримання закладів з ліквідації неписьменності. Якщо на початку 1921 р. в Україні було понад 1500 шкіл і пунктів лікнепу[32] то станом на 1 січня 1922 р. в УСРР налічувалось всього 487 пунктів ліквідації неписьменності, що обслуговували 14 004 учнів[33]. Це не досягало і 0,5% від усього загалу неписьменних. Та навіть ті лікнепівські заклади, що існували у цей час, не функціонували повноцінно. З місць надходили повідомлення про відсутність коштів для утримання вчителів, відсутність підручників, приладдя для письма тощо[34]. У зв'язку з критичною нестачею коштів мережа установ з ліквідації неписьменності в УСРР протягом 1922 року зменшилась на 80%[35], а в південній частині України ліквідація неписьменності припинилась майже зовсім. У промислових районах ситуація була подібна[36]. У доповіді Раднаркому УСРР уряду СРСР про стан ліквідації неписьменності на Україні за 1921 – 1924 рр. зазначалось, що «після невеликого розмаху робота починає згортатися і до кінця 1922 р. ліквідація неписьменності фактично ведеться тільки у містах, серед членів профспілок, за рахунок культфонду[11]. Органи, що керують роботою, надзвичайні комісії з ліквідації неписьменності з міжвідомчим складом слабо розвивають свою діяльність, бо хоча і продовжують користуватися надзвичайними правами, але фактично поле їх діяльності звужується до мінімуму»[37].Звіти з місць свідчили, що «робота з ліквідації неписьменності проходить з великими перервами. Райвиконкоми їй приділяють мало уваги,бракує палива для опалення приміщень, погано зі світлом, вчителям платню не видають, немає підручників»[38].

Попри такий критичний стан речей, влада офіційно намагалась прикрасити загальну ситуацію по боротьби з неписьменністю в Україні. У жовтні 1922 р. відбулась І Всеукраїнська нарада з ліквідації неписьменності, на якій обговорювався стан лікнепівської справи на місцях. На нараді засудили прибічників ліквідаторських настроїв серед членів надзвичайних комісій з ліквідації неписьменності[39]. З'їзд завідувачів губернських відділів народної освіти України, що відбувся у грудні 1922 р., взагалі визнав справу ліквідації неписьменності ударною[40]. Реальне ідновлення масової роботи з ліквідації неписьменності розпочалось лише навесні 1923 року. До цього часу в республіці була подолана фінансова криза, завершилась боротьба з наслідками голоду. Всього ж у період з 1919 по 1924 рр. в Україні було пропущено через мережу лікнепів 1 млн. 300 тис. неписьменних[41].

Організуючим чинником розгортання ліквідації неписьменності в умовах більшовицької влади мала одна з останніх статей Леніна «Сторінки із щоденника», опублікована у «Правді» 4 січня 1923 р. В ній Ленін наголошував на важливості культурного фронту та визначав шляхи боротьби з неписьменністю. У праці було зазначено як один з найважливіших напрямків діяльності – залучення усіх писемних до участі в кампанії з ліквідації неписьменності[42]. Основні положення статті стали практичними рекомендаціями у боротьбі з масовою неписьменністю за радянським стандартом.

У березні 1923 р. Головполітосвіта розробила проект плану ліквідації неписьменності до 10-річчя жовтневої революції, а 14 серпня 1923 р. був опублікований Декрет ВЦВК і РНК «Про ліквідацію неписьменності», в якому був визначений межовий термін ліквідації неписьменності до 7 жовтня 1927 р., визначені етапи ліквідації неписьменності, розглянуті питання фінансування[43], тобто цей декрет став програмою ліквідації неписьменності на найближчі роки. Почалась робота щодо виконання цієї програми. У 1923 році після затвердження ВУЦВК низки постанов робота з ліквідації

неписьменності активізувалась і в УСРР. Зрозуміло, що цей план був занадто амбітним і не міг бути реалізованим державою упродовж таких стислих термінів. Усвідомлюючи це, влада внесла до нього певні корективи. Перш за все, враховуючи економічну ситуацію після війни, було вирішено ліквідувати неписьменність серед працездатного населення – громадян віком до 35 років. Але держава не була спроможна навчити у короткі терміни навіть цю категорію неписьменних та малописьменних. Тому більшовицька влада вирішила застосувати у лікнепі класовий підхід, надавши привілей отримати навчання для «передових груп», до яких належали члени сільрад, профспілок КНС тощо. Завдяки такому зрізу, кількість учнів які у першу чергу мали подолати неписьменність зменшилась до 4 млн. 50 тис.[44]. Рішенням ВУЦВК було встановлено також різні терміни лікнепу. Для організованого населення, яке входило до професійних та громадських організацій – до 1 травня 1925 р., а для решти працездатного населення – до 7 листопада 1927 р. Крайній термін ліквідації неписьменності було приурочено до Х роковин Жовтневого перевороту.

Саме тому в цей час під впливом різних обставин виникають передумови для створення товариства, яке могло б очолити цю справу. По-перше, найбільш проблемним питанням у ліквідації неписьменності й малописьменності було фінансування проєкту. Лише на перший рік для навчання «передової групи» згідно з планом за підрахунками ВУНКЛН було потрібно 4 млн. 375 тис. карб., а на всю кампанію до кінця 1927 р. 27 млн. 741,5 тис.[45]. Під час обговорення питання ліквідації неписьменності на IV сесії ВУЦВК було зазначено, що «…центр може взяти на себе тільки частину витрат, а 92 % асигнувань лягає на місцевий бюджет». Подолання проблеми фінансування керівництво країни пропонувало вирішити «іншим шляхом і до справи ліквідації неписьменності притягти радянське суспільство, широкі маси грамотних для навчання неграмотних».

Тому з весни 1923 р. питання участі у справі щодо ліквідації неписьменності суспільного загалу неодноразово підіймалось у роботі різних громадських організацій. У березні 1923 р. Укрбюро ВЦРПС провело Всеукраїнську нараду культвідділів губпрофрад, на якій обговорювалось питання про завдання профспілок у справі ліквідації неписьменності[46]. Значної уваги було надано питанню ліквідації неписьменності і на ІІІ Всеукраїнському з'їзді комітетів незаможних селян. З'їзд оголосив неписьменність головним ворогом радянської влади і поставив завдання домогтися ліквідації неписьменності серед членів КНС протягом найближчих двох років[47]. Вирішення проблеми масової ліквідації неписьменності та малописьменності за допомогою громадських організацій було пов'язане перш за все з відсутність у держави людських і матеріальних ресурсів, які були необхідні для забезпечення навчання. Зважаючи на це більшовицька влада вирішила використати громадські організації, як такі, що охоплювали широкий сегмент суспільствадля пошуку коштів на справу ліквідації неписьменності.

Іншим вагомим чинником, що сприяв створенню нової провідної громадської організації, яка працювала б у культурно-освітньому секторі, було існування альтернативних громадських об'єднань, які також займались освітньою роботою. В Україні це була організація культурно-просвітницького спрямування – товариство «Просвіта». Незважаючи на існуючу мережу «Просвіт», яку можна було використати у справі ліквідації неписьменності, товариство не визнавалося більшовицьким керівництвом, оскільки мало дореволюційну традицію і національне забарвлення. Так, у липні 1920 року голова РНК УСРР Х. Раковський, який, до речі, заявив себе як відвертий ненависник українства, запропонував замінити «Просвіти» радянськими освітніми закладами. Радянський уряд все таки не наважився ліквідувати «Просвіти» одразу, обмежившись у 1920 році тим, що підпорядкував їх державним структурам. Компартійна влада розпочала із

середини 1920 р. радянізацію «Просвіт». У цей час ці громадські об'єднання були переведені на новий статут, відповідно до якого їх основним завданням стало пропагування політики радянської влади[48]. Діяльність «Просвіт» тривала навіть у 1921 р. Однак у цей час більшовицька влада вже розпочала тиснути на них, унаслідок чого в 1922 р. ці товариства практично припиняють свою діяльність. У 1922 р. керівництво КП(б)У декларувало необхідність перетворення «Просвіт» із національно-патріотичних культурно-просвітницьких організацій у товариства, що мали поширювати комуністичну ідеологію серед населення. Проте компартійній владі навіть такі підконтрольні «Просвіти» були непотрібні. На початку 1923 року ці громадські об'єднання були ліквідовані владою: усі їх філії, осередки та читальні було розпущено, а майно «Просвіт» конфісковано й передано до радянських культурно-освітніх установ[49].

У той же час у СРСР уже був досвід роботи добровільних громадських організацій з ліквідації неписьменності й малописьменності. Так, ще до офіційного створення товариства з ліквідації неписьменності на місцях виникали різноманітні організації, які сприяли справі лікнепу. В одному з номерів «Коммунистического просвещения», заступник голови Наркомпросу РРСФР М. Епштейн писав: «З низки міст повідомляють про виникнення і стихійний ріст товариств сприяння ліквідації неписьменності, «Друзі писемних» тощо»[50], хоча архівні матеріали не підтверджують масштабність цього процесу.

Під впливом вище наведених чинників, одним з вагомих практичних результатів декрету «Про ліквідацію неписьменності» було створення на території усього Радянського союзу товариств з ліквідації неписьменності. В Україні ним стало Товариство допомоги ліквідації неписьменності (ТДЛН), що у січні 1924 році було перейменовано на товариство «Геть неписьменність» (ТГН)[51]. Організація мала здійснювати ліквідацію неписьменності серед населення за допомогою організації культурно-

просвітницьких установ та проведення культурно-просвітницьких заходів. Перші загадка про товариство відноситься до 14 жовтня 1923 р. У газеті «Вісті ВУЦВК» нами було знайдено повідомлення, що «Відбулось засідання оргбюро Всеукраїнського ТДЛН. Голова оргбюро – тов. Петровський, заступник голови – тов. Затонський, секретар – тов. Буценко»[52]. З повідомлення ми бачимо, що для того, щоб надати вагомості й значення ТДЛН, за випробуваною вже схемою у ВУНКЛН, на чолі товариства були поставлені голова ВУЦВК – Г. Петровський, нарком освіти – В. Затонський та секретар ВУЦВК – П. Буценко. Варто зазначити, що Г. Петровський в той же час офіційно очолював найвпливовішу і найчисельну прокомуністичну організацію українського селянства – комнезам. Під час засідання також було «затверджено організацію Харківського губерніального ТДЛН і постановлено організувати філіали т-ва по всіх губерніях і окружних містах»[53].

У пресі цього періоду публікується низка присвячених ліквідації неписьменності матеріалів: щодо кількості неписьменних та планів ліквідації неписьменності до Х річниці Жовтня тощо. На ім'я Петровського надходили ініційовані владою вітальні телеграми з усіх регіонів України. Так, Катеринославська міська рада вчителів-ліквідаторів неграмотності й малограмотності писала: «сподіваючись, що під голосуванням Вашим Оргбюро для організації ТДЛН сконцентрує навколо цієї трудної і важливої справи максимум ресурсів і енергії радянського громадянства»[54]. Постійно підкреслювалось значення громадськості у цій справі. Затвердивши термін подолання лікнепу до жовтня 1927 р. ВУНКЛН зазначала: «здійснення в призначений час грандіозного плану ліквідації неписьменності не можливе без широкої громадської підтримки, без свого роду громадського руху боротьби з неписьменністю»[55]. Незважаючи на широку агітаційну кампанію за ліквідацію неписьменності та за вступ до членів новоствореного Товариства, 1 листопада 1923р. з'являється критична стаття Петровського під

назвою «Боротьба за культуру». В ній очільник «більшовицького парламенту» України скаржився, на те, що «організоване Товариство для боротьби з неписьменністю серед повсякденних турбот немов би згнітилося і не притягло уваги радянської спільності»[56].

Питання ліквідації неписьменності та створення Товариства допомоги ліквідації неписьменності розглядалось і на IV сесії ВУЦВК. В обговоренні зазначеної теми зазначалось, що для виконання плану з ліквідації неписьменності «організується скрізь, аж до районів і сіл мережа ТДЛН»[57]. В. Затонський зазначав, що «переоцінювати роль інтелігенції у справі ліквідації неписьменності не слід. Треба використати тільки ті елементи, що чесно працюватимуть під радянськими гаслами»[58]. Таким чином, ще не розпочавши своєї діяльності, ТДЛН вже мало ідеологічний орієнтир на те, які групи населення бажано приймати до організації, а хто не заслуговує на довіру.

Головуючу роль у створенні товариства мала ВУНКЛН. У пресі з'явилось повідомлення, що ВУНКЛН подала до НКВС статут ТДЛН та підготувала і здала до друку перше число газети«Геть неписьменність»[59].

Отже, утворившись 14 жовтня 1923 р. ТГН було організаційно сформовано протягом жовтня – листопада 1923 р. Варто зазначити, що воно виникло першим серед подібних організацій у СРСР. Так, згідно з Інформаційним бюлетнем ЦП ОДН про створення в СРСР Товариства допомоги ліквідації неписьменності повідомлялося: «Вперше товариство «Геть неписьменність» виникло в Тулі і на Україні. Центр підхопив ініціативу з міст і створив центральне ОДН»[60]. Нами також знайдено датований груднем 1923 року документ, у якому зазначалось, що з метою залучення до справи ліквідації неписьменності громадських сил і коштів РНК УСРР ще 14 серпня 1923 року постановила організувати як у центрі, так і на місцях ТДЛН, «поклавши виконання цієї постанови в центрі на Оргбюро при ВУЦВК»[61].

Натомість, в історичній науці утвердилась теза про створення спочатку Всеросійського товариства «Долой неграмотность» (ОДН) і лише згодом поширення діяльності товариства на усі союзні республіки. Насправді, установчі збори ОДН відбулись у Москві лише 2 листопада 1923[62,63]. Це підтверджується і матеріалами офіційної преси, що поширювалася в УСРР та РСФРР. Якщо центральна преса України за жовтень – листопад 1923 року насичена згадками про утворення ТДЛН та розгортання його діяльності, то перша згадка про ОДН в РСФРР датується 23 листопада 1923 р. у газеті «Правда». Це було звернення М. Калініна із закликом створювати ОДН на місцях. В «Известиях ВЦИК» перша згадка про ОДН з'явилась 30 листопада 1923 р, але знову ж таки містила інформацію з УСРР про створення і роботу ТДЛН в Києві[64]. Хибним також є твердження про те, що Г. Петровський очолив ТГН, за зразком РСФРР, де ОДН очолив М. Калінін. Згідно з даними архівів головою ОДН було обрано заступника Наромосвіти РСФРР М. Епштейна[65], і лише в березні 1925 р. за рекомендацією ЦК РКП(б) російське товариство допомоги ліквідації неписьменності очолив голова ЦВК РСФРР М. Калінін[66].

Незважаючи на це, у подальшому ТГН розгортало свою діяльність за зразком російського товариства «Долойнеграмотность». Керівництво ОДН надсилало в Україну свою друковану продукцій: різного роду інструкції, положення, директиви, пам'ятки, книги, посібники, журнали, газети, плакати, листівки і навіть значки та марки[67]. У 1926 році ЦП ОДН підіймало питання про утворення Всесоюзного товариства з ліквідації неписьменності, але прийшло до рішення, що в даний момент це питання є несвоєчасним, оскільки спочатку треба зміцнитись союзним організаціям[68]. Надалі від цієї пропозиції відмовилися.

На момент створення Товариства в Україні існувало лише 2098 лікпунктів, з яких 75 % були розташовані у містах і лише ¼ частина у сільській місцевості, де був основний відсоток неписьменного населення. Така

кількість лікпунктів давала змогу навчити 150 тис. осіб в рік. В той же час через неповноту охоплення школами дітей в Україні щороку з'являлося 250 тис. 18-річних неписьменних[69].

Ця кількість лік пунктів становила лише 25 % від необхідної кількості в губерніях серед організованого населення України, до якого належали члени профспілок, КНС та допризовники[70].

Згідно із звітом ВУНКЛН Головполітосвіти ситуація з лікпунктами в Україні мала такий вигляд:

№	Губернія	Кількість неписьменних, тис.	Кількість лікпунктів	Необхідна кількість лікпунктів	Відсоток існуючих лікпунтів від потреби
1.	Волинська	44	150	956	15%
2.	Донецька	55	358	915	38%
3.	Катерино-славська	58	256	1155	24%
4.	Київська	47	716	940	70%
5.	Одеська	43	190	815	23%
6.	Подільська	44	117	955	12%
7.	Полтавська	52	158	1100	15%
8.	Харківська	40	100	790	12%
9.	Чернігівська	34	13	715	1,8%

У звіті зазначалося, що на Чернігівщині через повну відсутність коштів ліквідація неписьменності не велась взагалі[71].Таким чином перед новоствореним товариством «Геть неписьменність» поставало завдання допомогти державі у відкритті 3025 лікпунктів у місті та 30280 на селі. Для забезпечення такої кількості лікпунктів було необхідно 15 727 795 тис.

карб.[72]. Згідно з планом лікпункти мали функціонувати у місті цілий рік, а на селі 5 – 6 місяців, виходячи з розрахунку, що 1 лікпункт обслуговує 20 учнів, протягом 3 місяців. У місті також планувалося робити 4 випуски, а на селі 2[73].

Після створення товариства «Геть неписьменність», 30 грудня 1923 року РНК УСРР прийняв чергову постанову «Про ліквідацію неписьменності», згідно з якою ліквідація неписьменності була проголошена найважливішим завданням народної освіти й пов'язувалась з відродженням господарського сектора економіки[74].Таким чином, у період з 1919 по 1923 роки, в УСРР у справі боротьби з подоланням масової неписьменності та малописьменності населення склалась низка передумов для створення громадської організації, яка мала долучитися до цієї роботи. Відсутність у держави достатньої кількості людських та матеріальних ресурсів для ліквідації неписьменності та малописьменності у поєднанні з гострою обмеженістю у часі для здійснення суспільно-економічних трансформацій, змушували більшовицьку владу вишукувати нові джерела фінансування лікнеп роботи. Всі ці обставини призвели до створення наприкінці 1923 року добровільного товариства «Геть неписьменність» яке подавалося владою як ініціатива громадськості, що, делікатно висловлюючись,не відповідало дійсності.

Для розуміння усіх механізмів діяльності товариства «Геть неписьменність» та особливостей його функціонування, варто дослідити його організаційну структуру, та її еволюцію упродовж всього періоду існування ТГН. З появою перших осередків Товариства, та рішенням партійного керівництва про залучення широкого загалу громадськості до справи ліквідації неписьменності виникло питання про офіційне оформлення організації «Геть неписьменність» згідно з чинним законодавством УСРР. В Українській СРР статут товариства «Геть неписьменність» було затверджено Міжвідомчою Комісією у справах товариств і спілок при НКВС УСРР 1

грудня 1923 р.[75]. Перший варіант містив певні недоліки, тому переписувався протягом 1924 року. У лютому 1925 проєкт нового статуту був розісланий Всеукраїнським ТГН до всіх місцевих ТГН в Україні для ознайомлення та внесення пропозицій[76] і був перереєстрований 18 жовтня 1925 р.[77]. Відповідно до правових, адміністративних та організаційних змін статут зазнавав значних корективів. Керівництво Товариства спілкувалось з осередками на місцях, надсилаючи проекти статутів, та пропонючи внести свої пропозиції до основного документа ТГН. Остаточна версія статуту була оприлюднена на ІІІ Всеукраїнському з'їзді товариства «Геть неписьменність» тільки у березні 1932 р.[78].

Згідно з першою редакцією статуту товариства «Геть неписьменність» 1923 року воно створювалось «для допомоги органам ВУНКЛН по проведенню у життя завдань ВУЦВК і РНК щодо ліквідації неписьменності і малописьменності до Х роковин Жовтневої революції», а також для «сприяння відкриття, організації і утриманню лікпунктів і шкіл малописьменності»[79]. У кінцевій редакції статуту завдання товариства були значно ширші і не обмежувались лише справою ліквідації неписьменності. Згідно з документом у редакції 1932 р., товариство «Геть неписьменність» утворювалось «щоб організувати робітничо-колгоспні й бідняцько-середняцькі маси на допомогу державним органам влади у справі ліквідації неписьменності та малописьменності, комуністичного виховання цих мас, прискорення підготовки кваліфікованих кадрів для промисловості та соціалістичного сектору села»[80]. У першій редакції статуту також не було визначено, на яку територію поширюється діяльність ТГН[81]. Згодом було визначено, що юрисдикція товариства «Геть неписьменність» поширювалась на всю територію УСРР і на територію Автономної Молдавської СРР, зокрема.

Поставлені перед товариством завдання згідно статуту вирішувались різними засобами: 1) через пропагування ідей боротьби з неписьменністю та

малописьменністю, популяризацією постанов партії та уряду про ліквідацію неписьменності й завдань національно-культурного будівництва, мобілізацію громадських сил і засобів навколо цієї справи; 2) відкриття шкіл лікнепу, залучення до них неписьменних та малописьменних робітників, колгоспників, бідняків і середняків, а також через організацію поодиноко-групового навчання; 3) допомогу державним органам влади в справі відкриття лікпунктів і шкіл малописьменним коштами, приладдям і ін. за рахунок товариства; 4) пошуком коштів для найкращого розгортання справи громадської допомоги ліквідації неписьменності і малописьменності та поширення мережі гуртків ліквідації агрономічної та технічної неписьменності[82].

Згідно статуту Всеукраїнське товариство, а також губерніальні, окружні (згодом обласні, міські і районні) товариства мали права юридичної особи. Відповідно до цього положення товариства в межах законодавства СРСР могли набувати майно, вступати у договірні відносини, бути позивачами і відповідати на суді[83].

Членами товариства могли бути «установи, організації й інші юридичні особи та окремі громадяни, що досягли 18 років, користуються виборчими правами до рад, незаплямовані судом». Як виняток членами ТГН могли стати особи, які досягли 14 років, «з правом дорадчого голосу, але без права посідати виборну посаду в керівних органах»[84].

Зняття вікових обмежень членства у бік їх зменшення, на наш погляд, цілком закономірне. Очевидно, що під час розгортання кампанії лікнепу у ВУНКЛН та НКО змогли оцінити допомогу школярів у справі ліквідації неписьменності[85].

Таким чином, школярі з 14 років могли стати членами товариства «Геть неписьменність», а при семирічках та чотирьохрічних школах утворювалися осередки друзів товариства ТГН. Постанову про утворення осередків друзів ТГН було ухвалено 3 жовтня 1926 р. «Друзі ТГН, – зазначалось у Постанові,

– приймають участь у роботі по ліквідації неписьменності, особливо серед підлітків, допомагають розклеювати плакати, лозунги, розповсюджувати літературу, значки, в проведенні осередкових зборів, організації вечорів і концертів»[86].

У статуті зразка 1925 р. серед членів Товариства був запроводжений поділ на дійсних та почесних членів[87]. До перших належали особи (фізичні та юридичні), котрі окрім матеріальної допомоги брали активну участь у роботі товариства. До почесних членів обирали тих осіб, які мали «громадсько-політичні заслуги та виявили особливо великі послуги» перед ТГН. При цьому установам і організаціям що належать до складу ТГН надавалось право самостійно встановлювати розмір внесків до бюджету товариства[88].

Оскільки Товариство було добровільним, то приймання до складу нових членів здійснювалося лише за їхнім власним бажанням. Здійснений нами аналіз архівних документів доводить, що ця правова норма порушувалась протягом усього періоду існування товариства «Геть неписьменність». Для статистики та звітів по виконанню планів роботи Товариства, а також впровадження у життя вказівок більшовицької влади у справі ліквідації неписьменності, населення УСРР залучалось до товариства «Геть неписьменність» без їхньої згоди, або з примусу. Такий підхід призводив до формалізму у роботі товариства «Геть неписьменність», невиконання планів роботи, рецидивів неписьменності на місцях та постійних боргів з членських внесків, втрати авторитету серед населення. Неодноразові перевірки кількісних показників товариства «Геть неписьменність», як власними силами так і державними органами, неодноразово засвідчували завищені показники членів товариства та існування «лише на папері» значної кількості осередків.

До обов’язків членів Товариства належали: допомога ТГН, участь у його справах, а також залучення нових членів. Члени товариства мали право

брати участь у загальних зборах та носити нагрудну відзнаку[89]. Вивести зі складу членів ТГН могли за власним бажанням, у разі несплати членських внесків протягом 3-х місяців та за скоєння антигромадських вчинків. У першій редакції статуту окремим пунктом зазначалось, що ніхто з членів Товариства не має права без поважних причин відмовитись від покладених на нього обов'язків[90].

Віковий склад членів ТГН був доволі різноманітний, змінювався щороку, тому єдиних даних нами не було знайдено. Стосовно даних щодо соціального складу товариства то тут подібна ситуація. Так, на початку навчального 1925/26 року ТГН мало такий вигляд: робітники – 8 %, селяни – 50 %, інші – 42 % [91]. В публікації Л. Римського «Радянська громадськість та масова освіта» наводились узагальнюючі дані станом на 1927 р., згідно з якими основну масу членів ТГН становили селяни – 40 – 45 %, друге місце в рядах Товариства посідали робітники – 30 – 35 % і третє – службовці – 20 – 25 %[92].

На підставі цих даних можна зробити висновок про переважно селянський склад ТГН. Це також цілком очевидно було пов'язане по-перше з тим, що рівень письменності на селі був набагато нижчим, ніж у місті. З іншого боку, соціальний склад населення в УРСР був пов'язаний із питомою вагою селян у соціальній структурі республіки. Третім чинником, що обумовлював значну частку селянства серед членів Товариства, було те, що ТГН в першу чергу ставило своєю метою розгортання роботи на селі. Воно намагалось якомога ширше залучити селян до своїх лав. З іншого боку, до початку індустріалізації значно менше уваги надавалося міським та фабрично-заводським осередкам.

Ситуація у місті ще більш ускладнювалась рішенням ЦП ТГН про перенесення та ліквідацію неписьменності з підприємств до робітничих клубів, хат-читалень. Зв'язок Товариства з підприємствами втрачався, контроль не був налагоджений, відвідуваність шкіл грамоти і пунктів лікнепу

знижувалась. Це призвело до того, що керівництво товариства було змушене констатувати збільшення неписьменних серед робітників, завдяки залученню нових робітників з села і рецидивом неписьменності. Незважаючи на постійну роботу з ліквідації неписьменності серед робітників, робітнича частина в товаристві все ж таки не стала переважаючою.

Намагаючись знайти найбільш оптимальну форму організаційної структури у товаристві «Геть неписьменність» протягом його існування зазнала значних змін система керівних органів. Її формування відбувалося впродовж тривалого часу. Органи керівництва ТГН поділялись на центральні і місцеві. Вищим керівним органом товариства станом на 1923 рік було Правління ТГН, яке мало перебувати в місці перебування центрального уряду у Харкові. Правління обиралось загальним з'їздом представників місцевих відділів. Центральне правління та місцеві правління обрались раз на рік. Центральне правління мало складатись не менше ніж із п'яти осіб, а місцеві із трьох. Усі питання, що не належали до компетенції Правління, а саме виключення зі складу членів ТГН, розгляд і затвердження звітів, кошторису на майбутній період роботи, вирішувалися лише на загальних зборах[94].

До літа 1926 року організаційна структура товариства «Геть неписьменність» дещо трансформувалася і мала такий вигляд: Всеукраїнським ТГН керувало Організаційне бюро, при якому діяло Робоче бюро з доданим технічним апаратом. Центр вів загальну інструкторську та об'єднуючу роботу. На місцях у 25 округах, де відбулись окружові з'їзди членів ТГН діяли виборчі правління та ревізійні комісії, а в 16 округах, де з'їзди не відбулись, справами керувало Організаційне бюро. В районах діяли районні ТГН з правліннями на чолі. Першоступеневим органом були місцеві сільські або міські осередки. Товариство «Геть неписьменність» мало на меті провести Всеукраїнський з'їзд, який би остаточно заклав Товариство і провів

би вибори ЦП та розв'язав низку організаційних питань, що були висунуті на місцях і в центрі, протягом двох років роботи[95].

У процесі реалізації цього плану у 1927 р., коли відбувся І з'їзд ТГН, головним керівним органом Товариства став Всеукраїнський з'їзд. Він скликався за постановою ЦК ТГН з представників товариства. Всього за час існування ТГН відбулось три Всеукраїнських з'їзди товариства (у 1927, 1929 та 1932 роках). До компетенції Всеукраїнського з'їзду належало затвердження плану і методів роботи Товариства, обрання Центрального комітету і ревізійної комісії, здійснення й ухвалення змін до статуту Товариства, затвердження його бюджету, розгляд питань про ліквідацію як окремих осередків так і всього товариства в цілому[96].

У перервах між з'їздами керівництво Товариством здійснювало Центральне правління. На І Всеукраїнському з'їзді товариства «Геть неписьменність» замість Центрального правління був створений Центральний комітет. Новий орган мав низку відмінностей від існуючого раніше. По-перше, Центральний комітет був виборним органом. Більшість же робітників Центрального правління були призначені. По-друге, у складі правління не було представників місцевих відділень ТГН, не було робітників, селян і працівників низових осередків Товариства [97]. До складу Центрального правління, зазвичай, належали робітники Наркомосвіти та ВУНКЛН. Створення ж Центрального комітету мало на меті увести до його складу представників з місць. Заради широкого залучення регіональних представників було збільшено склад Центрального комітету до 50 осіб[98].

Центральний комітет скликав голова ЦК товариства «Геть неписьменність» з своєї ініціативи, або ж на вимогу 1/3 членів ЦК ТГН чи ревізійної комісії. ЦК ТГН мав збиратись не менше ніж тричі на рік. До компетенції ЦК ТГН належало обрання голови, секретаря та членів президії ЦК, нагляд за впровадженням у життя постанов Всеукраїнської комісії, затвердження загального плану роботи товариства тощо[99].

Центральний комітет збирався на пленуми, а в перервах між пленумами роботу мала здійснювати Президія, яка обиралась з тих же членів ЦК у кількості 11 осіб. Президія була виконавчим органом Товариства і представляла його у всіх справах ТГН. Президія мала право одержувати кошти й інше майно, що надходило до Товариства, відкривати і закривати поточні рахунки та робити внески, провадити витрати коштів товариства відповідно до затверджених кошторисів; опрацьовувати загальний план роботи товариства та подавати його на затвердження Всеукраїнському з'їзду і впроваджувати у життя; здійснювати організаційні заходи відповідно до завдань товариства, керувати організаційною діяльністю обласних та місцевих товариств; складати кошториси, звіти, репрезентувати товариство у відносинах з усіма установами, підприємствами, організаціями та особами, складати від імені товариства угоди, видавати доручення, керувати діяльністю установ та підприємств товариства; призначати на посади і звільняти співробітників і взагалі здійснювати господарську діяльність у керуванні справами товариства[100].

До Всеукраїнських керівних органів ТГН належала ревізійна комісія, що складалася із голови та 4 членів, яких обирав Всеукраїнський з'їзд з членів, які не обіймали жодних інших посад у Товаристві. Комісія мала право ревізувати всі установи та підприємства ЦК ТГН та всі його каси. Члени ЦК ТГН та ревізійної комісії заробітної плати за свою роботу не отримували.

Ще однією ланкою були обласні органи ТГН, до яких належали обласні з'їзди товариства, обласні комітети та обласні ревізійні комісії, що утворювались в областях України з центрами у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Одесі та Вінниці. Згідно з чинним адміністративним поділом УСРР, у місцевостях на які не поширювалась обласна система управління, а саме промислові райони на Донбасі, лишались діючими районні органи управління ТГН, що підпорядковувались безпосередньо ЦК ТГН. До повноважень обласних з'їздів товариства «Геть неписьменність»

належало обрання представників на Всеукраїнський з'їзд ТГН, обрання обласних комітетів та ревізійних комісій, а також питання обласного кошторису[101]. На початку існування товариства аналогом обласних ТГН були губерніальні відділи. Влітку 1925 р. разом з адміністративною реформою і скасуванням губерніального поділу, були скасовані губерніальні відділи і організовані округові відділи[102]. З наступною адміністративною реформою, округові ТГН змінили на обласні органи ТГН.

У підпорядкуванні обласних товариств «Геть неписьменність» були місцеві органи влади, до яких належали районні з'їзди, міські конференції товариства, районні комітети, їх президії та ревізійні комісії, а також товариства тих міст і районів, що були підпорядковані обласним комітетам, бюро осередків членів товариства по окремих «залюднених пунктах», установах, підприємствах, радгоспах, колгоспах тощо[103].

Протягом діяльності товариства «Геть неписьменність» поступово складалась і норма закону щодо місцевих осередків. Згідно статуту 1923 р місцеві осередки ТГН організовувалися при наявності ініціативної групи у складі не менше 5 осіб і вважалися існуючими з моменту реєстрації його статуту. Також зазначалось, що в кожній місцевості може бути лише один осередок ТГН[104]. Згодом ця норма статуту була значно розширена. Осередки могли утворюватись в окремих «залюднених пунктах», в установах, на підприємствах, у радгоспах, колгоспах тощо і складатись з усіх членів товариства окремої місцевості чи організації. Осередки обирали на загальних зборах Бюро осередків терміном на один рік у складі 7 членів. Бюро осередку виокремлювало зі свого складу голову, секретаря та скарбника. Наголошувалось, що осередки складом менше 16 членів мали виділити уповноваженого, який входив до найближчого Бюро осередку як член Бюро. До обов'язків Бюро первинних осередків товариства «Геть неписьменність» належала популяризація серед населення завдань Товариства, підтримка зв'язку з районними чи міським комітетом ТГН,

впровадження у життя постанов та розпоряджень вищих органів товариства, стягнення членських внесків та пересилання їх згідно з нормами відрахувань відповідної частини до керівних органів ТГН[105].

Якщо на початку діяльності Товариства між працівниками місцевих органів ТГН не були чітко розподілені обов'язки, штат їх був обмежений, причому часто більшість з працівників поєднували роботу в ТГН з іншою діяльністю, працюючи у товаристві на громадських засадах, то у 1928 р. ситуація змінилася. Була здійснена реорганізація Головполітосвіти. Були ліквідовані окремі комісії, упорядковано штат, була створена організаційна частина Главполітпросвіти, перед якою стояло завдання залучення громадськості до роботи апарату лікнепу.

Реорганізація в Головполітосвіті мала вплив на діяльність ТГН. По-перше, в губернських та окружних радах ТГН були організовані секції Рад з постійно діючими комісіями. Були створені: агітаційно-пропагандистська, учбово-організаційна, обліково-планова секція, фінансово-господарський відділ, відділ по роботі на транспорті, бюро друзів ТГН[106]. Кожна з цих секцій займалася своїм напрямком роботи. Подібний розподіл обов'язків мав би сприяти покращенню роботи місцевих організацій, але в той же час він копіював напрямки роботи державних органів народної освіти. А. Луначарський критикував керівництво Товариства за таку подібність схем: «Товариство «Геть неписьменність» – громадська організація, – писав він в одній своїй статті 2013ч але в ній є бюрократизм, немає ще в ньому сміливості поставити справу самостійно, цілком по-громадянському… Ви занадто є тінню державних організацій, повторюєте жести, як немовлята, і не можете відірватись від спідниці матері. Ми співаємо з вами дует, так не співайте ж в унісон з нами. Ви маєте доповнювати те, чого ми дати не можемо»[107].

Необхідно було подальше удосконалення структури організації, щоб не було надмірної бюрократії, щоб вона відповідала основним завданням

товариства. В березні 1932 р. була здійснена ще одна реорганізація обласних і районних рад ТГН. Були ліквідовані обліково-планова й фінансово-господарські комісії, комісія з роботи на транспорті. Замість цих комісій у структурі ТГН було утворено 4 сектори: організаційний, агітаційно-масовий, учбово-методичний та бюро юних друзів ТГН[108].Кожен сектор діяв через створювані ним бригади, які працювали в тому чи іншому напрямку. Наприклад, організаційний сектор створював бригади по роботі на новобудовах, по роботі у соціалістичному секторі села і по шефству, роботі серед неорганізованого населення, підготовці кадрів[109].

Завдяки еволюції організаційної структури та керівних органів з кінця 1920-х років покращився зв'язок Центру з місцевими організаціями Товариства, окружних та обласних відділень з осередками. На пленумах частіше заслуховували звіти представників місцевих організацій, стали практикуватись виїзди представників ЦК ТГН на місця з метою перевірки роботи[110]. На місцях була введена квартальна, піврічна і річна звітність про роботу організації. Були встановлені терміни подачі звітів. Все це мало сприяти покращенню роботи Товариства, але реальний стан осередків товариства «Геть неписьменність» на місцях не дав змоги у належних межах втілити цей план у життя.

Кошторис Товариства також був чітко прописаний у статуті і офіційно мав п’ять джерел надходження. Перш за все це були вступні та щомісячні внески членів товариства. Вступні та членські внески були суворо диференційовані й розділялися на групи, враховуючи класовий підхід влади до різних соціальних груп населення. Вступні внески у містах та фабрично-заводських районах, а також для учнів профспілок і червоноармійців становили 5 коп., а для селян 10 коп.[111]. Членські внески поділялися на 4 категорії: 1) робітники, службовці та командний склад РСЧА та РСЧФ, що залежно від розміру заробітку чи утримання сплачували від 5 до 20 коп., 2) селянство, що поділялось на колгоспників і бідняків, які сплачували 5 коп., та

селян середняків-одноосібників з яких стягувалось 10 коп.; 3) хатні господарки, учні, які не одержують стипендії та члени родини, які не працюють, сплачували 5 коп. щомісяця; 4) юні друзі товариства також сплачували 5 коп. на місяць. Червоноармійці і червонофлотці звільнялись від сплати членських внесків. Вступні внески встановлювались у розмірі місячного членського внеску залежно від групи, до якої належали члени товариства. Для членів товариства «Геть неписьменність» вступний внесок становив 5 коп.[112]. У порівнянні з іншими добровільними товариствами, які діяли у цей час це були зовсім невеликі суми. Наприклад, вступний внесок товариства «Друзі дітей» становив 15 коп., а щомісячний – 10 коп., у товаристві «Друзі радіо» місячний членський внесок становив 50 коп., у КНС – 25 коп.[113]. Товариство «Геть неписьменність» мало проблеми зі збором членських внесків, що надходили нерегулярно й не в повному обсязі. Це було пов'язано і з структурними і організаційними проблемами[114]. Несплату членських внесків також можна пояснити тим, що часто одна особа була членом декількох громадських організацій, причому не завжди добровільно. Тому для такої людини сплата членських внесків була обтяжливою. Також по всій Україні діяв єдиний членський квиток, за який з членів ТГН плати не брали[115].

Для юридичних членів вступний та щомісячний внески становили 5 карб., крім навчальних і культурних установ, що мали сплачувати 2 карб.

Іншим джерелом наповнення бюджету товариства були одноразові внески до яких належала пожертва грошима, речами й іншим майном. Товариство «Геть неписьменність» отримувало також, кошти, що находили за спеціальними асигнуваннями від державних установ і підприємств, громадських та інших організацій.

Окрему статтю прибутків становили кошти, що надходили від лекцій, концертів, зборів, видань та поширення літератури товариства, а від

проведення місячників лікнепу. І нарешті, кошти ТГН складалися з прибутків, капіталів та майна товариства.

З усіх цих засобів, що надходили до осередків ТГН встановлювались відрахування до ЦК ТГН, обласних, районних комітетів та осередків, таким чином формуючи фінансовий фонд товариства «Геть неписьменність».

У місцевостях з обласною системою управління	У промислових районах Донбасу
1. Від членських внесків	
до фонду ЦК «ГН» – 6 %	до фонду ЦК «ГН» – 15 %
до фонду обласних комітетів – 35 %	до фонду районних і міських комітетів – 35 %
до фонду районних комітетів – 25 %	до фонду осередків – 50 %
до фонду осередків – 35 %	
2. Від місячника	
до фонду ЦК «ГН» – 10 %	до фонду ЦК «ГН» – 15 %
до фонду обласних комітетів – 20 %	до фонду районних і міських комітетів – 35 %
до фонду районних комітетів – 35 %	до фонду осередків – 50 %
до фонду осередків – 35 %	
3. Від лотереї	
до фонду ЦК «ГН» – 5 %	до фонду ЦК «ГН» – 15 %
до фонду обласних комітетів – 5 %	до фонду районних і міських комітетів – 35 %
до фонду районних комітетів – 30 %	до фонду осередків – 50 %
до фонду осередків – 60 %	
4. Від членських внесків юридичних осіб	
до фонду районних комітетів – 10 %	до фонду районних і міських комітетів – 100 %

Кошти від інших находжень залишались цілком в осередках. Порядок надсилання відрахувань встановлювався за окремою інструкцією ЦК ТГН. Обласні, міські і районні комітети ТГН, а також осередки мали витрачати свої кошти за кошторисом, який склали і затвердили відповідні комітети у порядку підлеглості[116].

Товариство «Геть неписьменність» розпочало діяльність на незначні пожертви і дотації в сумі 10 тис. карб. з них 5 тис. треба було повернути, а інші 5 тис. було призначено для організаційних витрат[117].

Статутом Товариства було передбачено й умови його ліквідації, за постановами відповідних з'їздів та конференцій товариства, що мали бути ухвалені не менше ніж 2/3 голосів присутніх на з'їзді чи конференції. Також, ТГН могло ліквідуватись за постановою належних органів влади, у разі встановлення неспроможності – судовим порядком. У разі ліквідації ТГН усе майно, що залишалось після нього переходило до Наркомосвіти.

Докорінні перетворення в організаційній структурі товариства «Геть неписьменність» відбулись у період з жовтня 1934 до березня 1935 року. Перебудова організаційної структури ТГН була розроблена і затверджена рішенням Президії ЦК ТГН 5 грудня 1934 р. Як зазначалось у постанові «головна мета перебудови – наближення оперативного керівництва до низових організацій ТГН, ліквідація знеособленості в роботі, забезпечення якості організаційно-практичного керівництва периферією»[118].

Структура Товариства після перебудови мала такий вигляд: 1. ЦК ТГН, до якого належали Президія, прикріплені до певної кількості областей інструктори, позаштатні інструктори, члени комітету з певними завданнями; 2. Обласні комітети ТГН, що складалися з Президії, прикріплених до певної кількості областей інструкторів, позаштатних інструкторів, члени комітету та актив; 3. Районні комітети ТГН: Президія, відповідальний секретар, інструктор, актив; 4. Дорожні комітети ТГН: Президія, відповідальний секретар, інструктор, позаштатний інструктор; 5. Заводські комітети ТГН, комітети ТГН при вишах, сільські комітети ТГН мали організовувати свою роботу на основі добровільного активу та керувати низовими осередками; 6. Осередки ТГН при цехах, установах, житловій кооперації, школі, факультетах, вищих навчальних закладах, радгоспах, МТС, колгоспах мали

уповноваженого, який відповідав за реалізацію усіх настанов вищих органів товариства «Геть неписьменність»[119].

Згідно із структурними перетвореннями Товариства, низовими одиницями ТГН також стали: у місті – заводський комітет з організаторами у цехах; при вишах – комітети з організаторами по факультетах, на периферії – сільські комітети товариства «Геть неписьменність»[120].

Отже, еволюція організаційної структури Товариства була тісно пов'язана з цілями і завданнями, що поставали перед ТГН. Намагаючись подолати організаційні проблеми та знайти найбільш ефективні й дієві форми роботи керівні органи товариства «Геть неписьменність» розробляли і вносили зміни до статуту ТГН.

Окрема частина законодавчих змін у роботі Товариства, а саме переорієнтування мети його роботи та переформатування кошторису, були спричинені більшовицькою політикою у сфері соціокультурних перетворень. Так поступово в ході своєї діяльності товариство «Геть неписьменність» склалося в єдину організацію з власним статутом і певною системою керівництва.

Оскільки історія товариства «Геть неписьменність» вивчена ще далеко не у повному обсязі, то в історичній літературі до нашого часу відсутня періодизація етапів діяльності цієї організації. На наш погляд у роботі ТГН можна виокремити кілька етапів. Перший період його діяльності розпочався від часу заснування товариства (жовтень 1923 р.) й тривав до проведення І Всеукраїнського з'їзду товариства «Геть неписьменність» (березень 1927 р.).

Після створення центральних органів і після того, як було опубліковано лист Г.Петровського до усіх радянських, професійних і громадських організацій із закликом допомогти у справі ліквідації неписьменності шляхом організації на місцях ТГН[121] в УСРР почали створюватись осередки товариства, його окружні та губернські відділення. 14 жовтня 1923 р. на першому організаційному зібранні було створено Харківське губерніальне

ТДЛІН й ухвалено організувати філії Товариства у всіх губерніях й окружних містах відділення ТГН[122].

Згідно з даними ЦП ТГН за перше півріччя існування товариства було зареєстровано 3000 відділень товариства[123]. До нового навчального 1925/1926 року в УСРР, згідно відомостей з 27 округ, вже налічувалось до 5 тис. низових осередків у 33 округах, з яких 35 % були по селах[124]. Таким чином, перший період діяльності ТГН характеризувався збільшенням кількості товариства. Згідно з інформацією керівництва Товариства стрімко зростала й кількість членів ТГН. Під час святкування п'ятиріччя Ленінського декрету про ліквідацію неписьменності у грудні 1924 р. до лав Товариства увійшло за неповними даним понад 200 тис. членів.[125], а вже наприкінці 1925 р. - 300 тис[126]. Цей стрімкий ріст товариства, про який писали у пресі та літературі насправді мав низку недоліків і не відбивав реального стану товариства. Так, утворене першим в Україні Харківське губерніальне ТДЛІН (жовтень 1923 р.) почало працювати майже через рік. У протоколі Робочого бюро зокрема зазначалось, що «тільки після проведення осінньої кампанії зробилась матеріальна передумова для роботи, тому що тиждень Лікнепу дав Товариству близько 35 – 40 тис. карб.»[127]. На місцях справи були ще гірші. Шепетівське окружне ТГН почало працювати тільки з листопада 1925 р. Подібна ситуація була у Купянському окрузі, у Кам'янецькому окрузі низові осередки почали оформлюватись лише у 1926 р.[128]. Маріупольське ТГН організаційно не було сформовано і на початок 1927 р.[129]. Найкраще справи були поставлені у Київській окрузі.

У цілому, ТГН почало більш-менш діяти лише наприкінці першого року існування. У листі ТГН до Раднаркому УСРР про цей період зазначалась, що оскільки у 1923/1924 навчальному році товариству не вдалося консолідуватись, то «вся робота ТГН в центрі й на місцях була цілком об'єднана з Урядовою всеукраїнською комісією грамчека». Отже, реально ТГН починає діяти наприкінці 1924 р. після проведеного по всій

Україні «тижня» лікнепу. ЦП ТГН не могло навіть «цілком виділити і перевести в цифри всю роботу за цей рік»[130]. Такий стан справ тривав до 1927 р., коли відбувся І Всеукраїнський з'їзд товариства. У розісланих на місця запрошеннях на з'їзд вказувалось, що «не зважаючи на трирічну працю, нашу роботу не можна поки рахувати цілком організаційно та по змісту оформленою і викриштальваною. Немає багатьох осередків, а партія та інші організації не приймають активну участь»[131].

До речі, відсторонення урядових і партійних установ від роботи товариства було проблемою на етапі становлення ТГН. Маріупольське ТГН у листі до ЦП зазначало: «В місті осередки не оформлені, не кажучи вже про село. Для їх оформлення необхідно сприяння зі сторони партійних, професійних організацій, а ми такого не зустрічаємо. Навпаки, зустрічаємо пасивне і байдуже відношення, у відповідь на прохання чується: «що добровільні товариства нас не стосуються» або «ми всі письменні, навіщо нам осередок ГН»[132].

Продуктивній роботі ТГН також заважала відсутність, або дуже слабкий зв'язок з осередками, особливо низовими. Масовим було явище, коли на запити ЦП ТГН губерніальні та окружні товариства просто не відповідали й перші відомості про їх роботу з'явилися лише після виїзду інспекторів на місця. На неодноразові запити ЦП ТГН деякі осередки взагалі «припинили інформувати про стан Товариства»[133]. Для покращення обміну інформацією було розроблено єдину схему звітності періодичного характеру в ТГН, що мала надсилатись кожні 3 місяці[134]. Незважаючи на ці постійні запити, станом на серпень 1925 р. інформацію надіслало лише 15 окружних ТГН з 41[135].

У зв'язку з адміністративною реформою та відсутністю інформації з місць, навесні 1925 року назріло питання про організаційні зміни і зміцнення структури ТГН. У травні 1925 р. до всіх регіональних ТГН було надіслано листа, в якому повідомлялось, що «в деяких округах констатується

абсолютний застій в діяльності. Не зважаючи на запити з центру не вдається отримати відповіді., або ж приходять кацелярські відписки. Існування надалі на папері фіктивних товариств більше не може бути, тому що зараз йде зміцнення товариства»[136]. ЦП намагалося протягом літа, під час найнижчої активності у лікнеп роботі, краще організувати свою діяльність й оживити ТГН. ЦП пропонувало всім губерніальним Товариствам у двотижневий термін «надіслати свої пропозиції стосовно цього, а фіктивним Товариствам за цей термін розпуститись і вжити всіх заходів щодо переобрання нових Правлінь»[136].

Мали місце порушення принципу добровільності при входженні до товариства. У 1927 році інструкторами ЦП ТГН було проведено обстеження низки округів України. Ці обстеження виявили факти порушень добровільності при вступі до товариства. При підведенні підсумків обстеження було ще раз наголошено на тому, що ТГН є цілком добровільною організацією. Після цього почалась перебудова осередків. Значна частина осередків, що були створені у директивному порядку, а не з ініціативи громадян, припинили існування. Перший період діяльності товариства «Геть неписьменність» характеризувався тим, що незважаючи на всі намагання Центрального правління зробити місцеві осередки основною ланкою у роботі Товариства, цієї мети керівництву так і не вдалося досягти. Архівні дані свідчать, що більшість осередків на місцях виявились фіктивними і не виконували своєї роботи. Відсутність нормального зв'язку центру з осередками на місцях не давало змоги відстежувати реальний стан речей.

З іншого боку, слабкість методичного керівництва з центру характеризує діяльність ТГН у перший період. Осередки ТГН не отримуючи належного методичного керівництва, бралися за будь-яку роботу, приділяючи своєму основному обов'язку – питанням ліквідації неписьменності – набагато менше уваги, ніж це було необхідно. Частина активу ТГН на місцях взагалі вважала, що основна робота Товариства –

допомога у фінансуванні справи лікнепу та розвивала комерційну діяльність. Ці заходи давали товариству додаткові кошти, але безпосередня робота з ліквідації неписьменності при дуже слабкому методичному керівництві розвивалась дуже повільно.

Перший період діяльності ТГН характеризувався також тим, що товариство, загалом, не самостійно здійснювало роботу з ліквідації неписьменності, а надавало державним закладам фінансову допомогу. Провідне місце в апараті ТГН в цей час займав експлуатаційний відділ. Кошти вишукувались самими різноманітними засобами. Вони складалися з членських внесків товариства, особливих гурткових зборів, зборів з права продажі вина, пива, тютюнових виробів, продажу значків, організації спектаклів та вечорів.

Протягом першого періоду діяльності ТГН досягло реальних результатів, був отриманий перший досвід роботи, але через новизну справи Товариство не змогло створити єдиної системи керівництва, налагодити зв'язок центру з місцевими організаціями, воно залишалося замкненою організацією. Потрібна була перебудова всього Товариства для того, щоб перетворити ТГН у справді масову культурно-просвітницьку організацію.

Другий період історії товариства починається у 1928 р. і закінчується у 1932 р. У травні 1928 р. VIII з'їздом ВЛКСМ було ухвалено рішення про Всесоюзний культпохід молоді, який мав початись 1 серпня у міжнародний день юнацтва. Культпоходу приділялась державна увага. Так, його ідеологічна авторка Н. Крупська писала: «Культпохід має ціль розкачати самодіяльність, активність самих мас, об'єднати цей похід тісно і нерозривно з походом на всі пережитки старого, на всі залишки експлуатації, пригнічення, неорганізованості, безправ'я»[137]. Таким чином, до основної діяльності Товариства – подолання масової неписьменності та малописьменності – влада додала низку інших завдань, пов'язаних з соціально-економічними та соціокультурними перетвореннями. Товариство

як й інші громадські об'єднання мало активно залучатися до колективізації, індустріалізації, антирелігійної боротьби, збору коштів для цих програм тощо.

Вся робота ТГН мала відбуватися тепер у формі екстримальних акцій, соціалістичних змагань, шефства, виробничого ударництва тощо. У всій країні розгорнулись ідеологізовані кампанії культпросвіту. Початок їм поклали змагання осередків на місцях, потім вони поширились на окружні ради ТГН. Апофеозом цього змагання став договір 31 грудня 1929 р. між ЦС ОДН РСФСР і ЦП ТГН[138]. Таким чином, формально змаганнями були охоплені всі організації ТГН від низу до верху. Розгортання змагань стало однією з характерних рис цього періоду. Відповідно до більшовицьких постанов соцзмагання мали сприяти зміцненню зв'язку між організаціями товариства, та практика виявила, що у більшості випадків, взяті на себе зобов'язання так і лишалися невиконаними. Для цього періоду характерним був обмін досвідом роботи між організаціями. Так, наприклад з 8 до 12 березня 1929 р. відділення Саратовського ОДН відвідала делегація Київського ТГН[139]. Але у більшості випадків окрім висвітлення у пресі укладання угод про соцзмагання та заклики зробити певний регіон чи населений пункт місцем «суцільної письменності», ця форма роботи ні як не покращила загальний стан справ у Товаристві.

Товариство «Геть неписьменність» активно залучалось владою до соціально-економічних перетворень на селі. Члени ТГН мусили взяти на себе частину роботи щодо посіву і збору врожаю, обробки насіння, догляду та ремонту сільськогосподарського реманенту, і найголовніше – виявленню «шкідників та класово ворожого елементу»[140]. Окремі завдання ТГН були поставлені більшовицькою владою у здійсненні індустріалізації[141].

Проведення ІІ Всеукраїнського з'їзду Товариства у 1929 році допомогло виявити слабкі місця у діяльності організації[142]. Вдалося дещо покращити зв'язок ЦП ТГН з місцевими організаціями[143], у більшості

регіонів УСРР відбулися обласні, оружні з'їзди, районні конференції. На них з центру відряджалися представники ЦП ТГН. Стали практикувати виїзди керівних органів в організації ТГН. Ці факти свідчать про посилення зв'язку між центральними органами з місцевими організаціями ТГН.

У цей період також покращується методична робота ТГН у справі ліквідації неписьменності. В низці місць організовуються курси з навчання активу ТГН. У газеті «Геть неписьменність» за 1929 р., зокрема, повідомлялось про те, що вона «спільно з ЦП ТГН організовує курси ліквідаторів неписьменності для сільського населення з відпускників-червоноармійців»[144].

Характерною особливістю другого періоду є також те, що товариство починає працювати у контакті з іншими громадськими організаціями. У 1929 р. відбулась нарада представників добровільних товариств з питань створення платформи спільної роботи. На ній були присутні представники Центрожитсоюзу, ТСОАВІАХІМу, Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР), товариства «Друзі радіо» (ОДР), товариства боротьби з алкоголізмом, ЦК ВЛКСМ, селянських товариств взаємодопомоги (СТВ), товариства туристів[145].

За пропозицією ЦП ТГН був ухвалений проект об'єднання діяльності всіх добровільних товариств. У проекті пропонувались такі положення: 1. Робота за лінією ТГН; 2. Участь у ліквідації неписьменності членів добровільних товариств; 3. Висвітлення діяльності добровільних товариств у періодичній пресі.

В умовах здійснення соціалістичного експерименту товариство «Геть неписьменність» не змогло остаточно виконати поставлену перед ним мету, оскільки до основ його діяльності влада додала низку інших завдань пов'язаних із соціально-економічними перетвореннями. Окрім організаційно-фінансових проблем на роботу товариства «Геть неписьменність» впливало порушення принципу добровільності. Шляхом впровадження директив

компартійної влади населення нацменшин залучалося до товариства примусово-компанійськими методами.

Такий підхід призводив до формалізму, невиконання визначених планів, рецедивів неписьменності, постійних боргів по членським внескам, втрати авторитету.Товариство «Друзі дітей» (ТДД) мало піклуватись про дітей, матері яких навчаються. Проект передбачав також низку положень щодо лінії взаємної інформації, пошуку коштів, проведення спільних кампаній. Крім того, ТГН уклало серію двосторонніх угод. Зокрема, у жовтні 1929 р. був ухвалений Акт про спільну роботу Центрального Бюро пролетстуду і ТГН в культпоході[146]. Цей етап діяльності товариства «Геть неписьменність» завершився проведенням ІІІ Всеукраїнського з'їзду ТГН, який відбувся у березні 1932 року. На ньому були підбиті підсумки роботи Товариства, ухвалено його статут та визначено план роботи на майбутнє.

У цей час у діяльності ТГН збільшився обсяг шефської роботи. Раніше також здійснювалась шефська робота міських осередків над сільськими. Тепер же шефські обов'язки брали на себе обласні і окружні ряди ТГН.

Незважаючи на таку активність Товариства, виконання нових зобов'язань перед державою значно розппорошило сили ТГН у здійсненні головної справи – ліквідації неписьменності та малописьменності населення. Після провалу амбітного плану з ліквідації неписьменності до Х роковин Жовтня, влада ставила перед товариством «Геть неписьменність» нові терміни подолання ліквідації неписьменності, що з об'єктивних причин також не мали під собою реального ґрунту[147]. Так, після 1927 року, роком суцільної письменності оголошувався спочатку 1930 рік, потім цей термін було перенесено на 1932 рік. Такі дії викликали певну втрату довіри населення до Товариства.

Таким чином, другий етап діяльності ТГН став періодом, коли ТГН активно залучалося державою до культурно-освітніх та соціально-економічних перетворень. В цей час воно розвинулося у більш самостійну

громадську організацію, на відміну від першого періоду, коли ТГН було ао-суті доповненням до ВУНКЛН. Встановився зв'язок з іншими організаціями, що намагалися скоординувати свої дії щодо ліквідації неписьменності, але робота на місцях була налагоджена слабо.

Третій період діяльності ТГН розпочався з 1932 р. і завершився у лютому 1936 р. Він характеризується встановленням повного контролю держави над діяльністю Товариства. Зверху надсилалися «контрольні цифри» щодо кількості неписьменних, яких необхідно навчити, зобов'язання щодо набору нових фізичних та юридичних членів і відкриття осередків ТГН. Більшовицька влада також встановила тотальний контроль за сплатою членських внесків.Збільшилася кількість перевірок як внутрішніх, так і здійснених інспекторами НКО, які виявили справжній стан речей у Товаристві. Для пояснення невдач почалися пошуки «ворожого елементу» серед членів товариства «Геть неписьменність». У 1934 р. у зв'язку з переможними реляціями про подолання масової неписьменності в УСРР увага до лікнепу зменшилась, що призвело до рецидиву неписьменності. Третій період завершується ліквідацією ТГН за постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про роботу по навчанню неписьменних і малописьменних», опубліковано 27 лютого 1936 р., яка підбивала підсумки боротьби з неписьменністю та ставила нові завдання. У ній зазначалося: «Для більш успішного здійснення заходів щодо навчання неписьменних і малописьменних при міських і сільських радах, а також при райвиконкомах створюються секції по ліквідації неписьменності і малописьменності, а ТГН ліквідується»[148]. Аналіз документів засвідчив, що це рішення було несподіванкою для самих членів товариства «Геть неписьменність». Оцінюючи 12 років діяльності ТГН у постанові ЦК КП(б)У від 27 липня 1936 р. підкреслювалось що «корінною хибою організації навчання неписьменності та малописьменності є те, що навколо справи навчання не було створено справжнього громадського руху»[149]. Влада проголосила, що

масова неписьменність в УСРР і в цілому в СРСР подолана. Але ця теза не відповідала дійсності. Влітку 1936 р. було здійснено масштабну перевірку стану справ з ліквідації неписьменності і малописьменності в УСРР на виконання рішень РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 січня 1936 р. Перевірка встановила, що більшість партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій ігнорують рішення РНК та ЦК ВКП(б), через що було «провалено охоплення лікнепом 800 тис. неписьменних, а навчання малописьменних було у критичному стані». У Київській, Чернігівській, Вінницькій, Дніпропетровській та Одеській областях з 578 тис. неписьменних, які мали навчатись у 1936 році, у школах було тільки 390 тис. Однак обстеження стану відвідування учнями шкіл грамоти дало підстави зробити висновок про те, що охоплення неписьменних та малописьменних було значно нижчим. В Одеській області, де мали навчити 100 тис. неписьменних, у школах налічувалось лише 38 тисяч, а відвідувало заняття лише 12 – 15 тис. У окремих районах Одещини вже недіючі школи за документами вважались діючими[150].У 10 районах Дніпропетровської області відвідування шкіл лікнепу ледве сягало 30 відсотків. Така ситуація була у більшості областей і у цілому в Україні. Реально з 800 тис. запланованих учнів було залучено до лікнепів не більше 250 тис.[151].

Кожен період розвитку товариства мав свої особливості. Якщо перший період був часом організаційного становлення ТГН, періодом спроб і пошуків у роботі, то 1928 – 1932 рр. стали роками найбільшої активності й самостійності Товариства. В ході третього періоду ТГН по-суті було позбавлено самостійних рішень. В цей час воно виконувало жорсткі вказівки влади щодо здійснення ліквідацію неписьменності малописьменності.

На прикладі діяльності ТГН можна відстежити процес посилення ролі більшовицької влади у здійсненні культурно-освітніх перетворень. Під час першого десятиріччя радянської влади держава не мала достатніх сил та коштів для розгортання роботи з ліквідації неписьменності, тому головний

акцент робився на громадські організації, державні органи здійснювали лише координацію та контроль за їх діяльністю. З 1930-х років вся робота ТГН щодо ліквідації неписьменності і малописьменності та збору коштів переходить під тотальний контроль влади. Товариство фактично втратило ознаки громадської організації, перетворившись більше на структурний підрозділ Наркомосвіти, який діяв на громадських засадах.

Отже, зважаючи на рівень масової неписьменності який залишався високим на час прийняття в Україні закону «Про боротьбу з неписьменністю», влада перебувала у постійному пошуку вирішення проблеми ліквідації неписьменності. Згідно з переписом 1920 р. із тисячі осіб тільки 317 були письменними. У середині 1921 р. завершувався перехід від політики військового комунізму до НЕПу. Це не могло не вплинути на перебіг культурних перетворень загалом і на ліквідацію неписьменності, зокрема. Корінним чином змінювалися матеріальні умови, перебудовувалася державна структура. Крім того, у 1921 р. почалася важка економічна криза, що охопила усі сфери економіки і культури. Ситуація ускладнювалася голодом, який тривав протягом 1921 – 1923 рр. Основні кошти з бюджету були спрямовані на відновлення економіки. Тому в 1921 р. різко скоротились видатки на народну освіту. Станом на 1923 р. в Україні було 12 млн. неписьменних.

Проблема масової неписьменності та малописьменності населення гостро стояла перед більшовицькою владою та суспільством, незважаючи на те, що влада через державні органи намагалася ліквідувати неписьменність ще з 1919 р. Було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію з ліквідації неписьменності, яка мусила вирішити увесь комплекс питань, пов'язаних з ліквідацією неписьменності. Але, незважаючи на всі заходи, держава не мала достатньо людських та матеріальних ресурсів, що визначило негативний вплив на процес ліквідації неписьменності. З метою зменшення навантаження на державу, більшовицькою владою було вирішено перекласти

справу ліквідації неписьменності на громадськість. Таким чином, під впливом різних чинників у 1923 р. виникають передумови для створення товариства «Геть неписьменність» «для допомоги державним органам з впровадження у життя завдань ВУЦВК і РНК про ліквідацію неписьменності й малописьменності до Х роковин Жовтневої революції», а також для «сприяння відкриття, організації і утриманню лікпунктів і шкіл малописьменності всім, крім навчальних посібників».

За час існування товариство «Геть неписьменність» зазнало значних організаційних змін, що були пов'язані, як з адміністративними реформами у державі, так і з пошуком найбільш оптимальних структурних форм. Статут товариства «Геть неписьменність» прийнятий у 1923 році, доволі довго узгоджувався центральним апаратом із керівництвом на місцях і під час проведення всеукраїнських з'їздів товариства. Він остаточно був ухвалений лише у 1932 році. У 1934 році відбулись останні докорінні організаційні перетворення у роботі товариства «Геть неписьменність» із метою наближення оперативного керівництва до низових організацій товариства, ліквідації знеосіблення в роботі, забезпечення якості організаційно-апаратного керівництва периферією. У 1936 році вольовим рішенням компартійно-радянської верхівки товариствао «Геть неписьменність» було ліквідовано.

РОЗДІЛ 2
УЧАСТЬ ТОВАРИСТВА «ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ» У РЕАЛІЗАЦІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПРОЄКТУ ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ ТА МАЛОПИСЬМЕННОСТІ

На момент заснування товариства «Геть неписьменність» у 1923 році його основна діяльність полягала у залученні суспільства до справи ліквідації неписьменності й сприяння відкриттю, організації і утриманню лікпунктів та шкіл малописьменності та забезпечення їх інфраструктури[1].

Боротьба з ліквідацією неписьменності вбачалася керівництвом держави не просто як «механічне засвоєння абетки і вміння складати літери в слова». Лікпункт мав стати «первинним осередком політроботи»[2]. У тезах доповіді з питань ліквідації неписьменності і малописьменності зазначалось, що «дорослий не стане вивчати грамоту саму по собі заради того, щоб стати письменним. Необхідно, щоб перше ж слово, яке він прочитає, давало йому роз'яснення на оточуючі його питання. Перш за все питання господарства і політики»[3]. При цьому підкреслювалося, що владі не байдуже як буде провадитись ця робота, тому велике значення мало питання добору кадрів.

Через півроку після створення ТГН 20 травня 1924 року відбувся І Всеукраїнський з'їзд із ліквідації неписьменності і малописьменності на якому підбили підсумки за зимо-весняний період 1923 – 1924 навчального року та розробили план роботи до 1 травня 1925 року[4]. На ньому заслухали і доповідь робочої трійки Оргбюро ТГН. З'їзд констатував, що ТГН перебувало у «зародковому» стані. Не було відповідних директив з центру, констатувалась повна інертність на місцях[5]. Згодом керівництво ТГН визнало, що у 1923 – 1924 навчальному році Товариству не вдалося консолідуватись і розпочати свою діяльність з ліквідації неписьменності. Відсутність зв'язку з регіонами взагалі унеможливлювала наведення будь-яких конкретних показників роботи ТГН за цей рік. В цілому ж вся робота

ТГН у центрі і на місцях у 1923 – 1924 навчальному році була цілком об'єднана з Урядовою Всеукраїнською Комісією Грамчека[6].

Щоб активізувати роботу товариства з'їзд постановив більш чітко прописати організаційні можливості ТГН. Також пропонувалося, щоб товариство не лише віднайшло кошти для надання допомоги лікпунктам, але допомагало і шляхом пошуку приміщень, реманенту, опалення, освітлення. Згідно з постановою товариству належало здійснити широку агітаційну кампанію в місті, особливо звертаючи увагу на вищі навчальні заклади та Червону армію[7]. З метою полегшення органам ВУНКЛН на місцях у пошуку коштів та забезпеченні лікпунктів товариство «Геть неписьменність» також мало утримувати за свій рахунок 25 % лікпунктів та шкіл для малописьменних[8]. Відповідно до цих рішень 22 червня 1924 року Центральному оргбюро надали функцію Всеукраїнського тимчасового правління з правами юридичної особи. ВУНКЛН запропонувало ТГН будувати свою структуру за принципом – «створювати об'єднання губернські й окружні, що будуть складатися з окремих осередків»[9].

Всю свою діяльність щодо ліквідацію неписьменності та малописьменності товариство «Геть неписьменність» провадило згідно з річними планами роботи розробленими керівництвом Всеукраїнського ТГН, які були прив'язані до навчального року. Вони розроблялися й впроваджувалися у життя з 1 жовтня поточного року до 31 вересня наступного року.

До організаційної роботи ТГН належали: підготовка і проведення всеукраїнських та окружних (а після адміністративної реформи – обласних та районних) з'їздів, конференцій, пленумів, перевиборів керівництва, які мали зміцнювати товариство та вирішувати організаційні питання, що виникали під час роботи; підготовка та внесення змін до статуту; розробка положень про діяльність осередків; питання про штати на місцях; обстеження інспекторами стану речей на периферії, підвищення громадської кваліфікації

членів ТГН тощо. До цього фронту роботи також належало проведення ліквідації неписьменності серед неписьменних на кошти ТГН протягом навчального року. Щороку кількість неписьменних якою мало опікуватись товариство, встановлювалась згідно з політичними директивами керівництва УСРР. Передбачалось налагодження постійного систематичного зв'язку з іншими громадськими організаціями; реалізація складених з ними умов і встановлення контакту взаємної роботи, шефська робота ТГН[10].

У планах роботи ТГН через низку організаційних проблем гостро стояло питання про облік роботи товариства. Керівництво впроваджувало систему інформаційних та інструктивних листів про проведення роботи з ліквідації неписьменності і планування роботи на майбутній рік, постійно їх вдосконалюючи та розробляючи єдину форму звітності[11].

Товариство у своїй діяльності надавало особливої уваги агітаційній роботі. Вона була насиченою та різноманітною. Всеукраїнським ТГН були розроблені інструкції для організації на місцях допомоги неписьменним у справі написання листів та заяв у поштових філіях, судах тощо з метою поодинокої агітації й залучення працюючих членів ТГН і шкіл лікнепу. ТГН брало участь у проведенні кампаній святкування 8 березня, 1 травня, 5 травня (день друку та врожаю), 6 липня (день конституції), 1 неділя вересня (день юнацтва) з метою популяризації ідей лікнепу та залучення нових верств працюючих до ТГН[12]. Під час цих компаній ТГН проводило свята лікнепу, розробляючи до них тези для доповідей з питань роботи ТГН, здійснювало популяризацію у пресі роботи лікнепу. Члени товариства доповідали про ТГН на робочих зібраннях і сільських сходах[13]. Поширювались ідеї Товариства і через радіо[14]. У документах товариства нами було знайдено згадку про плани ТГН створити фільми про ліквідацію неписьменності, але документальні підтвердження реалізації цього задуму відсутні. У планах лишилися й ідеї застосування агітпольотів з метою популяризації ідей

лікнепу. Товариство розміщувало гасла та плакати про ліквідацію неписьменності у залізничних вагонах, трамваях, автобусах[15].

Для агітації й залучення населення до лікнепкампанії ТГН спільно з ВУНКЛН були розроблені плани заходів окремо для міста і для села. Це були так звані «Заходи заохочення і примусу». Загалом пропонувалося організовувати урочисті випуски шкіл лікнепу, друк списків відмінників у місцевій пресі, їх зачитування на зборах, преміювання відмінників книгами та надання їм можливості навчатися далі, відряджаючи їх до різних навчальних закладів. Учасникам лікнепу також пропонувалось надавати позачергово позики у кредитних установах, різноманітних пільг. Окремо у місті безробітним випускникам лікнепу пропонували позачергове надання роботи і одержання допомоги із страхової каси, розгляд у судах у першу чергу справ цивільного характеру, звільнення на час занять від різних трудоповинностей; право на позачерговий помол на державному млині тощо[16].

Аби не підірвати кампанію лікнепу керівництво ТГН радило осередкам на місцях з великою обережністю застосовувати заходи примусу на практиці. До цих заходів належали: громадський осуд на зборах та сходах; оголошення у пресі списку тих хто ухиляється від навчання; товариський суд над злісними «дезертирами лікнепроботи». Пропонувалося також накладати штрафи на установи та підприємства, які не вживають заходів щодо відвідування службовцями і робітниками лікпунктів, але цей пункт був вилучений[17].

У листопаді – грудні 1924 року у всеукраїнському масштабі відбулась агітаційна кампанію щодо залучення громадськості до справи ліквідації неписьменності. За її підсумками членами ТГН стали 200 тис. осіб, було організовано 2400 низових осередків та зібрано 125 тис. карб. На ці кошти ТГН взяло на утримання 2563 лікпункти, де навчалося приблизно 77 тис. неписьменних[18]. Згодом керівництво ТГН доповідало про створення 2 тис.

осередків і 60 тис. неписьменних, що навчались у лікпунктах[19]. Всього протягом 1924 – 1925 навчального року по всій Україні було зібрано 208 тис. карб. Реальна участь ТГН у державній роботі з ліквідації неписьменності у 1924 – 1925 навчальному році становила 13% [20].У керівництві організації зазначали, що, незважаючи на реальні результати в плані залучення коштів під час агітаційної кампанії, Товариству все ж таки не вдалось залучити широку громадськість до реальної та систематичної участі у справі лікнепу. Тому перед початком 1925 – 1926 навчального року постало питання про проведення нової агітаційної компанії[21].

Незважаючи на усі заходи, у травні 1925 року Центральне правління товариства констатувало абсолютний застій у роботі ТГН. Був відсутній зв'язок з губерніальними відділами ТГН. На запити правління не надходили відповіді або ж надходили канцелярські відписки. Частина осередків ТГН була фіктивною й існувала лише на папері[22].

З місцевих осередків ТГН до керівництва надходили скарги, що вони не можуть розвивати роботу й належним чином функціонувати, бо не мають приміщення, штату, освітлення тощо. На місцях просили допомогти коштами, для того щоб почати роботу[23]. Так, Ніжинське окружне товариство просило Центральне правління ТГН про видачу 1150 карб., Молдавське ТГН – 1000 карб., Харківське окружне ТГН – 150 карб. У центрі ж усім відмовили через відсутність коштів[24].

Центральне правління ТГН радило товариствам на місцях для початку «використати апарат (бухгалтерію, касу, агентів, канцелярію) якої-небудь організації (банк, кооперацію), на чолі якої стоїть людина громадська, має вплив на радянські і громадські організації, а особливо коли ця людина охоче працюватиме в ТГН»[25]. Зокрема, пропонувалося «таку людину обрати заступником голови місцевого товариства», влаштувати такі обставини щоб її робота була почесною – і вона зі своїм апаратом потягне і витягне роботу товариства[26]. Але такі осередки працювали суто для офіціозу, по-казенному і

обмежувались лише сплатою членських внесків[27]. Для активізації роботи ТГН й акумулювання коштів Правління товариства вирішило провести першотравневу кампанію ліквідації неписьменності. Причому у плані кампанії підкреслювалося, що збір матеріальних засобів не повинен бути самоціллю. Пропонувалось протягом 2-3 днів провести збір за підписними листами під гаслом допомоги у боротьбі з ліквідацією неписьменності через осередки лікнепу. Також пропонувалось провести спектакль чи концерт перед святкуванням 1 травня з прибутковою метою[28].

Для вербування нових членів ТГН передбачалось встановлення столиків у містах, де можна було б провадити запис до товариства, обхід по будинках, а також агітація членами ТГН на усіх зборах, де будуть доповідати члени товариства. Пропонувалось якнайширше провести загальні збори або конференції членів ТГН, особливо у сільській місцевості[29].

У зв'язку із критичним становищем лікнепу на селі Центральне правління рекомендувало звернути особливу увагу на село, аби почати систему індивідуальної ліквідації неписьменності. На загальних зборах треба було, попередньо обговоривши кандидатуру, оголошувати імена добровільних ліквідаторів неписьменності, які беруть на себе певну кількість неписьменних і зобов'язуються у визначений термін дати їм освіту. Підкреслювалося, що зазначена кандидатура має бути обговорена наперед на засіданні осередку. Планувалося запрошувати на такі засідання представників місцевих громадських та партійних організацій[30]. Провадилась кампанія під гаслами, у яких використовували цитати Леніна «Царі говорили: «Неграмотним народом управляти легше». А ми кажемо: «Кожна кухарка повинна вміти управляти державою» тощо[31,32].

Агітаційна кампанія у листопаді 1925 року збільшила кількість членів ТГН до 300 тис. та допомогла зорганізувати 6 тис. низових осередків. Під час місячника було зібрано 125 тис. карбованців, що дало змогу взяти на повне утримання 1600 лікпунктів. Ще 300 лікпунктів ТГН утримувало частково.

Всього у закладах, утримуваних ТГН навчалося 110 тис. учнів. У деяких округах ТГН здійснювало навчання неписьменних за методикою індивідуально-групового навчання[33]. Маючи такі напрацювання через два роки роботи ТГН, Центральне правління порушило питання про проведення Всеукраїнського з'їзду ТГН, який мав організаційно оформити товариство[34]. Під час місячника лікнепу у 23 округах були проведені районні та окружні з'їзди ТГН, на яких були обрані правління і розроблені плани роботи на рік.

Проаналізувавши роботу цих з'їздів Центральне правління вказало на низку хиб у роботі товариства. Центр критикував окружні ТГН за незначний відсоток партійних і комсомольських організацій у роботі товариства. Так, у Херсоні з 5500 членів ЛКСМ у ТГН були задіяні лише 250 комсомольців, а членів партії ще менше. До числа недоліків також було віднесено те, що з'їзди приділяли мало уваги зв'язкам з партійно-громадськими організаціями, (на селі – з сільбудами, хатами-читальнями, сільрадами), без діяльної участі яких робота ТГН на селі не могла бути ефективною. Не приділялася увага роботі серед жінок і молоді. Ревізійні комісії займалися «виключно перевіркою готівки та матеріальних засобів ТГН, та зовсім не фіксували зміни в роботи товариства»[35].

В цілому для ТГН ситуація склалася таким чином, що робота над пошуком коштів фактично заважала виконувати товариству основні його функції у боротьбі з ліквідацією неписьменності в Україні. Перш за все кошти потрібні були самому товариству, щоб налагодити свою роботу. Кошторис товариства містив багато статей видатків – оренда помешкань, опалення, освітленні, прибирання, видавництво газет та агітаційних плакатів тощо[36].

Загальна ревізія роботи осередків в Україні, з'ясувала по суті критичний стан Товариства. Окружне правління ТГН м. Житомир було створено у грудні 1923 року і налічувало 25 осіб. Але через 3 місяці справа «провалилась» через «відсутність директив та умов праці». Друга спроба

утворити ТГН у Житомирі відбулась у березні 1924 р. Було залучено партійні й профспілкові організації та створено окружне бюро, куди увійшли 9 осіб; головним чином це були відповідальні працівники різних установ і організацій. Але через те, що всі вони були перевантажені своїми прямими обов'язками, справа знову не мала бажаних наслідків. У серпні 1924 р. відбулась третя спроба становлення ТГН у Житомирській окрузі. Відбулися збори членів ТГН та членів профспілок, на яких було обрано правління та ревкомісію, а також зареєстровано 90 членів[37]. Повноцінно ж стати до роботи Житомирському окружному ТГН допоміг місячник неписьменності. Було закуплено книжки, папір, надруковані членські квитки. Незважаючи на всі потуги популяризувати ТГН серед населення, охочих стати його членами було мало. Серед членів правління панував песимізм, через що влітку 1925 року робота зовсім занепала. У Житомирі з 40 осередків лишилося тільки 12, які за свідченням інспектури НКО були «напівживі». По селах робота ТГН не велася зовсім[38].

Волинське губерніальне ТГН скликало організаційні збори, що відбулись 2 лютого 1924 року, але остаточно ТГН на Волині сформувалося лише 25 грудня 1924 року. До ТГН на Волині навіть надсилали лист від голови ТГН Г. Петровського, в якому зазначалось, що справа лікнепу на Волині перебуває в «ембріональному стані» і підкреслювалося, що з боку гуртування громадських сил – майже нічого не зроблено[39]. В той же час члени ТГН болісно реагували на випадки, коли без їхнього керівництва успішно провадилась самостійна ліквідація неписьменності. У тому ж Волинському регіоні резонансним став випадок, коли у с. Янушевичі 12 пастушків самостійно вивчили грамоту без будь-якого керівництва. Потім вони надіслали листа Крупській з проханням переслати їм книжки, зошити та інше навчальне приладдя. Усе необхідне сільські самоуки отримали, а сама подія висвітлювалася у пресі. Водночас, обговорюючи цей випадок на

засіданні президії Волинського окружного ТГН, було зазначено, що «це соромно для товариства дізнаватися про таку історію із преси»[40].

Непростим було становище і Харківського губерніального товариства. Незважаючи на столичне розташування та зв'язки з центральними органами влади, організоване навесні 1924 р. воно майже півроку не функціонувало Лише після проведення осінньої агітаційної кампанії «зробилась матеріальна передумова для роботи, тому що тиждень лікнепу дав товариству близько 35 – 40 тис. карб»[41]. Для проведення цієї кампанії було залучено 300 студентів та 18 членів Харківської міської ради. Ця кампанія ТГН дещо допомогла у справі лікнепу на Харківщині, бо з держбюджету на цю справу вистачало коштів на утримання лише 18 % лікпунктів за завданням Наркомосвіти.

За даними перепису 1926 р. кількість неграмотних в Харківській окрузі у віці від 14 до 35 років становила 153355. За гендерним зрізом ситуація мала такий вигляд: 36496 чоловіків та 116859 жінок[42].

У доповідних звітах ЦК КП(б)У зазначалось, що в Харківській окрузі у 1928 році школи лікнепу заповнили підлітки, що негативно вплинуло на ліквідацію неписьменності серед дорослого населення. Держава намагалася вирішити цю проблему. НКО подав заявку до Москви про отримання довгострокового кредиту на фінансування шкільного будівництва у розмірі 3,2 млн. карб. Але на весь СРСР виділили лише 1 млн. карб., з них 300 тис. для УСРР. Тому ця проблема лишалась невирішеною і надалі[43].

Натомість робота Київського ТГН була налагоджена значно краще. Вже 20 листопада 1923 р. «Президія Київського окрвиконкому затвердила Округове ТДЛН у складі представників від Наросвіти, КНС, окрпарткому, комсомолу та жінвідділу»[44]. У травні 1924 року Київське ТГН змогло залучити Київське товариство Сільськогосподарські кредити «Сельбанк» в юридичні члени ТГН[45]. Робоче бюро навіть зазначало, що «якщо темпи зберегти надалі, то, мабуть, одним з перших товариств завершить роботу по боротьбі з неписьменністю». Мережа осередків Київського ТГН і особливо

на селі постійно збільшувалася. Станом на літо 1926 року Товариство мало 375 осередків й охоплювало 58102 членів[46]. Київське окружне ТГН найбільше співпрацювало зі студентами серед усіх товариств УСРР. Успішно була налагоджена й фінансова робота. До нового 1926 – 1927 навчального року Київське окружне ТГН мало на своїх рахунках 25 тис. карб. Це призвело до того, що Центральне робоче бюро ТГН України зверталось до Київського окружного ТГН з проханням про надання йому позички у розмірі 7 тис. карб.[47].

Добре налагоджена була робота і Катеринославським окружним ТГН. Кількість лікпунктів, організованих у 1925 – 1926 навчальному році за кошти товариства, була на 120 % більшою за мережу, що фінансувалася за рахунок місцевого бюджету[48]. Найбільш слабка робота ТГН була на Поділлі, Донбасі та Чернігівщині[49].

В цілому ж Центральне правління, спираючись на звіти інспекторів НКО, у зверненнях до всіх округових товариств постійно наголошувало, що у роботі товариства помічається інертність та млявість. Керівництво ТГН також звинуватило місцеві правління у тому, що за своїм складом вони мали відомчий характер. Зазначалося, що значна частка членів ТГН, що входили до правління, були обтяжені своєю основною роботою, а тому не могли приділяти достатньо часу роботі у ТГН[50]. Серед основних хиб ТГН у справі ліквідації неписьменності було несвоєчасне затвердження кошторисів, перевантаженість лікпунктів, короткий термін навчання, відсутність точного обліку неписьменних[51].

Було також виявлено низку порушень у роботі товариства й недотримання норм статуту. Досить часто принципові питання ТГН на місцях вирішувались не колегіально, а самочинно керівниками, або інспекторами лікнепу, що не повідомляли інших співробітників про свої рішення[52]. Про недостатню роботу товариства серед громадськості свідчила і відсутність згадок про ТГН у місцевих газетах та журналах[53].

ТГН, крім повного утримання шкіл, лікпунктів та проведення через своїх членів поодиноко-гурткового навчання, провадило також роботу з допомоги лікнепам ВУНКЛН, забезпечуючи їх опаленням, підручниками і т. ін. У 1925 р. Раднарком виділив 450 тис. карб. на справу лікнепу та створення 5 тис. нових лікпунктів[54], але видані державою на лікнеп кошти, майже повністю йшли на виплату заробітної плати вчителям та купівлю підручників [55]. Ситуація з підручниками погіршувалися ще й тим, що більшість з них були без твердої палітурки і їх амортизація становила майже 50%. Тільки у Житомирській окрузі ТГН потребувало 15 960 букварів. Наявними ж були лише 2840. Щодо методичної літератури то у зв'язку з поширенням індивідуально-групового навчання потреба у ній збільшилась в рази. Газети і журнали, за допомогою яких товариство також здійснювало навчання неписьменних та малописьменних, через брак коштів доводилося купувати в кредит[56].

На засоби ТГН у 1925 – 1926 навчальному році повністю утримувалося 1577 лікпунктів, а частково – 910. У лікпунктах згідно інструкцій Наросвіти навчались групи в 40 осіб. Таким чином, на засоби ТГН було навчено 62280 осіб. В 910 лікпунктах, де ТГН допомагало частково, скінчило навчання 36400 осіб. Поодиноко-гуртковим навчанням навчено 10 тис. осіб. Таким чином, загалом навчено 100 тис. неписьменних[57]. Щодо фінансових показників участі ТГН у ліквідації неписьменності, то у 1925 – 1926 навчальному році ТГН виділило на лікнеп до 500 тис карб. Участь ТГН у державній програмі з ліквідації неписьменності визначалося у 14%[58].

Однією з основних проблем у роботі лікпунктів була нестача ліквідаторів неписьменності. Для того, щоб заповнити нестачу у кількості ліквідаторів керівництво ТГН запропонувало на місцях залучати відпускників із лав Червоної армії[59].

Влітку 1926 року становище ТГН дослідила Робітничо-селянська інспекція УСРР. За результатами обстеження інспекція рекомендувала

товариству здійснювати систематичну пропаганду, для чого пропонувалося залучити до цієї справи сільробкорів[60]. ТГН мало негайно провести округові наради, а центральні робочі бюро мали вжити усіх заходів для поглиблення керування округовими товариствами і з'ясувати кількість членів ТГН. Колегія НК РСІ також радила встановити суворий облік видатків в округових товариствах та вжити всіх заходів, щоб вони надсилали свій кошторис й відомості про стан капіталу, а кошти, що були витрачені ними не за призначенням окремо облікувати[61].

Для популяризації справи ліквідації неписьменності та виявлення реального стану ТГН керівництвом було вирішено провести конкурс на кращий лікпункт та кращий осередок ТГН. З метою пошуку коштів для проведення конкурсу ТГН звернулося до всіх організацій, що вели освітню роботу і були зацікавлені у справі ліквідації неписьменності. Частину грошей ТГН виділили із власного бюджету. Центральне правління ТГН у положеннях про конкурс зазначало, що усі премії повинні бути обов'язково «культурного характеру»[62].

Під час проведення конкурсу ТГН поставило завдання на місцях підсумувати свою роботу щодо ліквідації неписьменності, дослідити стан низової роботи з ліквідації неписьменності й залучення до роботи більш широких верств громадськості, виявити причини, що гальмують ліквідацію неписьменності. Під час конкурсу керівництво ТГН намагалося також виявити ступінь участі у роботі з ліквідації неписьменності партійних, радянських і громадських організацій. Конкурс мав стимулювати посилення діяльності цих організацій у галузі ліквідації неписьменності[63]. Кошторис для проведення конкурсу ім. Х роковин Жовтня становив 12687 карб. Кращі лікпункти преміювали радіо та кіно-установками, бібліотеками і навчальним приладдям. Кращих вчителів заохочували екскурсіями до Москви, Ленінграду, Кавказу, Криму, коштами у розмірі 500 карб. та бібліотечками. Учнів преміювали також екскурсіями, в межах УСРР, радіоприймачами,

бібліотечними зібраннями. Окремо нагороджували кращих вчителів та учнів, що займались поодиноко-гуртковим навчанням[64] та кращих комсомольців, які брали участь у ліквідації неписьменності[65].

З метою покращення роботи товариства у справі ліквідації неписьменності та малописьменності у березні 1927 р. у Харкові було проведено Всеукраїнський з'їзд товариства «Геть неписьменність»[66]. Повідомляючи про нього керівництву окружних товариств Центральне правління ТГН зазначало, що «незважаючи на 4-річну працю, роботу ТГН не можна поки рахувати цілком організаційно та за змістом оформленою і викристалізованою». Тому Всеукраїнський з'їзд товариства «Геть неписьменність» повинен «мати агітаційне значення й звернути увагу партійних, профспілкових і радянських організацій на роботу щодо ліквідації неписьменності, й зворушити робітничо-селянську суспільність»[67].

Порядок денний з'їзду передбачав рефлексію на міжнародне та внутрішне становище УСРР і найближчі завдання культурного будівництва, він містив звіт Робочого бюро ТГН, доповідь Ревізійної комісії ТГН, доповідь Управління політосвіти при Наркомосвіти про стан лікнепу, доповідь ЦК ЛКСМУ про роботу ЛКСМУ в ТГН, організаційні питання, які стосувалися ухвалення статуту, роботи низових осередків, обрання Центрального правління та Ревкомісії[68]. Проведення з'їзду ТГН дало змогу товариству завершити організаційне становлення та з'ясувати реальний стан справ на місцях.

Згідно з державними планами ліквідації неписьменності з 1926 – 1927 до 1929 – 1930 навчальних років в Україні потрібно було навчити 5 млн. неписьменних. Всеукраїнська нарада активу округових організацій ТГН, розглянувши план роботи до 1930 року, ухвалила навчити своїми силами й коштами радянської суспільності 1 млн. неписьменних[69], хоча за свідченнями керівництва у попередні роки роботи за допомогою ТГН закінчили навчання лише 150 тис. осіб[70].

План роботи товариства «Геть неписьменність» на 1926 – 1930 рр.

Рік	Кількість лікпунктів	Кількість учнів, тис.	Навчання поодиноко-гуртовим методом, тис.
1926/27	3000	120	30
1927/28	4100	164	40
1928/29	5600	224	54
1929/30	7400	296	71
Разом		804	196
Всього	1 млн.		

Але вже у перший рік виконання цього плану (1926 – 1927 навчальний рік) згідно з державними вказівками ТГН мало збільшити план роботи за лінією лікнепу і навчити не 150 тис., а 185 тис осіб. Серед них 10 % мали навчатись членами ТГН поодиноко-гуртовим методом, що не потребувало фінансових витрат[71]. На І Всеукраїнській нараді представників округових правлінь ТГН вперше був розроблений детальний план здійснення ліквідації неписьменності за лінією товариства по регіонах[72].

У березні 1927 року ВУЦВК у зверненні до усіх голів окружних та районних виконкомів і голови ЦВК АМСРР, визнав, що термін завершення ліквідації неписьменності до Х роковин жовтня є нереальним і переніс термін остаточної ліквідації на 1930 рік. У постанові ВУЦВК зверталась увага місцевих радянських державних органів на недостатню увагу до діяльності ТГН. Керівництво держави вважало, що саме цим пояснюється те, що у таких великих містах як Дніпропетровськ і Маріуполь ТГН так і не було оформлене не зважаючи на 3 роки існування[73].

У 1927 – 1928 рр. відбувся спад в роботі з ліквідації неписьменност[74]. У 1927 р. в Україні припинили існування понад 2 тис. лікпунктів, а ті, що продовжували діяти, охоплювали лише 5,8 % від загальної кількості неписьменних[75]. Агітпроп ЦК КП(б)У також звертав увагу на те, що

протягом останніх років справа лікнепу серед дорослих в Україні катастрофічно занепадає[76].

Вінницьке ТГН скаржилось Центральному правлінню, що навесні 1927 року робота в окрузі занепала через відсутність матеріальної бази. Членські внески надходили невчасно, тому що більшість членів товариства становили студенти та учні, які перебували у скрутному матеріальному стані. Члени правління Вінницького ТГН через відсутність коштів відмовилися від роботи, технічний апарат останні місяці не одержував зарплату. Було обрано нове правління, яке визначило скорегований план роботи, але його теж не вдалося впровадити у життя. Припинялося навіть поодиноко-гурткове навчання, що не потребувало особливих матеріальних витрат. З метою організації підприємства, прибуток якого дав би змогу забезпечувати лікнеп та утримувати технічний апарат, Вінницьке ТГН просило Центр надати йому дотацію у розмірі 1 тис. карб.[77].

Висновки щодо обстеження діяльності Чернігівського окружного правління ТГН інструктором ЦП ТГН, свідчили про те, що робота фактично здійснювалась не ТГН, а силами відділу політосвіти Наросвіти[78]. Через недбале керівництво з боку правління осередки ТНГ у Чернігові не виявили особливої активності. В осередках не виявили організаційної роботи серед членів товариства і не провадилась популяризація завдань ТГН серед населення. Організація осередків відбулася лише серед вчителів. Інші верстви населення зовсім не були залучені до лав ТГН. Зв'язок з районними правліннями мав випадковий характер. На власні кошти Чернігівське ТГН утримувало 7 лікпунктів із них лише 2 на селі. Протягом 1926 – 1927 навчального року, силами Чернігівського окружного ТГН було ліквідовано неписьменність всього серед 302 осіб[79]. Документи про діяльність Луганського ТГН свідчили, що воно взагалі об’єдналось з товариством «Культзмичка» в одне товариство без будь-яких узгоджень з Центральним правлінням. У Волинському окружному ТГН правління працювало

колегіально, але районні правління були нежиттєві й працювали кволо. Юридичного членства не було взагалі. Установи та організації округу бути юридичними членами відмовлялися. Робота в частинах Червоної армії також не здійснювалась[80].

В таких умовах існування ТГН у 1927 – 1928 навчальному році планувало ліквідувати неписьменність хоча б серед 40 тис неписьменних, тобто 1/5 частини від затвердженого плану. Тільки на канцелярське приладдя, та зарплату для вчителів не вистачало 120 тис. карб. Оренда помешкань, опалення, освітлення, прибирання та інше на лікпунктах покривалося коштами місцевих ТГН[81]. ТГН у доповідній записці надісланій до ВУЦВК зазначав, що його робота постійно велась з нестачею коштів, лікпункти працювали з перервами, а іноді й зовсім припинялась їх робота[82].

17 травня 1927 року ЦК ВКП (б) ухвалив постанову «Про роботу по ліквідації неписьменності», в якій зазначалось, що відповідно до завдань культурного будівництва, необхідно посилити темпи ліквідації неписьменності й на основі результатів накопиченого досвіду докорінним образом перебудувати усю систему роботи[83].

Відповідно до цієї партійної постанови ВУЦВК та Раднарком УРСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років прийняли низку постанов та рішень щодо прискорення темпів ліквідації неписьменності та малописьменності серед робітників[84]. РНК УСРР у липні 1928 року ухвалила план ліквідації неписьменності на 1928 – 1929 навчальний рік згідно з яким пропонувалося ліквідувати неграмотність серед 800 тис дорослих неписьменних та 160 тис дорослих малописьменних. У документі зазначалось, що у розпорядженні державних органів не було точних даних про участь профспілок і інших громадських організацій у справі ліквідації неписьменності. Окрім недостатнього забезпечення навчальним приладдям та підручниками, гостро стояла проблема з приміщеннями для навчання. РНК УСРР запропонувала усім радянським, професійним, кооперативним та

іншим громадським організаціям, як в місті, так і на селі надавати для занять свої помешкання забезпечивши їх паливом[85]. Це звісно у першу чергу позначилось на умовах навчання. Через навчання будь-де стало неможливим здійснювати облік фактичної кількості відкритих лікпунктів й визначити ступінь охоплення неписьменних навчанням. У звітах ЦК КП(б)У зазначалось, що ці показники є невідомими. Робота у таких лікпунктах йшла самопливом – «де є ініціатива на місцях там є робота». Недостатня увага підбору помешкань для навчання «призводила до спотворення навчального процесу». Групи неписьменних працювали у коридорах, або з боків були оточені музичними гуртками і заняття проводились під музику[86]. Групи були укомплектовані недбало – підлітки і старші за 35 років навчалися разом, що призводило до відсіву учнів та слабого відвідування, (у середньому – 65 %). У всіх округах відзначався слабкий темп роботи, як ТГН, так і державних структур та інших організацій, що були залучені до процесу ліквідації неписьменності. У багатьох селах Алчевського району – жодний неписьменний не навчався. У Лубнах за планом мали охопити 49630 неписьменних, а було охоплено лише 17500. Інспектура ЦК КП(б)У наголошувала, що темпи роботи «жодною мірою не відповідають поставленим партією і урядом завданням»[87].

Та справа не зрушила з місця і наступного начального року. Обстеження виконання директив уряду та НКО про ліквідацію неписьменності у 1929 – 1930 навчальному році виявило, що у 20 округах темпи ліквідації неписьменності були вкрай низькі. Навчання розпочалося невчасно. План ліквідації неписьменності на 1930 – 1931 навчальний рік перебував під загрозою. З 20 округів реєстрація неписьменних, що здійснювалась ТГН, була проведена лише у Сумській, Дніпропетровській та Роменській окрузі[88].

У 1929 – 1930 навчальному році в системі ТГН здобули початкову освіту понад 70 тис чол., недовиконавши план на 297 тис. неписьменних[89]. В

той же час до широкого загалу доводилися зовсім інші цифри[90,91]. Так, у 1932 році було озвучено, що в цілому протягом 1926 – 1931 рр. отримали освіту – 1,8 млн. чол.[92]. Наступного року секретаріат ЦК у постанові «Про стан роботи з ліквідації неписьменності» зазначив, що обіжник ЦК КП(б)У від 21 червня 1930 року про цілковиту ліквідацію неписьменності у 1930 – 1931 навчальному році виконується незадовільно. За половину навчального року навчанням було охоплено лише 49,8 % неписьменних та 58,4 % малописьменних. Серед основних причин такого явища було названо незадовільне ставлення з боку багатьох місцевих та громадських організацій. Було оголошено догану керівникам низки районів – Ставищанського, Одеського, Горностаєвського, Житомирського, Бердичівського, Миколаївського, Артемівського. ЦК КП(б)У вимагав до 1 березня 1931 р. повністю охопити навчанням неписьменних та малописьменних на 100 %, що, зважаючи на реальний стан речей, було абсолютно неможливим[93].

Того ж року компартійне керівництво ухвалило чергові постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про остаточну ліквідацію неписьменності» та «Про заходи по ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР віком до 35 років». У зв'язку з цим були внесені зміни до законодавства УСРР.

Всі неписьменні, незалежно від статі, у віці від 36 до 50 років у містах, промислових районах і районах суцільної колективізації, а також неписьменні 36 – 40 років у решті місцевості повинні були ліквідувати свою неписьменність протягом 1931 – 1932 навчального року[94]. Так само мали ліквідувати неписьменність усі працюючі віком до 35 років. Усі зазначені особи мали зареєструватись у сільських, селищних або міських радах за місцем свого проживання. Районні і міські виконкоми отримали право зобов'язувати ліквідовувати неписьменність трудящих віком понад 40 років[95]. Зазначених осіб мали приймати до шкіл лікнепу у першу чергу. Контролювати виконання нових правил про обов'язкову реєстрацію

неписьменних і малописьменних, відвідування шкіл, поодиноко-гурткове навчання мали сільські та міські ради спільно з ТГН, профспілками, комсомольськими і навіть піонерськими організаціями. Оперативна реалізація планів ліквідації неписьменності та малописьменності і забезпечення їх коштами покладалось у містах на міськвідділи наросвіти, ТГН, профспілки, кооперацію. Система лікнепу мала надати учням початкові загальноосвітні, політичні й політехнічні знання, що мали забезпечити «притягнення нових лав трудящих до активної участі у громадсько-політичному житті»[96].

Ці закони дещо покращили залучення неписьменного населення до шкіл лікнепу. За підсумками лікнепроботи у 1931 – 1932 навчальному році закінчили навчання 1450 тис. неписьменних та 2565 тис. малописьменних, що становило 85 % від плану[97]. В той же час в УСРР лишалися неохопленими навчанням 500 тис. неписьменних. Відсутність достатньої кількості методичної літератури, перекладання усієї роботи на плечі громадськості призвело до незадовільної якості навчання[98]. Для покращення ситуації на селі владою було залучено Наркомзем. Але комісаріат не забезпечив роботу в сільській мережі. Виконання плану на селі становило 70 %, а вся робота була розгорнута силами НКО та ТГН[99].

Особливо ударним і масштабним в діяльності ТГН щодо ліквідації неписьменності мав стати 1931 – 1932 навчальний рік, який у черговий раз було проголошено роком остаточного подолання неписьменності. ТГН взяло зобов'язання навчити 1 мільйон неписьменних та малописьменних, що становило 25 % від всього плану лікнеп роботи в УСРР[100].

На початку 1932 року відбувся ІІІ Всеукраїнський з'їзді ТГН, на якому в дусі того часу були ухвалені чергові оптимістичні плани щодо темпів ліквідації неписьменності. Та вже через місяць (у лютому 1932 року) Секретаріат ЦВК ТГН мусив констатувати, що більшість районних комітетів (РК) ТГН не виконали постанову ІІІ з'їзду про організаційний стан районних

комітетів ТГН та стан лікнеп роботи. Наслідком цього стало значне недовиконання планів у Михайлівському, Буринському Корюківському, Сумському, Меджибізькому, Краснолуцькому, Сахнівщанському, Городецькому, Роменському, Кролевецькому, Барському, Камянецькому, Лисянському та Херсонському районах. План ТГН у цих районах був виконаний лише на 40 – 60 %. Низка районів практично не виконували план – Малинський – 4,2 %, Новотроїцький – 16,4 %, Вороновицький – 19,2 %, Грищинський – 39,5 %. Загалом по Україні план ТГН було виконано на 74,4 % щодо неписьменних та на 71,1 % – малописьменних у 201 районі[101].

Особливо незадовільний стан справ з ліквідації неписьменності був у національних районах, що було спричинено не стільки низьким відсотком виконання плану, скільки недостатнім забезпеченням навчання національною мовою, зокрема, у Сартанському, Благоївському та Велико-Янисольському районах. Секретаріат ЦВК ТГН наголошував, що частина РВК взагалі недооцінили роль ТГН як громадської організації, яка мобілізує маси на лікнеп роботу. В той же час керівництво ТГН вимагало рішуче забезпечити низку основних господарсько-політичних кампаній і виконання постанов КП(б)У про остаточну ліквідацію неписьменності у 1932 р. Пропонувалося провести штурмовий місячник неписьменності, ввести у процес роботи політехнізацію освіти, розгорнути вербування фізичного і юридичного членства, закріпити платних відповідальних робітників[102].

ЦК ТГН у листі до членів РК ТГН у квітні 1932 зазначало, що загальний стан роботи ТГН в Україні характеризувався показниками, які свідчили про недостатню роботу товариства щодо ліквідації неписьменності. Особливо незадовільний стан у виконанні контрольних завдань був у районах Донбасу. Значна частина районів не надсилала звітів про стан лікнеп роботи. Наприкінці навчального року ЦК ТГН визнало, що план не виконано і товариство не впоралося із завданням[103].

Область	Контрольні цифри по ліквідації неписьменності на 1932 рік			Відсоток виконання		
	непись-менні	мало-пись-менні	Всього	непись-менні	мало-пись-менні	всього
Харківська	161814	149139	250953	52112/ 51,2 %	66799/ 45,5 %	118911/ 47,4 %
Одеська	38647	57123	95770	26791/ 69,3 %	31715/ 55,5 %	58506/ 61 %
Вінницька	86115	114848	200663	46573/ 54 %	44446/ 388%	91019/ 45,4 %
Дніпро-петровська	44517	68227	1127744	29597/ 66,5 %	39297/ 57,6 %	68894/ 61,1 %
Київська	111467	166119	277586	85653/ 76,8 %	99800/ 60 %	185453/ 86,8 %
Донбас	26734	88350	62284	13477/ 30,4 %	14603/ 41,1 %	28080/ 45 %
Разом	409294	590706	1 млн.	364208/ 62 %	296660/ 50 %	550863/ 55,1 %

Звітуючи КП(б)У, товариство було змушене визнати незадовільні показники роботи у всіх областях й особливо в районах Донбасу, за винятком Луганського і Краматорського районів, які перевиконали план і організували допомогу іншим РК ТГН. Так, Краматорський район надіслав ударну бригаду в Маріуполь, що виконав контрольні завдання згідно плану лише на 3%, а Луганський РК ТГН до Ворошилівського і Сорокинського районів. Облкоми ТГН не залучили до практичної реалізації плану актив Товариства й не забезпечили збільшення організації[104].

Область	Контрольні цифри по ТГН на 1932 рік			Відсоток виконання		
	осередки	члени ТГН	юридичні члени	осередки	члени ТГН	юридичні члени ТГН
Харківська	3765	511000	11075	2476/ 65,8 %	202554 39,6 %	2146/ 19,6
Одеська	2290	291800	6715	1680/ 73,4 %	133902 45,9 %	1987/ 29,5 %
Вінницька	2775	327950	8765	1425/ 51,3 %	81559 25 %	950/ 9,8 %
Дніпропетровська	3065	331.6	7265	2122/ 69,2 %	167153 50,4 %	2004/ 27,6 %
Київська	4270	546650	12885	2631/ 51,6 %	194840 35,6 %	2326/ 16 %
Донбас	1510	219050	3495	1084 71,8 %	119597 54,6 %	832/ 15,2 %
Разом	17675	2228050	50200	11418/ 64,6 %	899516/ 40,4 %	9281/ 18,5 %

ЦК ТГН зазначало, що ці темпи товариства жодною мірою не забезпечили виконання планів, а тому пропонувало «піти у наступ у весняно-літній період[105]. У зв'язку з цим ЦК ТГН оголосив проведення з 25 квітня до 15 травня дводекадник щодо ліквідації проривів лікнеп роботи. ЦК пропонувало опрацювати інструкторсько-методичний лист НКО про підсумки лікнепроботи у зимовий період і разом з відділами народної освіти розробити єдиний план огляду стану лікнеп роботи. Керівництво ТГН зобов'язало також міські та районні комітети ТГН організувати ударні бригади в активі ТГН, щоб виявити кількість неохоплених мережаю ТГН неписьменних і малописьменних в усіх районах УСРР[106]. Окремо знову наголошувалося на бездіяльності у сфері навчання нацменшин. Обласним і

районним комітетам ТГН Вінницької, Одеської, Дніпропетровської області, які мали райони із значним відсотком національних меншин, доручили внести до плану масово-культурне обслуговування нацменшин та забезпечити охоплення неписьменних і малописьменних навчанням рідною мовою. Для зміцнення організаційного керівництва ЦК ТГН вирішив провести з'їзди, конференції та зльоти з активом ТГН, а також організувати курси з перепідготовки секретарів РК ТГН та осередків[107]. Окрім організаційних труднощів, у ТГН була ще низка побутових проблем, особливо з приміщеннями для апарату Товариства. Так, заступник голови облоргбюра Київського ТГН. Безпалова писала у ЦК ТГН, що далі працювати без приміщення неможливо. До кімнати де працювало облоргбро у кількості 11 осіб вселили цілий плановий відділ Наркомосвіти. Заступника голови ТНГ М. Петренко зазначала. що «з виходом мене в профвідпустку співробітники ТГН залишаться в коридорі»[108].

Справа ліквідації неписьменності та малописьменності зазнала певних змін у 1932 – 1933 навчальному році, коли владою було запроваджено обов'язкове загальне початкове навчання дорослих. Встановлювалася єдина система загального початкового навчання та підготовки робочих кадрів без відриву від виробництва за такими напрямками: 1) виробничо-політехнічні школи, що утворювались для робітників та колгоспників на базі лікнепу і давали загальноосвітні і політехнічні знання; 2) робітничо-технічні школи на виробництві та МТС за програмами семирічної школи; 3) створювались вечірні політехнічні школи для малописьменних[109].

З метою підвищення кваліфікації районних керівників кадрів ТГН з січня 1932 р. провадились радіокурси, розраховані на 25 годин. Програма охоплювала усі основні питання, що їх потрібно було знати керівникам районних ТГН. Для цього ЦК ТГН склало угоду з Радіоуправою. За кожного курсанта ТГН мав заплатити 10 карб.[110]. Слухачі мали надіслати анкети, але

ЦК так і не отримало їх з багатьох регіонів. У зв'язку з цим ЦК ТГН було змушене перенести проведення курсів[111].

Становище з культармійцями ускладнювала постанова ВУЦВК від 20 травня 1933 року «Про скасування обов'язкової безкоштовної участі письменної людності у роботі з ліквідації неписьменності й малописьменності». У зв'язку з цим перед ТГН постала проблема зберегти лави культармійців Товариства. Всі обкоми та райкоми мусили провести роз'яснювальну роботу серед культармійців про завдання ТГН, які мали виконуватися на суто добровільних началах[112].

Залучення до лав культармійців широкого загалу, без відповідної методичної підготовки та перевірки їхніх знань теж мала свої наслідки. Так, у Києві, окрім незадовільного забезпечення громадськими культармійцями шкіл освіти дорослих, гостро поставала проблема низької якості їхньої підготовки, що призводило до рецидиву неписьменності[113].

У 1933 році стан ліквідації неписьменності був найтяжчим. Загрозливе зменшення показників, як за членством ТГН, так і за кількістю шкіл та учнів, лише констатувалось керівництвом Товариства без жодної згадки масштабної трагедії голодомору. Так, у Лугінському районі діяло всього 32 осередки, які налічували 581 фізичних членів і 60 юрчленів. Було виявлено 4436 неписьменних і малописьменних, але навчання провадилось лише поодиноко-груповим методом у 8 групах. Кагарлицький та Золотоніський райкоми ТГН вели роботу самопливом без плану; був абсолютно відсутній зв'язок району з селами. Щодо Кагарлицького РК ТГН не було жодних відомостей про стан роботи. В районі було виявлено 1769 неписьменних, 1672 гостро малописьменних та 1576 малописьменних, але у системі ТГН навчалося лиш 7 неписьменних і 137 малописьменних. В Золотоношівському районі діяло лише 38 осередків, де було зареєстровано 769 членів. ТГН провадило навчання серед 342 неписьменних і малописьменних, але відвідування занять становило лише 40 %. Київський облобком констатував,

що в цілому в області стан роботи Товариства загрозливий, «робота ведеться самопливом, для виду, шляхом найменшого опору»[114]. Така ситуація була в усіх регіонах УСРР і зберігалася протягом 1933 р. У лютому 1933 року у приміській смузі Києва повністю була зірвана лікнепробота у селах Михайлівська Борщагівка, Жуляни, Крюковщина, Південна Борщагівка. Особливо незадовільне ставлення до роботи було серед членів спілки Робос. ЦК ТГН Києва наголошувало на «особливо ганебному ставленні учительства до лікнепроботи серед дорослих»[115]. Паралельно з боротьбою з неписьменністю було запроваджено ліквідацію санітарної неписьменності через мережу освіти дорослих у м. Києві та приміських селах, яка до 1933 року проводилась міськвідділом здравуправління. Але ТГН так і не змогло запровадити санітарну освіту серед неписьменних і малописьменних у зв'язку з тим, що медперсонал цих сіл відмовлявся працювати на цій ділянці[116].

За офіційно визнаною катастрофою лікнепу жахливими привидом стояла гуманітарно-демаграфічна катастрофи Голодомору, коли в результаті цілеспрямованих акцій більшовицького режиму суцільні райони були поставлені на межу голодної смерті.

Зважаючи на такий стан речей в роботі товариства, на лютневій 1933 р. Всеукраїнській нараді з освіти дорослих та роботи ТГН було поставлено нові завдання. ЦК ТГН вимагало від обласних, міських та сільських осередків ТГН організаційного зміцнення, збільшення лав ТГН, залучення нових членів до практичної роботи, ліквідацію знеосібленності у роботі осередків ТГН. На нараді було вирішено організувати роботу в осередках ТГН за методом бригад, забезпечити з боку осередків ТГН громадський контроль над школами для дорослих, зокрема за якістю навчання. Одним з найголовніших питань у роботі ТГН станом на 1933 рік було проголошено зміцнення фінансової роботи, ліквідацію заборгованості щодо членських внесків, організацію МК та РК ТГН вчасного надходження членських внесків. Вкотре

наголошувалося на потребах поширення агітації Товариства, впровадження таких форм роботи, як соцзмагання, ударництво, громадський контроль[117].

Цинізм владних оцінок просто зашкалює, створюючи навмисну жахливу сюрреалістичну картину того, що відбувалося у селах і містах підрадянської України у ці роки.

У 1933 – 1934 навчальному році згідно з постановою НКО ТГН мало навчити 491 тис неписьменних та «гостро неписьменних». Щоб максимально зменшити фінансове навантаження, було вирішено 100 тис. неписьменних охопити школами з платною мережею, а решту – 391 тис. навчати у системі поодиноко-груповим навчанням. Для виконання цього плану ТГН мало залучити 78274 культармійців з розрахунку 1 культармієць на 5 неписьменних. Для керівництва культармією ТГН було потрібно забезпечити 5288 громадських методистів.

Для виконання плану Товариствам радили залучати членів партії і представників місцевих органів влади, інших добровільних товариств, особливо спілки Робос. У постанові особливо підкреслювали, що жодних змін у зменшенні контрольних цифр РК і МК не могли робити. Навчання мали розпочати 1 жовтня 1933 року[118]. Для вирішення проблеми з приміщеннями для навчання, окрім шкіл для дорослих, користувалися приміщеннями будинків колективіста, хат-читалень та помешканнями «розкуркулених»[119].

Але вже 26 жовтня 1933 року вийшла постанова Секретаріату ВУЦВК, в якій констатувалося, що ТГН не може забезпечити виконання цього завдання. Згідно з обстеженнями, склад членів ТГН та актив не було закріплено, осередки у багатьох місцях розпалися, вербування нових членів відбувалося повільно, фінансова дисципліна в ТГН була незадовільна. Було виявлено розтрату коштів (Вінницьке та Луганське ТГН). Підготовка до нового навчального року була провалена. Серед причин, що призвели до цього ВУЦВК називав шкідливі тенденції самозаспокоєння, що «мало своїм ґрунтом безпідставні твердження колишнього проводу НКО і його місцевих

органів» про те, що ліквідацію неписьменності та малописьменності в Україні в основному уже закінчено. Влада також вказала на недостатність «оперативного проводу центральним апаратом ТГН периферією», незадовільне керування виконкомами і райкомами місцевими організаціями Товариства[120].

Щоб врятувати ситуацію Секретаріат ВУЦВК рекомендував провести Всеукраїнську та обласні конференції ТГН й зобов'язав ЦК ТГН провести місячник організаційного зміцнення ТГН, під час якого провести перереєстрацію членів Товариства, ліквідувати заборгованість, вербувати нових членів та переобрати керівні органи товариств на місцях[121]. ВУЦВК також пропонував негайно розгорнути конкурс на кращий осередок та кращого вчителя. Щоб покращити зв'язок з периферією ВУЦВК постановив організувати інститут громадських інструкторів та залучити до участі у лікнепроботі вчителів і студентів при ЦК обласних, шляхових, районних та міських ТГН[122]. Відповідно до рішень керівництвом Товариства було розроблено положення про Всеукраїнський конкурс ТГН, який тривав з 15 листопада 1933 до 1 травня 1934 року. Преміальний фонд становив 50 тис карб.[123].

У січні 1934 р. відбулась І Всеукраїнська конференція ТГН, на якій про потворний голодомор не було жодної згадки. У резолюції конференції зазначалось, що у 1931 – 1934 роках мережею лікнепу було охоплено 3710083 неписьменних та 4795158 малописьменних[125]. Незважаючи на такий стан речей, І всеукраїнська конференція ТГН поставила завдання перетворити УСРР у 1934 році у республіку суцільної письменності[126].

Зрозуміло, що незважаючи на усі заходи, план не був виконаний. Так, у Чернігівській області з контрольного завдання у 39200 учнів, було охоплено лише 8953 неписьменних і 14353 малописьменних, що становило 59,9 %. Тих, хто реально засвоїв грамоту налічувалось ще менше[127]. У цілому відрахування неписьменних становило 15 %[128]. У деяких районах випуску

шкіл лікнепу взагалі не було (Добрянський, Роменський)[129]. Президія Київського ТГН доповідала про загрозливий стан роботи у Канівському і Коростенському районах. У Канівському районі було створено лише 9 осередків які налічували 348 членів та 90 юних друзів ТГН. Навчанням було охоплено 160 неписьменних та 168 малописьменних, а відвідування становило 30 – 40 %[130]. Незадовільним був також стан масової роботи серед громадськості у більшості районів. У Бориспільському, Олевському, Шполі, Народичах не існувало системи масової роботи серед членів ТГН та учнів. Значна кількість районів проводила соцзмагання і ударництво формально, не перевіряючи виконання прописаних зобов'язань. Районні організації не висвітлювали стан роботи у пресі[131]. Учні не були забезпечені підручниками та канцтоварами[132]. Керівництво Київської ТГН констатувало, що більшість райорганізацій ТГН, осередків та членів ТГН пасивні. Велика кількість ТГН існувало лише на папері (Олевськ, Київ, Житомир, Коростишів). З 53 існуючих районів області, оргкомітети 25 РК ТГН перебували в організаційному стані, а 8 існуючих фактично не працювали[133]. Окрім цього, процесу ліквідації неписьменності заважав поганий облік виявлення контингенту неписьменних та малописьменних. Якщо у містах він ще більш-менш здійснювався, то у сільській місцевості облік взагалі не проводився, що не давало змоги ані ТГН, ані НКО планувати свою роботу та бачити реальну картину щодо ліквідації неписьменності в УСРР[134].

В той же час фронт робіт, що стояв перед Товариством був великим. Готуючись до 1934 – 1935 навчального року, тільки у 44 районах Київщини виявили 63271 неписьменних і 107112 малописьменних. Відомості по 32 районах були відсутні. Це не давало змоги Товариству замовити достатню кількість підручників та канцелярського приладдя. Проблемою для навчального процесу лишалась відсутність забезпечення шкіл освіти дорослих гасом для освітлення по всій області[135]. Питання намагались

вирішити за допомогою держави, яка доручила ВУКСу взяти на себе нагляд за вчасним постачанням гасу ТГН[136].

16 лютого 1934 року побачила світ постанова РНК УСРР «Про підсумки ліквідації неписьменності і малописьменності». РНК УСРР відзначила, що директиву уряду і постанови XII Всеукраїнського з'їзду рад спільно з та ВУЦВК і РНК УСРР від 11 вересня 1931 про остаточну ліквідацію неписьменності «виконано незадовільно»[137]. Влада покладала провину на НКО, зазначаючи, що «заяви про ліквідацію неписьменності протягом 1932 р, як виявилось, були неправильними». У місті й на селі залишилось ще приблизно 1 мільйон неписьменних. Особливо велика кількість неписьменних була на Київщині та у Вінницькій області. Керівництво УСРР вважало,. що основною причиною такого стану було послаблення уваги НКО, профспілок та громадських організацій до справи ліквідації неписьменності і малописьменності. РНК постановила завершити її протягом 1933 – 1934 навчального року серед трудящої людності віком від 16 до 50 років у місті та від 16 до 40 років на селі й протягом 1934 – 1935 навчального року ліквідацію неписьменності серед трудящих села віком 40 – 50 років. Окремо постановили охопити навчанням у 1933-1934 роках призивний контингент віком 20 – 25 років, а в 1934-1935 роках віком 16 – 20 років[138]. При розгортанні шкіл лікнепу особливої уваги надавали навчанню чоловіків призивного контингенту, звівши їх в окремі групи і забезпечивши ці групи канцелярським приладдям та педагогічними кадрами. На зміну виробничо-політехнічним і робітничо-технічним школам, що існували, РНК УСРР наказала установити наступну систему закладів ліквідації неписьменності та малописьменності: 1) однорічна школа грамоти для навчання неписьменних, що повинна надавати знання в обсязі перших 2-х груп політехнічної школи; 2) однорічні школи малописьменності – перших 4-х груп встановити тривалість при незмінній кількості 498 годин для шкіл міста і промрайонів – 8 місяців з 1 жовтня до 1 червня, та 6 місяців для села з

1 жовтня до 1 квітня. РНК УСРР також постановила допускати до навчання влітку тільки сезонних робітників новобудівництва, лісосплаву, торфорозробок[139].

На ТГН РНК УСРР поклала організацію через поодиноко-гурткове навчання неписьменності та малописьменності як у місті, так і в селі. Держплану було доручено встановити контрольні цифри для ТГН. З метою збільшення кількості культармійців влада зобов'язала ТГН забезпечити максимальну участь пролетарської громадськості у вирішенні ліквідації неписьменності в УСРР, залучаючи до роботи, крім учителів, профспілки, актив радгоспів і колгоспів та комсомольців[140].

Влітку 1934 року ВУЦВК знову зазначив, що підсумки 1933 – 1934 навчального року свідчать, що директиви партії і уряду в галузі ліквідації неписьменності і малописьменності виконані незадовільно. Підкреслювалось, що велика частка провини в цьому лягає на ТГН, що має своїм безпосереднім завданням "допомогти в цій справі уряду агітацією та пропагандою, мобілізацією коштів, культармійських сил". ВУЦВК наголошував, що особливо «ганебні» показники щодо планів лікнепу виявлені у Вінницькій області, де план охоплення навчанням виконано лише на 17 % ; дуже відставали Харківська область – 35, 9% , Київська область – 52,2 %. В той же час ВУЦВК піддав критиці і обласні радянські, профспілкові та інші громадські організації, що недостатньо допомагали ТГН. Донецький облкомітет ТГН був навіть позбавлений приміщення.

У руслі боротьби з контрреволюцією ВУЦВК вбачав корінь проблеми рецидиву неписьменності у тому, що «недобитки класового ворога пролізли в організацію ТГН й розвалювали ТГН, розтринькуючи і розкрадаючи громадські кошти, не виконуючи вказівки партії». ВУЦВК також підкреслював, що багато шкоди Товариству принесла «організаційна кволість» і значна плинність кадрів апарату ТГН. ВУЦВК ще раз звертав увагу і зобов'язував усі організації влади і громадські об'єднання допомогти

ТГН. Для контролю за виконанням цих вказівок пропонувалось залучити депутатів рад[141].

Ці ж тези повторювалися у зверненні голови ВУЦВК та ЦК ТГН Петровського і очільника Наркомосвіти УСРР Затонського до облвиконкомів, РВК, міськрад, сільрад та громадських організацій. У зверненні наголошувалось, що боротьбу з лікнепом потрібно пов'язати із завданнями п'ятирічки. Причини провалу лікнепу 1933 – 1934 навчального року вбачались у послабленні уваги громадськості до справи ліквідації неписьменності та «недостатній класовій пильності навколо справи лікнепу, що надала змогу класово-ворожим та націоналістичним елементам підірвати роботу»[142]. У зверненні Петровського і Затонського ще раз наголошувалось, що усі мають допомогти ТГН у справі ліквідації неписьменності[143].

У 1934 – 1935 році ТГН «мало охопити 40 % неорганізованого населення та 15 % неписьменних одноосібників та їх утриманців»[144]. 16 грудня 1934 року вийшла постанова Секретаріату ВУЦВК «Про стан та роботу ТГН», в якій зазначалось, що ТГН в своїх школах ліквідував неписьменність 3,5 млн. осіб і залучив до системи лікнепу 1 млн. осіб. В той же час ВУЦВК наголошував, що розгорнуте навчання перебуває у незадовільному стані. За даними на 5 грудня 1934 року по АМСРР та 6 областях УСРР охоплено навчанням лише 96195 неписьменних або 40% від плану[144]. ВУЦВК ухвалив зміцнити керівництво, очиститися «від класово-ворожих» і шахрайських елементів, зміцнити дисципліну на місцях та забезпечити на цій основі фінансово-матеріальний стан ТГН. ВУЦВК також зобов'язавУкркниготорг та Уокоопкнигу забезпечити Товариство підручниками[146].

Попри це, керівництво ТГН, складаючи контрольні завдання на 1935 рік з організаційної роботи, було змушене зменшити контрольні завдання у порівнянні з минулими роками, мотивуючи це тим, що за останні роки збільшення членства було фактично паперовим. Більшість членів не

виконували свої прямі обов'язки – сплату внесків, що значно позначилося як на фінансовому стані ТГН, так і на його практичній діяльності[147].

Для покращення ситуації з ліквідацією неписьменності та активізації діяльності Товариства на початку 1935 року було здійснено підготовку до перевиборів керівників ТГН на місцях та облік членів. ЦК ТГН надіслав кожному райкому ТГН інструкції та надав конкретні вказівки, щодо їх проведення[148]. Але перевиборча кампанія була фактично зірвана. Так, у Чернігівській області у Носівському районі відповідальний секретар ТГН, член ЛКСМУ, рятуючись від відповідальності мобілізувався до лав Червоної армії. Із 2391 неписьменних навчанням було охоплено лише 1687, а їх відвідування становило 64 %. У Добрянському районі ТГН зовсім не існувало. Попереднє бюро і весь комітет «виїхав у невідомоому напрямку»[149].

Більш-менш вдало перевибори відбулися лише в Шосткінському та Ічнянському районах[150]. У Семенівському районі ТГН не існувало, не зважаючи на те, що обком неодноразово виїжджав на місця і призначав нове керівництво[151]. Чернігівський обком ТГН повідомляв ЦК ТГН, що неможливо виконати постанову про ліквідацію неписьменності до 1 травня 1935 року[152]. В області налічувалось 23 тисячі лише поставлених на облік неписьменних[153]. Загальна ж кількість потенційних учнів на Чернігівщині лише за приблизними розрахунками становила 50 тис. неписьменних і 83 тис. малописьменних[154]. В окремих районах – Роменський, Семенівський, Новгород-Сіверський, Конотопський, Мало-дівицький, Бобровицький – справі ліквідації неписьменності взагалі не надавали уваги. Неписьменні й малописьменні були охоплені на 58,7 % але через погане відвідування реально навчалися лише 38,7 %.[155]. У час перебування на нараді районного відділу народної освіти у Конотопі представник РК ТГН Гнатенко заявив, що ТГН тут просто не існує[156]. Окрім внутрішніх проблем, діяльності ТГН також заважала відсутність зошитів, олівців та підручників[157]. Влітку 1935 року ЦК

ТГН був змушений констатувати, що збільшення членства ТГН за останні роки фактично паперове[158].

На засіданні поширеної президії Київського обкому ТГН 4 січня 1936 року констатували, що цього року боротьба за ліквідацію решток неписьменності не набула «відповідних темпів». Охоплення неписьменних становило лише 50-60 %. Особливо засуджували профорганізацію вчителів. Зазначалось, що у значній кількості районів вони ставились до справи ліквідації неписьменності формально, а зрив роботи вчителів мав масові факти[159]. В той же час, самі вчителі скаржились на перевантаженість роботою. В одному з листів до керівництва ТГН зазначалося, що «на селі робітник один – вчитель. Він і скликає сільраду і проводить конференції, усі сплять а він б'ється головою об стіну»[160]. У листуванні ЦК ТГН з правліннями на місцях зазначалося, що слабкий зв'язок ТГН з сільбудами, хатами-читальнями, пасивна участь у ліквідації неписьменності адміністративних і профспілкових установ, і особливо сільрад, недбайливе ставлення цих установ до праці вчителів, несвоєчасне забезпечення їх платнею, призводили до моральної пригніченості вчителя, що впливало на стан лікнепроботи[161]. У низці районів навчанням було охоплено лише 30% неписьменних і малописьменних. Зовсім незадовільним було методичне управління[162].

У лютому 1936 року вийшла постанова про ліквідацію товариства. На місцях не розуміли, як діяти далі. Чернігівський обком ТГН запитував у ЦК ТГН, яким чином згорнути всю роботу щодо ліквідації неписьменності до кінця березня, як бути з боргами товариства, чи потрібно оголошувати у пресі про ліквідацію ТГН тощо[163]. Новгород-Сіверський райком ТГН просив забезпечити підручниками, особливо молодь, що мала йти до лав Червоної армії, бо «воєнкомат перевіряє роботу ТГН з допокликанцями»[164]. Просили також надіслати план роботи на 1936 рік. У березні на підставі рішення РНК СРСР про ліквідацію ТГН і згідно з розпорядженням ЦК ТГН від 24 лютого

1936 р. усі працівники ТГН були звільнені з роботи з 7 березня 1936 року[165]. Постановами РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 січня 1936 р. і 17 березня 1936 р. про навчання неписьменних та малописьменних, цим питанням мали опікуватись органи Наросвіти[166].

Теза про те, що неписьменість було подолано не відповідала дійсності. Станом на січень 1936 р. лише у Київській області нараховувалось 157887 неписьменних та 205442 малописьменних[167]. На Чернігівщині Олишивській РК ТГН повідомляв про те, що в районі 721 неписьменних та 1614 малописьменних. З неписьменних чоловіків було 59, а решта 662 жінки, а малописьменних – 429 чоловіків і 1185 жінок. Силами ж ТГН утримувалось лише 39 гуртків для неписьменних, в яких було 200 учнів, та 17 гуртків для малописьменних з 99 учнями. У звіті зазначалось, що кадрами вчителів ці гуртки теж забезпечені недостатньо[168]. Незадовільною була справа з навчально-методичною літературою[169]. Перевірка виявила усе ті ж хронічні проблеми: невідвідування учнями шкіл, відсутність обліку неписьменних та малописьменних, відсутність уваги з боку місцевих органів влади[170]. Більш-менш налагоджене навчання провадилось лише серед допокликанців. Вирішити проблему пропонували за допомогою ударних бригад. Чернігівський обком ТГН взимку 1935 – 1936 рр. відрядив такі бригади до Глухівського району. Обстеження у лютому 1936 року засвідчило, що там, де були бригади, стан осередків ТГН покращився. В тих селах, де бригади не було, робота так і не розпочалась[171].

На зміну ТГН за постановою ЦК КП(б)У та РНК УСРР при міськрадах, райрадах та сільрадах утворювались секції з ліквідації неписьменності, основне завдання яких було дотичним до функцій Товариства – залучення до навчання неписьменних «культурних сил країни». На Київщині у липні 1936 р. було утворено 2047 секцій у системі 2623 діючих рад [172]. Повторний облік НКО показав тенденцію до збільшення контингенту неписьменних, причому цифри по більшості регіонів у НКО вважали за неточні[173]. У Київській

області відповідно до наявної інформації навчанням було охоплено 39404 особи, що становило 54,5 % неписьменних від контрольної цифри. Але після переобліку було виявлено, що реально навчалося лише 37,4 %[174]. Школи було забезпечено підручниками тільки на 50 %[175]. Для повного охоплення неписьменних та малописьменних у 1936 – 1937 навчальному році у тій же Київській області не вистачало 3874686 карб.[176]. НКО констатував, що ліквідація ТГН зірвала навчання неписьменних. У більшості районів Київщини школи неписьменності і малописьменності припинили діяльність у лютому-квітні, а в тих районах де поновили роботу шкіл, відвідування було настільки низьким, що ці школи вважали недіючими [177].

Секретаріат ЦК КП(б)У надіслав до облпарткомів резолюції з вимогами "змінити цей ганебний стан речей". В них зазначалось, що у сільських районах навчання припинене, підручники лежать на складах, асигновані кошти на навчання не використовуються[178].

Підводячи підсумки діяльності товариства «Геть неписьменність» з ліквідації неписьменності дорослого населення у 1923 – 1936 рр. зазначимо, що вона мала плановий характер, але лікнепівська справа постійно стримувалась складним економічним становищем Товариства. Низький рівень матеріального забезпечення населення не дав змоги значній частині неписьменних регулярно відвідувати й своєчасно завершувати навчання. Ведення роботи на громадських засадах призводило до низької якості освіти, яка надавалась членами ТГН та постійного зриву планів ліквідації неписьменності та малописьменності населення.

Питання пошуку коштів було одним з найважливіших у діяльності товариства «Геть неписьменність». Держава не могла достатній мірі забезпечити фінансування навчання неписьменного населення. Саме тому за рахунок отримання коштів не з державних джерел, а з населення, вважалося більшовицькій владі доцільним шляхом фінансування лікнепівської роботи.

Якщо ж виходити тільки з попередніх планів ліквідації неписьменності до жовтня 1927 року, згідно з якими потрібно було зорганізувати 40 тис. лікпунктів і навчити 4 млн. неписьменних то потрібна сума на ліквідацію неписьменності була вражаючою. Відповідно до підрахунків товариства «Геть неписьменність» на забезпечення навчання одного неписьменного потрібно було 4 карб. 7 коп.. Сюди входили: вартість зошитів на 18 коп., олівців на 24 коп., пера на 10 коп., часописів – 3 коп., матеріалів для вчителя – 2 коп., оплата вчителю – 3 карб. 32 коп., букварів на 15 коп., ручок на 1 коп., атрамент та папір – 2 коп.[178]. Тобто для виконання плану лише на навчання організованого неписьменного населення потрібно було знайти 16 млн. 280 тис. карб.Фінансову діяльність ТГН розпочало з мізерних сум. В акті ревізійної комісії було зазначено, що товариство розпочало свою діяльність на незначні пожертви і дотації в сумі 10 тис карб, які до речі воно мало повернути[180]. Фінанси товариства «Геть неписьменність» складалися із постійних джерел надходження, таких як вступні та членські внески та нерегулярних комерційних джерел надходження.

На початковому етапі становлення Товариства надходження від вступних та членських внесків були доволі мізерними та несистемними. Через те, що Товариство до 1927 року так і не змогло повноцінно оформитись й зорганізуватися, ця стаття прибутків була незначною. Іншою проблемою було те, що для значної кількості населення було непосильним сплачувати навіть невеликі гроші за членські внески, що становили у середньому 5 коп. В той же час керівництво ТГН вимагало від осередків на місцях вчасно збирати членські внески, адже саме на їх основі формувався фонд Товариства. Також на основі отриманих коштів планувалась робота ТГН. Через відсутність системної роботи Товариства його члени не знали на які потреби йдуть кошти, що призводило до зриву збирання членських внесків. Так, на засіданні правління ТГН Волинської губернії повідомлялося про скарги з боку селян з приводу того, що вони зібрали кошти на роботу

осередку, а районне ТГН їх забрало, лишивши таким чином осередок без фінансування[181]. У правлінні ж зазначали, що до таких заяв треба ставитись обережно, адже, окрім ТГН, існувало ще багато різних товариств, куди входили і члени «Геть неписьменність», які повинні були скрізь сплачувати членські внески. Але, щоб розгорнути роботу осередку «треба полюбити діло ліквідації неписьменності, а не п'ятаки»[182]. В той же час визнавалося, що «без п'ятачків» ТГН не буде існувати»[183].

Оскільки на селі середняцьке селянство брало у лікнепі більш активну участь ніж незаможники, виникали альтернативні форми збору членських внесків. Їх приймали за бартером зерном, дровами, продуктами. Наприклад, у с. Звягель, замість членських внесків здавалось сало, жито, яке потім реалізувалось у кооперативі для закупівлі зошитів, олівців та гасу для шкіл ліквідації неписьменності[184]. Оскільки агітація Товариства не впоралась із збільшенням членства на селі, а відповідно й фінансових надходжень, пропонувалося навіть застосовувати до селян адміністративні заходи впливу, але ця ідея не набула підтримки[185].

Керівництво ТГН складало на кожен операційний рік прибутково-видатковий кошторис, стежило за доцільністю витрачених сум місцевими товариствами в межах передбачених кошторисом бюджетів, здійснювало розробку питань економічної самостійності місцевих товариств. У зв'язку з цим, важливою була робота із впровадження у життя принципу самоокупності та бездефіцитності місцевих Товариств шляхом поступового припинення матеріальної допомоги, яка надавалася центром з метою утримання апарату ТНГ на місцях[186]. У зв'язку з тим що покращити фінансовий стан Товариства за рахунок сплати членських внесків так і не вдалось, ТГН було змушене шукати кошти будь-де. Значні фінансові надходження ТГН отримувало від проведення різних заходів, пов'язаних з діяльністю товариства. Перш за все це були місячники, тижні ліквідації неписьменності, а також приурочені до комуністичних свят та річниць

кампанії. У планах щодо проведення цих заходів майже завжди першим пунктом стояло питання про вишуковування коштів, хоча основною метою декларувалося залучення до ТГН нових громадян. Під гаслом боротьби з неписьменністю члени товариства протягом декількох днів збирали пожертви серед населення й здійснювали одноразовий збір з підприємств, організацій, господарчих органів[187]

Окрім добровільних пожертв, на період проведення цих заходів влада надавала право ТГН запроваджувати додаткові податки та збори[188]. Їх перелік був вражаючим: надбавка на плату за житло з «нетрудового елементу»; збір з рахунків, що подаються ресторанами, броварнями, кав'ярнями; нарахування на проплату за перебування в готелях; нарахування на театральні квитки; начислення на електричне освітлення; начислення на проїзні квитки в автобусах та трамваях. Відсоток надвишку міг досягати значних показників. Наприклад, надвишок за житло за певними позиціями становив 75 % [189].

Протягом тижня лікнепу окремо встановлювались відрахування з усіх базарних поборів розміром 1 коп., додатковий збір на бойнях з приватних м'ясників сумою 10 коп. з голови забитої худобини. Від плати дотикового збору були звільнені лише робітники та службовці, які були членами профспілки, червоноармійці, інваліди праці та війни, особи які перебувають на соціальному забезпеченні, студенти, дитячі будинки та установи Червоного Хреста[190]. До проведення місячника у 1928 р. ТГН за погодженням з ВУЦВК, у централізованому порядку виготовило значки, марки, підписні аркуші, наклейки на кухлі та ручні пов'язки для «кухлевих» збирачів коштів[191]. Було розгорнуто продаж значків, брошур, марок, газет, «кухлевий» збір, влаштування книжкових, речових та інших лотерей, концертів, вистав, кінопоказів, аукціонів, базарів. У містах і великих селах було вирішено провести «карнавали лікнепу» за участю усіх організацій, що були залучені до проведення місячника[192]. Було введено нарахування на театральні квитки

у розмірі 10 %, з трамвайних та автобусних квитків стягували по 1 коп. на користь лікнепу, 2 копійки із продажу пляшки вина та пива[193]. Окремо ТГН під час місячника розповсюджувало гру «Військове лото» вартістю у 2 карбованця, суть якої полягала у перевірці знання військової справи[194].

Під час проведення місячників на місцях виникали проблеми, що потребували від ТГН вкладення коштів. Наприклад, Волинська округова комісія, яка опікувалася проведенням місячника лікнепу та місцеве ТГН просили матеріальної допомоги у ЦК ТГН, зазначаючи, що на шляху проведення місячника купа проблем і вони не в змозі навіть вчасно його розпочати. Щоб хоч якось врятувати ситуацію, президія Волинського окрвиконкому своєю постановою перенесла проведення місячника з 15 вересня на 15 жовтня, а згодом, другою постановою, з 15 жовтня на 1 листопада[195]. На Волині ситуація ускладнювалася ще й тим, що на цей же час президія місцевого окрвиконкому призначила місячник безпритульних. В цей же час на Волині проводився 2-х тижневик окрвиконкому. Проведення такої кількості місячників одночасно заважало і не дало тих фінансових результатів на які очікувало ТГН. Волинський окрвиконком також викреслив усі надбавки, що були розроблені згідно з планом проведення місячника, що мало значний вплив на матеріальний стан ТГН. Збори мали дати значні кошти товариству, бо до підписних листів у населення вже не було довіри, оскільки часто-густо ними оперували різні організації, які діяли не зовсім прозоро[196].

Директор Житомирського спиртзаводу також відмовся встановлювати надбавки на вино, пояснюючи це законом. Ціни на алкоголь регулювалися так званою Радою праці і оборони (РПО). В постанові ж Малої президії ВУЦВК про це нічого не зазначалося[197]. Лише відповідно до постанови Житомирської міськради з 1 жовтня по 1 листопада встановили нарахування з продажу алкоголю на користь ТГН. З пляшки пива – 3 коп., з пляшки вина – 10 коп., з пляшки меду – 5 коп. Продавці мали перерахувати зібрані гроші

до 15 листопада 1928 р. на рахунок ТГН в Укрбанку[198]. Для контролю за цією справою Держброварня надавала ТГН відомості про кількість відпущеного вина міським покупцям під час місячника[199].

Були і форми розрахунку «бартером» між ТГН та іншими організаціями для вирішення спільних проблем. Так, для проведення у березні 1928 року «Свята лікнепу» для шкіл і гуртків полковий оркестр військової частини допоміг провести компанію за підписними листами та двічі давав безкоштовні концерти духової музики, а ТГН своїми силами відкрило при ньому табір для навчання допокликанців[200].

В цілому проведення місячників, двотижневиків, та інших подібних акцій мало вагоме значення для Товариства і було постійним джерелом прибутків. Восени 1925 року було проведено другий Всеукраїнський «тиждень лікнепу», під час якого ТГН отримало 100 тис. карб. У справі пошуку фінансування ТГН використовувало будь-які варіанти отримання коштів, у чому йому всіляко сприяли державні органи влади. Центральне правління ТГН у Харкові постійно вишуковувало різноманітні варіанти отримування коштів для осередків на місцях і надсилало їм свої пропозиції.

Для оптимізації роботи по вишукуванню коштів в структурі ТГН був утворений Експлуатаційний відділ який спеціалізувався у цій справі і координував роботу на місцях[202]. Всеукраїнське ТГН здійснювало загальне керівництво роботою експлуатаційних відділів, облік та підсумування їх роботи, забезпечуючи контроль за комплексом наявних експлуатаційних заходів[203].

Товариство займалось підготовкою видання у Всеукраїнському масштабі таблиці «Санітарного розпорядку першої допомоги у нещасних випадках та протиепідемічній боротьбі». Текст розробляв Наркомздоров'я, а право на видання цієї таблиці і монопольне поширення було надане ТГН. Таблиця розповсюджувалася поміж житловими кооперативами, будинками-комунами, готелями, сільбудами[204].

ТГН було залучене до виготовлення і розповсюдження скриньок для скарг. За постановою ВУЦВК та Раднаркому УРСР усі центральні, губернські та окружні – державні, радянські і кооперативні установи мусили встановити ці скриньки для скарг певного зразка. ТГН отримало монопольне право на виготовлення та поширення цих скриньок[205]. Собівартість виготовлення становила 3 – 3,5 карб., а в реалізації вони вже коштували 10 карб.[206]. Але через ту ж таки організаційну слабкість ТГН мусило звернутися до Червоного хреста за допомогою. Червоний хрест взяв на себе усі витрати щодо виготовлення цих скриньок, а також їх розповсюдження. За це Українхрест отримував 50 % від чистого прибутку. Та частина прибутку, що залишалася у ТГН розподілялася таким чином: 80 % прибутку потрапляло до губерніальних ТГН, а 20 % перераховувалось до Центрального правління ТГН[207]. Але на місцях ця справа погано впроваджувалась у життя, а в деяких регіонах УСРР, наприклад на Донбасі, кампанія навіть не починалась. Велика кількість скриньок лишалася на складах ТГН. Практика виявила, що кампанія мала успіх лише тоді, коли губвиконкомами видавалася щодо цього відповідна постанова із зазначенням адресатів установ[208].

У зв'язку з адміністративною реформою в Україні НКВС УСРР почало видавництво нової мапи. ТГН і тут отримало монопольне право на її поширення у межах всього Радянського союзу. З цією метою Центральне правління ТГН для виконання всіх зобов'язань щодо угоди мусило вкласти у проект 20 тис. карб. Не маючи таких коштів ТГН не бажало передавати цю справу третім особам, розраховуючи на прибутки. На кожному примірнику карти ТГН могло отримати 60 – 70 коп. чистого прибутку[209]. 27 серпня 1925 року між ТГН і НКВС було укладено угоду, за якою товариство закупило 20 тис. карт за ціною 85 коп. за 1 примірник. Ціна продажу, становила 1 карб. 75 коп., що мало бути зазначено на кожному примірникові. НКВС зобов'язувався до 15 лютого 1926 р. не розповсюджувати карти самостійно, не передавати нікому іншому права на розповсюдження й не роздавати

безкоштовно, а також до вказаної дати не випускати у продаж аналогічного видання карти і не давати дозволу друкувати карту за межами УСРР до вказаного терміну. НКВС також зобов'язався надавати ТГН в межах чинного законодавства допомогу у справі розповсюдження карт[210].

Через організаційні проблеми та нездатність на місцях організувати продаж карт цей захід виявився збитковим для товариства. ТГН просило дозволу НКВС повернути назад решту адміністративних карт у кількості 3,5 тис. примірників, що лишилися нереалізованими, аргументуючи це тим, що у продажу з'явилися мапи УСРР, видані у Москві. НКВС відмовило ТГН, аргументувавши це тим, що карти були куплені «у твердий рахунок» на підставі договору, в якому не передбачалось, що НКВС має забрати нереалізовані карти. Щодо зауваження ТГН про порушення Москвою монопольного права на розповсюдження карт, НКВС зазначало, що поширення мап уповноваженими Москви, ніякого стосунку до мап видавництва НКВС УСРР немає, а НКВС ні лікнепу, ні будь-кому іншому гарантій не давав, щодо продажу на території України карт, виданих сторонніми особами. Таким чином НКВС вважав питання про повернення карт закінченим і вимагав повернути борг в сумі 4430 карб.[211].

Домовилось ТГН, також, і з Зовнішторгом про ввезення галантерейного краму на суму 25 тис. карб.[212]. До особливо успішних комерційних операцій належало отримання ліцензії на 5 тис. ящиків італійських цитрин від того ж таки Зовнішторгу. Держторг продавав ящики по 18 карбованців, у той час як ринкова вартість становила від 24 до 28 карбованців[213,214]. ТГН перепродало цю партію акціонерному товариству «Сприяння». Сума угоди становила 90 тис. карб.[215]. Ця операція дала 51650 карб., чистого прибутку і становила 52 % прибутків від всіх надходжень Центрального правління Товариства у 1926 році[216]. Просило ТГН допомоги й у голови Держторгу на відпуск товариству щомісячно закордонних товарів на суму 15 – 20 тис. карб. нарівні з іншими закладами міста Харкова. Товариство зобов'язувалось самостійно

не реалізовувати товари на ринку, а надати реалізацію держторгорганам Харкова[217].

Співпрацювало товариство і з банками. У грудні 1924 року ТГН уклало угоду з Укрaінбанком про те, що в усіх його філіях прийматимуться на поточні рахунки суми грошей ТГН з 8 %, а також безоплатно провадитимуться усі банкові операції. Місцеві осередки зобов'язали розміщувати свої грошові кошти на поточний рахунок в Укрaінбанку за згаданого відсотку з метою досягнути збільшення грошових ресурсів Товариства[218]. У межах комерційної діяльності ТГН отримало змогу придбати портрети компартійних лідерів для продажу на користь товариства. Отримуючи портрети Леніна, Рикова, Троцького, Калініна за собівартості від 6 до 20 копійок ТГН поширювало їх за ціною від 50 коп. до 1 карб.[219].

У червні 1926 року ТГН вирішило порушити клопотання перед урядом стосовно субсидії у 200 тис. карб. на потреби товариства, аргументуючи це тим, що до цього часу ТГН жодної субсидії не отримувало. ТГН просило уряд видати закони, які б поліпшили матеріальне становище товариства: про надання товариству всіма державними, радянськими, громадськими та іншими установами й організаціями старого архівного паперу, який не має політичного чи історичного значення; про податок з нотаріальних угод; про податок на телеграми приватного змісту; про податок на неписьменних; про податок на лампадне масло та церковні свічки на користь лікнепу[220]. Оподаткування неписьменних лобіював особисто почесний голова ТГН Г. Петровский, мотивуючи це тим, що ті, «хто уникали навчання мали визначитись: або вчись – або плати податок»[221].

Але був і зворотний бік комерційної співпраці ТГН з урядовими структурами. Більшовицька влада стежила за фінансовими справами Товариства і, зокрема, вимагала від керівництва ТГН зменшити витрати на оренду приміщень для правлінь ТГН на місцях та знизити оплату праці штатним робітникам. Так, відповідно до постанови НК РСІ про роботу ТГН

товариство мусило скоротити апарат робочого бюро Всеукраїнського ТГН на 30%[222].

У підсумку, незважаючи на усі прикладені зусилля товариство «Геть неписьменність», не могло виконати завдання, поставленні перед ним владою. Нарком освіти А. Луначарський на сесії ЦВК СРСР у доповіді про ліквідацію неписьменності зазначав що, «Товариство «Геть неписьменність» ухвалює прекрасні резолюції, але конкретно дає мізерні результати»[223]. В центрі визнавали, що обмеженість товариства у коштах гальмувала не тільки його роботу з ліквідації неписьменності, але власне, й сам розвиток ТГН. Керівництво ТГН вимагало надавати особливої уваги пошукові фінансів[224].

До успішних фінансових операцій ТНГ можемо віднести проект Бібліотаки сучасної літератури. Плата за користування бібліотекою була встановлена від 1 карб. і вище. За рік існування вона дала ТГН 2,5 тис. карб. чистого прибутку. Утримувало ТГН і Центральну касу з попереднього продажу квитків у театри. За рік квиткова каса принесла 1,5 тис. чистого прибутку. Виготовлення і поширення плакатів анонсування театральних вистав дало прибуток у 4 тис. карб.[225]. З огляду на це навіть пропонувалось відмовитися від дрібних експлуатаційних заходів і головним чином звернути увагу на бібліотечні та видавничі засоби, а також провести перемовини з Товариством юних ленінців про передачу їх бібліотеки до ТГН[226]. При експлуатаційному відділі ТГН було утворено підвідділ прийому типографічних замовлень від установ. Не маючи своєї власної друкарні, ТГН передавало це замовлення з Харкова до найближчих провінційних типографій з якими укладалися угоди, де калькуляція була на 20 – 25 відсотків нижче харківських. Чистий прибуток ТГН з кожного замовлення становив 10 %.[227].

На фінансовому фронті ТГН активно співпрацювало з його російським аналогом – ОДН (Обществом «Долой неграмотность»). У Москві було створено філію ТГН. Це представництво разом з ОДН закупило в

«Укрутильзбору» різне неліквідне майно[228]. Після капітального ремонту придбаного обладнання його перепродавали із значним прибутком. Так електромотор куплений за 600 карб. і відремонтований за 316 карб., був перепроданий за 1600 карб. Спільно з ОДН Товариство отримало дозвіл від Наркомпошти на встановлення у великих будинках поштових скриньок, що також мало принести певні прибутки[229].

У структурі ТГН діяли підвідділи типографських робіт, підвідділ реклами, розповсюдження преси, відділ торгово-комісійних операцій, Центральна квиткова каса, фабрика у Києві із виробництва копіювального паперу[230].

На місцях також розроблялися різні варіанти добування коштів. Миколаївське окружне ТГН у 1925 році встановило рекламний щит, що дало чистого прибутку 850 карб.[231]. Воно неодноразово зверталося до центру із проханням надати право на виготовлення й розповсюдження санітарних табличок на території України та Криму. Воно здійснювало виготовлення популярних кінофільмів про досягнення науки і техніки, отримуючи кошти з їх прокату[232].

Серед основних проблем лікнепу, відділ народної освіти на Волині, називав нестачу коштів, що породжувало борги із зарплати вчителям, що тягло за собою незадовільну дисципліну серед педагогічних кадрів. Зазначені фінансові проблеми інспектура народної освіти просила вирішити за рахунок громадських засобів ТГН, хоча товариству на Волині самому цих засобів не вистачало[233]. Щоб хоч якось врятувати фінансову ситуацію Волинське окружне ТГН пропонувало у Житомирі і по всій окрузі проводити періодичні лікарські огляди усіх робітників та службовців харчової і горілчаної промисловості з метою запобігання поширенню інфекційних захворювань. Під час огляду пропонувалося видавати кожному окреме медичне свідоцтво про стан здоров'я, а право видачі і розповсюдження цих свідоцтв закріпити за ТГН[234].

До ТГН надходили прохання від структур і не пов'язаних з Товариством. Начальник Житомирської виправної колонії просив допомогти із зарплатнею лекторам лікнепу. При колонії існувала одна школа політосвіти, два чоловічих та один жіночий лікнепи, по одному польському та єврейському гуртку і два гуртки серед юнацтва. Обслуговувалось це навчання лекторами зі складу в'язнів. У листі вказувалось, що «скудний пайок, відсутність підтримки лекторів ззовні, перевантаженість в роботі, значно впливають на морально-фізичний стан лекторів, що позначається на їх роботі з ліквідації неписьменності». Установа просила ТГН асигнувати хоча б 40 карбованців щомісяця на преміювання 8 лекторів-в'язнів, що дасть їм можливість «хоч небагато, пів фунтом хлібу в день підтримувати їх сили направлені на лікнеп»[235].

В той же час Полтавське ТГН скаржилось, що припинило взагалі експлуатаційну роботу через брак відповідних заходів. Натомість воно просило Центральне правління «зорганізувати найкращі наукові, літературні та політичні сили для проведення платних лекцій і доповідей»[236].

Чернігівське ТГН, отримавши різні матеріали (значки, плакати), не змогло організувати їх розповсюдження по селах і просило дозволу роздати їх безоплатно, аби зняти цю продукцію із свого балансу[237]. В той же час воно скаржилось в центр на Одеське відділення товариства, яке здійснювало аналогічну роботу в межах Чернігівської губернії[238].

Були випадки і недоцільного використання коштів. Так, внаслідок проведеного обстеження Запорізького ТГН, виявилось, що товариством було витрачено не за призначенням 1342 карб., що були видані різним особам, які не мали ніякого стосунку до товариства, за розпорядженням Інспектора округового відділу освіти. У справах товариства збереглися документи, які підтверджували, що зазначена сума була витрачена на закупівлю книжок школам Соціального виховання, «на виїзд артистам, на упорядкування садових ділянок та інше». На пленумі товариства секретар Запорізького ТГН

заявив, що за розпорядженням адміністративних органів Запоріжжя було всього витрачено приблизно 3 тис. карб. не за прямим призначенням [239].

Надходили пропозиції по вишукуванню коштів і від громадян. Так, Унікель Муратов пропонував створити єдиний герб чи значок для усіх трудових шкіл України, а право на його монопольне розповсюдження закріпити за ТГН. Собівартість одного значка мала складати 5 коп., а розповсюджувати пропонувалось по 20 – 25 копійок. Враховуючи, що в Україні нараховувалося 700 тис. учнів автор обіцяв ТГН 126 тис. карб. прибуткових надходжень. Він навіть брав на себе організацію роботи по цьому проєкту за що скромно просив собі 30 % від прибутку[240].

Вишуковування коштів на справу лікнепу забирало у товариства багато зусиль та часу, що не дозволяло зосередитися на основній справі – боротьбі із неписьменністю. Представник ТГН у Москві Златковський доповідав, що керівництвом ОДН було навіть поставлено принципове питання – чим мають займатись товариства допомоги лікнепу: пошуком коштів на ліквідацію неписьменності, чи їх діяльність має бути обмежена лише агітацією і наданням матеріальної допомоги лікнепу[241].

Разом з тим у зверненні до президії ВУЦВК у 1926 році керівництво ТГН зазначало, що у місцевих товариствах відсутні постійні прибутки. Членські внески у низці ТГН, а особливо у прикордонних, не виправдали сподівань. За вимогами округових Товариств для погашення заборгованості необхідно було понад 10 тис. карб. Товариство потребувало також 3 тис. карб. для закінчення конкурсу на кращий лікпункт і 5 тис. карб. для видавництва дешевої лікнепівської літератури[242]. В той же час протягом року ТГН мало зібрати кошти для навчання 120 тис. осіб. що дорівнювало сумі в 600 тис. карб. Враховуючи допомогу державним лікпунктам, що становила приблизно 400 тис. карб., ТГН мало зібрати протягом 1926 – 1927 навчального року 1 млн. карб.[243].

Незважаючи на такий стан речей бюджетно-фінансова комісія Наркомфіну, переглянувши бюджет ВУЦВК, у якому ТГН було асигновано 50 тис. карб. на ліквідацію неписьменності і зменшила цю суму до 25 тис. карб.[244].

Увага до лікнепу та діяльності ТГН значно зменшилася у 1928 році. Скоротилося асигнування на справу лікнепу з місцевого бюджету. Так, якщо у 1925 – 1926 навчальному році було виділено 115 тис. карб., то 1926 –1927 н. р. – 58 тис. карб, а у 1927 – 1928 н.р. – 61 тис. карб. Усе це призвело до скорочення лікнепівського персоналу, зменшення терміну навчання з 360 до 192 годин, скорочення навчальної частини через подорожчання підручників втричі, фінансового забезпечення лікнепу лише на 30 – 40%.[245].

Нестачу коштів на культурно-освітні перетворення влада вирішила «закрити» новими податками. У січні 1928 р. постановами РНК і ВУЦВК УСРР було введено в дію закон «Про самооподаткування». Згідно з законом до 1 лютого 1928 року було необхідно зібрати 70% самооподаткування, а решту 30% – до 15 лютого. Для боротьби з рецидивом сплати коштів серед населення була розроблена окрема норма, відповідно до якої, якщо громадянин не сплачував у вказаний термін самооподаткування, то відповідна сума стягувалася у адміністративному порядку, аж до арешту, конфіскації майна та його прилюдного продажу[246].

З початком проведення колективізації та індустріалізації ТГН почали активно залучати до різних фінансових державних кампаній зі збору коштів. Та тут склалась така ж ситуація, як і з членськими внесками. З місць не надходили ані кошти, ані інформація про їх збирання.Наказом РНК СРСР від 21 вересня 1931 р. за № 304 в усьому Радянському союзі було розгорнуто кампанію з реалізації зобов'язань по створенню цивільної авіації. Згідно з наказом організації, що придбали зобов'язання, повинні були передбачати у фінплані внески щодо профільної сплати терміном з 1 квітня 1932 року до 1 липня 1933 р. ЦП ТГН взяло на себе зобов'язання поширити серед комітетів

ТГН зобов'язань, на суму у 50 тис. карб.[247]. У березні 1932 року ЦК ТГН у листі до всіх облоргкомів зобов'язало їх надсилати кожного місяця зведені дані за спеціально розробленою формою. Та у звітах ЦК ТГН зазначалось, що авіа зобов'язання практично не були популяризовані серед членів ТГН[248]. Кволою була робота й з проведення книжкової лотереї. Квитки III Всеукраїнської «великої книжкової лотереї» участь у якій також брало ТГН у районах були відсутні[249]. У відповідь на зауваження з центру про такий стан речей місцеві осередки надсилали скарги стосовно того, що вони не мали положень та інструкцій щодо проведенню тих чи інших фінансових компаній[250].

Того ж року на заклик колективу Харківського тракторного заводу та інших показових підприємств «соціалістичної будови» уряд випустив позику «IV вирішального року першої п'ятирічки». У реалізації позики мали брати участь всі громадські організації, зокрема й ТГН. ЦК ТГН за вказівкою зверху «взяло» на себе зобов'язання реалізувати позику на суму 500 тис. карб. ЦК ТГН надіслало «розбивку» по областях і районах з контрольними цифрами по виконанню позики. Зазначалося, що ці контрольні цифри – це завдання мінімальне і треба зібрати коштів більше за вказану суму. Отож, на «засадах, так званого, соцзмагання та ударними темпами» осередки ТГН мусили негайно розгорнути компанію по розповсюдженню позики[251].

Але ТГН провалило збирання коштів за четвертою державною позикою. Більш-менш виконали завдання лише Одеська, Харківська, Дніпропетровська області та дорожні комітети ТГН. Київська та Катеринославська – виконали менше половини взятих на себе зобов'язань. Повністю було провалено справу у Вінницькій області та доркомах Південно-Західної та Південної залізниць[252]. За підсумками кампанії ЦК ТГН констатувало, що Товариство не змогло виконати контрольні цифри і не зібрало запланованих коштів[253]. Взяті ТГН зобов'язання щодо поширення лотерейних квитків того ж 1932 року склали всього 2358,4 карб.[254]. Серед хиб

кампанії керівництво ТГН називало її несвоєчасний початок, відсутність конкретного визначення напряму роботи кожного члена ТГН, кволу роботу осередків[255].

Задля фінансового зміцнення ТГН у лютому 1933 року було внесено зміни до статуту Товариства щодо членських внесків у бік їх збільшення.

Робітники/службовці, командирський склад РСЧА РСЧФ	
із заробітком до 75 карб.	10 коп.
із заробітком 75 – 150 карб.	20 коп.
від 150 карб.	30 коп.
Селяни	
колгоспники та бідняки	10 коп.
селяни середняки й одноосібники	20 коп.
Юні друзі ТГН	10 коп.
юридичні членські вступні і щомісячні внески	від 10 до 25 карб.

Було здійснено й перерозподіл у структурі розподілу зібраних із членських внесків коштів. До фонду ЦК ТГН надходило 5 %, в облкоми – 45 %, райкоми – 30 %, осередкам лишалось 20 %[256]. Та все одно збір членських внесків лишався однією з головних проблем ТГН. Так, у Київській області за весь 1933 рік було зібрано членських внесків ТГН – 13832 карб., Юних друзів ТГН – 1953 карб., юридичні члени ТГН перерахували 11754 карб.[257].

У березні 1934 року вийшла друком постанова Ради громадських організацій при ВУЦВК про зміцнення фінансової роботи. Відповідно до неї усі громадські організації мали перебудувати свою фінансову діяльність шляхом запровадження суворої фінансової дисципліни, введення ретельного обліку всіх надходжень і видатків[258]. Але Товариство не виконало цього завдання. Президія Київського обкому ТГН звітувала до ЦК ТГН, що матеріали обстеження свідчать про те, що майже жоден РК їх не виконав.

Більшість районних комітетів не надали звітів щодо свого кошторису. Ревізійні комісії, які мали бути утворені при РК ТГН не працювали або їх

зовсім не було. У зв'язку з цим неможливо було виявити зловживання. Робітники РК самовільно залишали роботу, а справи нікому не передавали. У звітах, які надходили РК ТГН обмежувались лише фразами «фінансова робота в занепаді», або «фінансова робота не налагоджена». Інструкторами не було перевірено жодного осередку, щоб мати фактичний матеріал про їх фінансову роботу. З квітня до жовтня 1934 р. на Київщині не відбулося засідань жодної президії РК ТГН. Було засновано лише 8 осередків, а членських внесків зібрали 130 карб.[259]. Стан розгортання юридичного членства ТГН у Києві був теж незадовільний. У Кагарлицькому райкомі ТГН не було ніякої інформації про стан роботи. Заборгованість за членським внеском ТГН та юридичними членами сягала більше року[260]. У Золотоношівському районі накопичились борги із членства за 7 – 8 місяців. Такий фінансовий стан речей призводив по суті до занепаду роботи ТГН. У цілому кошторис Київського обкому ТГН у 1934 році, який вважався у порівнянні з іншими регіональними філіями більш успішним, виглядав наступним чином.[261].

Прибутки			
	План збору коштів, карб.	Зібрано коштів, карб.	Виконання плану, %
Фізичні вступні внески	1750	333	19 %
Щомісячні членські внески	25875	2118, 4	8 %
Вступні внески «Юні друзі ТГН»	250	31,5 карб.	13 %
Щомісячні членські внески «Юні друзі ТГН»	2250	81,75	3 %
Юридичні вступні внески	3000	2415	80 %
Щомісячні юридичні внески	27450 карб.	28045 карб.	102 %
Разом	60575	33025	55,42 %
Інші прибутки	2500	1777,6	71 %
Всього	63075	34802,6	55,17 %
Видатки			
Зарплатня апарату ТГН	12367	10915	88 %
Пошта-телеграф	600	310	58 %
Канцелярія	510	583	114 %
Роз'їздні витрати	5200	5688	109 %

Господарчі витрати	1328	1180	88 %
Інші	300	97	33 %
З'їзди, конференції	8500	9440	111 %
Підготовка культармійців, педкадрів	7500	0	0 %
Преміювання	5000	2976	59 %
Шефська робота	8500	7886	92 %
Видавнича діяльність	0	31	
РК ТГН Києва	6750	3386	50 %
Соцпобут	1500	191	13 %
Дотації	22500	9496	42 %
Непередбачувані витрати	2500	1450	58 %
КУЛЬТСОЦПОР	53280	37663	71 %
Масова робота	5000	4458	89 %
Всього	129185	95795	74 %

Решту дефіциту бюджету місцеві ТГН покривали за рахунок ліміту ЦК ТГН, але також у неповному обсязі[262]. Для вирішення цієї проблеми президія ЦК ТГН у листопаді 1934 року постановила провести фінансову естафету. У постанові зазначалось, що для виконання завдання щодо підготовки фінансової бази для роботи ТГН у нових умовах «потрібно провести низку заходів по притягненню коштів у ТГН». Перший квартал 1935 року повинен був минути під ознакою «боротьби за виконання фінплану»[263]. Фінансова естафета також мала показати реальний стан ТГН та ступінь підготовки ТГН до роботи у нових реаліях. Організацію проведення фінансової естафети було доручено місцевим президіям. У постанові наголошувалося, що естафета стосувалась особливо села, яке до цього часу як слід не залучене до роботи[264].Естафету вирішено було проводити у вигляді соцзмагання, яке мало розгорнутися від осередків до областей. Головною ознакою проведення естафети ЦК ТГН вважало втуп до осередків значного загалу нових членів. Всі членські внески мали бути погашені марками. ЦК ТГН зобов'язувало всіх членів ТГН виявити активність і «стежити за коштами та їх надсиланням, рішуче боротись з безгосподарністю, зловживанням громадськими коштами»[265].

Було встановлено рубіжні терміни проведення естафети. До 10 листопада 1934 року необхідно було закінчити вербування юридичних і фізичних членів і членів ТГН, та зібрати 75 % від контрольної цифри. До 15 листопада 1934 року надіслати кошти і звіти про виконання фінансової естафети. Для заохочення було встановлено премії: для облкомів ТГН – 1500-1200 карб., для МК та РК ТГН – 750 - 500 карб., три премії по 300 карб.; для осередків – 15 премій по 200 карб. і 10 по 100 карб.[266]. Незважаючи на всі зусилля, підготовку до естафети та її проведення було зірвано у більшості районів УСРР. Для покращення фінансового стану ТГН було вирішено додатково провести місячник лікнепу перед новим навчальним роком[267].

Інформація, яка надійшли з регіонів, засвідчила, що деякі комітети ТГН зібрані кошти не передавали до фонду Всеукраїнського ТГН. Було виявлено факти безвідповідального ставлення членів ТГН до акумульваних засобів, їх нецільового використання, розтрати грошей (Маріупольський, Бердичівський, Вінницький райони). Деякі райвиконкоми та міськради намагались зібрані кошти ТГН перерахувати до місцевого бюджету на свої потреби. Щоб не допустити у подальшому таких випадків, ЦК ТГН категорично заборонив тримати кошти на руках, а зберігати їх лише у касах Ощадбанку.

Якщо на початку існування ТГН були виявлені випадки нецільового використання коштів, то, зазвичай це сходило порушникам з рук, через відсутність звітності та поганий зв’язок центру з периферією. У 1933 –1936 роках ситуація змінилася докорінним чином. Порушників фінансової дисципліни почали карати. Так, відповідального секретаря міському ТГН Чернігова Пекура звільнили з роботи у зв’язку з тим, що за дорученням обкому ТГН з проведення обстеження роботи в районах, замість 6 днів у відрядженні провів 12 і жодних ревізійних матеріалів не надав. Після його повернення з одного з районів на нього надійшов, компрометуючий матеріал. «Дурив Облобком, називав осередки, які він організував, хоча вони

вже були до цього», – зазначалося у протоколі Чернігівського ТГН[268], яким характеризувалась діяльність «ревізора» у відрядженні. Секретар МК ТГН Чернігова Купрієнко «провалив» підготовку до агітаційної вистави у драмтеатрі ім. К. Лібкнехта, на яку пішла значна частина коштів, а перед виставою «напився і у п'яному вигляді з'явився до театру»[269].

Широкого резонансу набула справа про розповсюдження марок Луганським комітетом ТГН. На початку навчального 1932 – 1933 року (у самий розпал Голодомору) Луганське МК ТГН оприлюднило високі показники реалізації марок. На відзначення цих досягнень ЦК ТГН вручило Луганському МК ТГН перехідний прапор. Але після цього керівники Луганського комітету Копалевич та Васильєв «відірвались від робітничих і колгоспних мас, загубили класову революційну чуйність, розклались і попали в лабети шахрайських елементів», – зазначали в ЦК ТГН. «Скористались високою довірю ЦК ТГН і замилючи очі, невірно подаваливідомості про стан роботи». Копилевич і Васильєв, складаючи робочу частину президії Луганського комітету ТГН, організували "лівий" продаж марок ТГН. Для цього вони виготовили фальшиві конверти із штампом ЦК ТГН, надсилаючи пакунки з марками накладною оплатою на адреси колгоспів України[270].

Реальну роботу у ТГН керівники Луганського МК ТГН лишили на призволяще, що призвело до занепаду осередків. На папері ж збільшували показники фізичного і юридичного членства. Наприклад, на заводі ім. Косіора за відомостями мало бути 9 осередків і 319 членів, а насправді діяло лише 4 осередки з 102 членами ТГН. На пивзаводі мало бути 85 осередків, а налічувалось лише 16, на Луганському будівельному заводі з 38 осередків діяло 30, а членів ТГН було замість 3845 – 1200[271].

Заборгованість Луганського ТГН становила 18 тис. карб за фізичним членством та 3275 за юридичним. Роботу ж МК здійснювало не на громадських засадах, а за рахунок збільшення штату. Апарат МК налічував

22 працівника на утримання яких йшло 2581 карб. Президія ЦК ТГН ухвалила розпустити Луганський МК ТГН, а справу з марками передали до прокуратури[272]. Наприкінці 1935 року контроль за коштами ТГН з боку держави став абсолютним. Всі регіональні відділення ТГН мусили зареєструватися в облфінвіддлах і вести свою бухгалтерію винятково через ці установи[273]. Та у зв'язку з ліквідацією ТГН ці рішення влади теж не були втілені у життя.

Отже, як ми бачимо, пошук коштів на справу боротьби з неписьменністю забирав у Товариства левову частку часу, що, звісно ж, призводило до розпорошення сил під час виконання основної справи – боротьби з неписьменністю. Складне матеріальне становище населення не давало змоги ТГН залучити ту частину коштів, яку вимагало від товариства більшовицьке керівництво. Комерціалізація діяльності ТГН, що допомагала Товариству перекривати частину фінансових зобов'язань була згорнута владою, яка натомість посилила контроль за сплатою членських внесків.

У підсумку, товариство «Геть неписьменність» усе ж виконало значний обсяг робіт у справі ліквідації неписьменності. Основними напрямками його діяльності були: відкриття та утримання лікпунктів і шкіл для неписьменних, забезпечення учнів навчальним приладдям та підручниками; пошук коштів на справу лікнепу; агітація населення за участь у процесі ліквідації неписемності. У зв'язку з організаційними та фінансовими проблемами товариства «Геть неписьменність» не змогло забезпечити повноцінне виконання поставлених перед ним завдань. Недостатнє забезпечення вчителів та керівників гуртків методичною літературою, проблеми з оплатою праці та її виконання на громадських засадах призводили до низької якості освіти та рецидиву неграмотності серед учнів лікнепу. Для здійснення своєї основної діяльності з ліквідації неписьменності товариства «Геть неписьменність» постійно шукало кошти. Керівництво ТГН вимагало від місцевих осередків віднаходити нові джерела фінансування, що

призвело до комерціалізації діяльності товариства, відволікаючи його від профільних завдань.

РОЗДІЛ 3
ТОВАРИСТВО «ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ» У ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИЦЬКИХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР КУЛЬТУРНИЦЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ

Товариство «Геть неписьменність» як і решта громадських організацій окрім своєї профільної орієнтації широко залучалося більшовицькою владою до суспільних трансформацій в СРСР. Політика радянського керівництва, щодо культурно-освітніх перетворень була спрямована на запровадження більшовицької ідеології серед широких мас населення. Під гаслом впровадження «культурної революції» в СРСР, мета якої полягала у знищенні етнічної ідентичності населення та формуванні нової радянської людини товариство «Геть неписьменність» забезпечувало виконання більшовицьких завдань. Відзначаючи успіхи у «боротьбі з буржуазною ідеологією" VII Всеукраїнська партконференція 10 квітня 1923 р. зазначила, що «ідейний фронт буде для партії ще на довгий період найважливішою командною висотою». Таким чином теоретичним підґрунтям більшовицької культурної політики стала тотальна ідеологізація культури.

У процесі реалізації цього плану, компартійним керівництвом були знищені громадські організації, які діяли на території України, до встановлення більшовицької влади, і займались національно-культурним вихованням. Їх місце зайняли нові громадські об'єднання, створені не за суспільною ініціативою, а за вказівками згори. Ці громадські організації були активно задіяні владою для перебудови усіх сфер суспільно-економічного життя країни у 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Означені обставини вплинули на діяльність громадських організацій. Особливо це стосувалося товариства «Геть неписьменність», яке мало через процес навчання запроваджувати більшовицьку ідеологію серед

неписьменного населення. Тому незважаючи на складне економічне становище, питанню ліквідації неписьменності владою надавалась посилена увага. Більшовицька влада, розпочавши роботу з ліквідації неписьменності і малописьменності, поклала початок «вихованню мас», подоланню «старих звичок», всього, що залишилось у спадщину від поваленого ладу[1].

Практична діяльність товариства «Геть неписьменність» потребувала роз'яснення значення неписьменності і необхідності ліквідації неписьменності як глобального громадського лиха. Як уже зазначалося раніше, від самого початку існування ТГН в агітаційній продукції, що мала залучати громадян до вступу до товариства, використовувалися тези Леніна: «Писемний прочитай неписьменному. «Трудящі прагнуть знання, бо воно їм для перемоги потрібне»[3]; «Сором коли до 10-х роковин жовтня не всі зможемо прочитати його гасла»[4].

Важливе місце у запровадженні більшовицької ідеології в діяльності товариства покладалася на друковані видання, зокрема на газету «Геть неписьменність» та журнал «Геть неписьменність». Ці друковані видання згідно з розпорядженнями Всеукраїнської надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності використовувались як навчальний матеріал у школах та гуртках лікнепу. Незважаючи на складні фінансові умови ТГН, вартість на газети та журнал товариства була встановлена мінімальною задля якомога більшого їх розповсюдження[5]. Щотижнева газета виходила тиражем 20 тис. примірником і коштувала 5 коп., а щомісячний журнал мав наклад – 6 тис. з ціною 25 коп. за примірник. В анотації до газети «Геть неписьменність» зазначалося, що в ній висвітлюються питання «поточного життя, а також подаються відомості про події світові, про нове господарство, новий побут»[6].

У журналах і газетах які видавались і поширювались ТГН більшовицьких тез було значно більше, ними була насичена кожна сторінка. Так, у журналі «Геть неписьменність» ліквідацію цього явища відкрито називали «перепоною на шляху до комунізму» та стверджували – «Знищимо

цю перепону – прискоримо перемогу комунізму»[7]; «Освіта – зброя політичної боротьби робітництва й селянства»[8]. Ліквідація неписьменності та малописьменності прирівнювалась до боротьби з ворогами більшовицького режиму. Учням лікнепу пояснювали, що «неписьменність є такий самий ворог, як і збройна білогвардійщина, таке саме лихо, як голод і пошесті»[9]. В журналі також надавались методичні поради для керівників занять. Так у матеріалі «Психологічне обґрунтування навчання дорослих» працівникам лікнепу радили об'єднати навчання грамоті дорослого з попереднім життєвим досвідом. Нове потрібно було подати неписьменному так, щоб «підвести його до цього нового через знайоме, зв'язане із змістом його досвіду». В той же час вибір «нового» матеріалу був обмежений відповідно до більшовицьких суспільних перетворень. Наголошуючи на важливості вибору матеріалу, керівникам гуртків роз'яснювали, що до нього «обов'язково повинні бути заведені соціально-політичні відомості» пов'язані з питаннями «економічного та політичного життя країни»[10].

Окрема увага у виданнях товариства «Геть неписьменність» приділялася компартійній верхівці. Малоосвіченим учням, які тільки вчилися читати, з номера в номер подавали «правильну» інформацію про нове життя та діяльність керівників партії та держави. Наприклад, пояснювалось, що у «Російському Центральному Виконавчому комітеті сидить за голову селянин-робітник Калінін, а в Українському – робітник Петровський, – люди вибрані селянами й робітниками»[11]. Особлива увага відводилась цитатам з творів Леніна якими рясніли більшість публікацій, незважаючи на їх тематику. Смерті Леніна взагалі присвятили цілий номер журналу «Геть неписьменність». У ньому читачам пояснювали, «Чому нам дорогий Ленін»[12], що «Ленін – керівник Жовтневої революції», та навіть «Ленін – вождь усього людства»[13]. Неписьменним та малописьменним нав'язували думку, що «народні темні маси, що не мали навіть імені, а називались просто «дядьки»», дякуючи Леніну стали першим класом у радянських

республіках»[14]. У номері також була надрукована детальна біографія «батька» народів, описувалося «як жив Ленін» тощо. Остання ж сторінка номеру присвяченого Леніну, містила методичні поради для вчителів лікнепу. В них зокрема радили: «На опрацювання матеріалу номера треба виділити досить уваги і часу. Треба провести працю у школах так, аби було пророблено з учнями багато писемних та усних, колективних та індивідуальних творів учнів, присвячених пам'яті Леніна (переживання, спогади учнів у дні жалоби)». Вони рекомендували також при кожному губернському та окружному кабінеті ліквідатора неписьменності створити куточки імені Леніна, там же помістити гасла і тези Леніна про лікнеп. Головним «експонатом» куточка мав стати зошит з працями учнів присвяченими Леніну[15]. Ця тенденція у літературі, яку видавало ТГН, залишалася протягом усіх років його існування. Іноді траплялись досить екзотичні форми. Так, наприклад у газеті «Геть неписьменність» була опублікована детальна інструкція як намалювати Леніна самостійно[16].

Важливе місце у діяльності товариства «Геть неписьменність» займала пропаганда і впровадження у життя нових свят, запроваджених більшовицькою владою, таких як, день трудящих, день Червоної армії, день Жовтневого перевороту тощо. ТГН завжди брало участь у пропагуванні цих свят і розробляло для осередків на місцях план їх проведення з конкретними рекомендаціями. Так, перед наближенням святкування 1 травня ЦП ТГН рекомендувало на місцях влаштувати масові заходи, на яких потрібно було доповісти про ріст промисловості, сільського господарства та економіки, про завдання індустріалізації і лише наприкінці про вагоме місце культурно-просвітньої роботи та ліквідацію неписьменності. Щороку в цей день товариство здійснювало низку заходів з агітаційної роботи щодо залучення нових членів до ТГН та піднесення значимості серед суспільства питань з ліквідації неписьменності. До них належали: проведення випусків учнів лікнепу до 1 травня; гуртки при лікнепах організовували голосні читання;

члени ТГН спільно з учнями лікнепу організовували виставку робіт, присвячених закінченню навчання у лікпунктах. До 1 травня готувались святкові стінгазети, що висвітлювали роботу ТГН на підприємствах та в установах, осередки товариства проводили загальні зібрання[17].

Іншим фронтом роботи у діяльності товариства «Геть неписьменність» була антирелігійна пропаганда, що розглядалась складовою комуністичного виховання. Тому ТГН широко впроваджувало різні методи атеїстичного виховання. Перш за все, товариство було залучене до випуску антирелігійної літератури, у якій «викривалася контрреволюційна роль релігії і церкви». На сторінках періодики товариства «Геть неписьменність» постійно велась антирелігійна пропаганда. Серед неписьменних та малописьменних широко пропагувалось гасло – «Хто освятив себе наукою, тому віра в бога непотрібна». Учням лікнепу роз'яснювали, як ставиться більшовицька влада до релігії. Зокрема у тексті зазначалось, що «кожен громадянин може вірувати в якого завгодно бога або й зовсім не вірити… але радянська влада вважає, що релігія затуманює розум людей і бореться з цим, як з усякою темнотою – освітою»[18]. В цілому ж, все, що було пов'язано з релігією зображалось лише у негативному значенні. Так, у статті «Пауки і мухи» стверджувалось, що «Перемога пролетарської революції… здобула право розумних людей не вірити нічому» Це підкріплювалось тезою, що «віра в бога тільки затемнює розуміння робітниками та селянами своїх інтересів»[19]. Учням лікнепу роз'яснювали, «Що таке релігія», знову ж таки цитуючи тези Леніна, що це «є однією з форм духовного пригнічення народних мас»[20]. На сторінках видання методично висміювали священнослужителів, чіпляючи на них ярлик «прислужників буржуазії»[21]. Подаючи на сторінках журналу інформацію про звичаї духовенства, стверджувалося, що «метою чернечого життя є збагачення, а постійною його втіхою, без сумніву, безпросипне пиятство та роспуста»[22].

Антирелігійна тематика системно вкраплювалася у навчальний процес. Більшовицьке керівництво, розуміючи делікатність релігійного питання, намагаючись діяти «гнучко». Водночас, не вистачало атеїстично освічених кадрів пропагандистів, матеріальних умов, наочних посібників, на основі чого можна було переконливо проводити інтенсивну антирелігійну роботу[23]. З цією метою для керівників гуртків та вчителів лікнепу були розроблені методичні поради, як правильно здійснювати антирелігійну пропаганду у школах лікнепу. У них радили як здійснювати таку роботу у формі організації тематичних вечорів або ранків, при цьому акцентуючи увагу учнів на тому, що необхідно «бути письменним, щоб позбутись релігійного дурману».

Опрацювання питань антирелігійної пропаганди у школах лікнепу пропонували провадити звичайними методами лікнепу, але підходити до цього питання рекомендувалося у двох варіантах, окремо для письменних, з одного боку, і малописьменних, з другого. У рекомендаціях були підібрані теми з гаслами на кшталт: «Попи – дармоїди живуть з брехні», «Боротьба з релігією є форма класової боротьби». Опрацювання ж цих тем і фраз у загальному курсі лікпункту мало бути таким же старанним, як і робота з букварем. Вчителю лікнепу також надавалось право використовувати ці тези «на кожній ділянці, що відповідають найбільше даному моменту вивчення букваря». Методистами ТГН пробачалосялося навіть те, що це може скоротити матеріал букваря, а відповідно і обсяг і якість отриманої неписьменними та малописьменними освіти, але зазначалося, що «від цього підходу не буде шкоди для справи ліквідації неписьменності»[24].

ТГН брало активну участь в антипасхальних кампаніях. Зазвичай вони починалися за місяць до святкування Великодня і тривали ще тиждень опісля. За планом в осередках ТГН проводились бесіди на антирелігійні теми, з особливим акцентом на «викритті антипролетарської суті Пасхи». Осередки ТГН мали забезпечувати серед учнів лікнепу проведення

антипасхальноїкампанії і залучити всю масу лікнепу в цей час до весняно-посівної кампанії та реалізації завдань партії. Під час проведення антипасхальних кампаній окремо розгорталася масова агітробота серед членів ТГН у боротьбі з прогулами під гаслом «100 % вихід усіх робітників, колгоспників на роботу під час днів Пасхи». Осередкам «Юних друзів» ТГН у цей час доручалось проведення виховної роботи серед своїх батьків з тим, щоб забезпечити 100 % їхній вихід на роботу у великодні дні. Безпосередньо у день святкування Великодня у школах лікнепу організовували для членів ТГН і учнів масові вечірки, наповнені «революційним та пролетарським змістом». У пасхальні дні також для членів ТГН і учнів лікнепу організовувалися екскурсії до антирелігійних музеїв.

Під час святкування Великодня ТГН залучало окремо членів та учнів шкіл лікнепу на підприємства, колгоспи, радгоспи, МТС, до ударних бригад з проведення весняної сівби з метою показати «більшовицький зразок боротьби за виконання завдань весняного сіву». РК, бюро осередку належало перевіряти виконання членами ТГН згаданих завдань. Школи лікнепу випускали газети. Уся робота антипасхальної кампанії провадилась на засадах соцзмагань, ударництва[25].

Товариство «Геть неписьменність», як й інші громадські об'єднання вело й практичну боротьбу проти релігії: організовувало громадян на масовий вихід з релігійних громад, збирало підписи за закриття молитовних будинків, зняття дзвонів тощо. Перед закриттям церков громадські організації проводили підготовчу роботу: виявляли чи «визрів» для цього ґрунт, конкретно визначали, для яких цілей буде використано приміщення, передбачали можливе невдоволення служителів культу[26].

В той же час, незважаючи на такий фронт робіт, через методичну непідготовленість членів ТГН та вчителів на місцях, було виявлено низку хиб. Керівництво держави було незадоволене впровадженням антирелігійної кампанії у життя. У постановах партії зазначалося, що «через грубе та

невміле проведення антирелігійних заходів на місцях почався зворотній процес, а населення ще більше посилює співчуття мас до церкви»[27].

Для координації роботи цих осередків культури у 1928 році при ВУЦВК була створена рада громадських організацій. Керівництво добровільними товариствами було покладено на секретаріат ВУЦВК, а також на наркомати і відділи місцевих рад. Таким чином радянська влада створила цілісну систему ідеологічного контролю за всіма верствами і віковими групами населення[28].

ТГН виконувало партійні та урядові агітаційні завдання, що не були пов'язані з культурно-освітньою справою. Так, з метою загострення громадської уваги на питаннях ощадної справи, популяризації значення та роботи ощадних кас, а заодно і розвитку їх діяльності – з постанови ЦК КП(б)У від 15/IX до I/X 1927 р. проводився ударний двотижневик «Ощадження»[29]. ТГН популяризувало його висвітлення на сторінках газети «За грамоту». Після закінчення двотижневика роботи щодо популяризації «ощадної справи» мала надалі систематично і планово висвітлюватись на сторінках преси[28].

З початком колективізації ТГН було активно задіяне під час господарських кампаній[31]. Більшовицьке керівництво ставило конкретні завдання осередкам ТГН щодо участі членів ТГН у весняних посівних кампаніях. Перш за все вимагали збільшити врожайність[32]. У весняній кампанії 1933 року, коли найбільших масштабів досяг геноцид на селі, перед ТГН поставили завдання розгорнути роботу по зміцненню колгоспів, «рішуче борючись проти опору класового ворога куркуля та його агентури, проти порушників та лівих закрутів»[33].

Партійне керівництво вимагало від активу ТГН «зібрати свої найкращі сили на боротьбу за мобілізацію «колгоспних і радгоспних мас» проти опору класового ворога в хлібозаготівлях і засипанні зернових фондів». Члени ТГН мали також забезпечити вчасний ремонт колгоспних тракторів та

сільськогосподарського реманенту, ліквідувати серед селянства «знеосібників та зрівняльників» у посівній роботі, доглядати за конем й тяглом, розгорнути роботу за опанування сільськогосподарською технікою, підготувати до весняної сівби «кадри свідомих, політично-витриманих, добре обізнаних колгоспників і робітників МТС». Усі члени осередків ТГН при МТС, колгоспах і радгоспах мусили знати план проведення кампанії щодо весняної сівби та сприяти реалізації цих планів. Осередки ТГН силами учнів мали забезпечувати проведення кампанії власним агітаційним матеріалом про роботу і рішення партії та уряду стосовно рішень щодо весняної сівби. Окрім ідеологічної роботи, для учнів ТГН передбачалась активна практична участь. Потрібно було допомагати колгоспам і радгоспам у підвищенні врожайності. На громадських засадах лікнепівський актив мусив стати ініціатором снігозатримки й вивезення гною на поля, запроваджувати штучне угноєння, лісонасадження, розгорнути боротьбу з бур'янами і шкідниками[34].

У постановах уряду неодноразово наголошувалося, що під час проведення усіх робіт з посівної кампанії ТГН має «завдавати рішучого удару по куркулям». Осередки ТГН «мусять загострювати увагу й пильність членів та учнів шкіл мережі освіти дорослих. Вчасно сигналізувати про всі прояви класових ворогів викривати їх, ставити перед управами колгоспами, радгоспами, політвідділами й дирекціями МТС про виключення шкідників, про рішуче застосування до них закону про охорону соціалістичної власності». Разом з тим, осередки ТГН мали стати «борцями за втілення» шести історичних вказівок Сталіна[36].

Для більш активного залучення до посівної кампанії було розроблено індивідуальну методичну програму для ТГН та шкіл лікнепу[37]. Ліквідація неписьменності подавалась учням шкіл лікнепу відповідно до класового підходу більшовицької влади, як «уперта боротьба мільйонів наймитсько-бідняцьких та середняцьких мас за озброєння себе знанням для побудови соціалізму, проти запеклого ворога – куркуля»[38]. Особливий акцент робився

ТГН на найбільш відсталій верстві – бідняках, яким пояснювали їхнє складне соціальне становище тим, що «куркуль – використовує на свою користь темряву та неписьменність бідноти»[39]. Залучення активу ТГН та учнів шкіл неписьменності до більшовицьких агарних перетворень провадилось у трьох напрямках: 1) залучення господарствами усіх учнів лікнепу до колективізації та запровадження агромінімуму; 2) організація громадської роботи активу спільно із сільрадами, кооперативними правліннями, комнезамами, селянськими товариствами взаємодопомоги відповідно до плану уповноваженого у справі колективізації; 3) забезпечення через членів ТГН громадською ініціативою усуспільнення селянських господарств[40]. Програми навчання були перероблені таким чином, що в лікнепах почали вивчатися засоби колективізації та весняної сівби. Оскільки початок роботи на полі починався ще у лютому – березні, коли тривало навчання у школах, вийшла рекомендація змінити робочий план шкіл та груп і скласти його так, щоб, “не порушуючи” послідовності набування технічних навичок з читання, письма та математики, саме навчання «провадити на політично витриманому матеріалі та використовувати для математичних вправ цифрові показники, що ілюструють сьогоднішній темп соціалістичного будівництва». Для цього ВУНКЛН створила 12 лекцій та спеціально розроблений матеріал[41].

Зверталася особлива увага на кадри ТГН та шкіл лікнепу. Зазначалося що понад 75 % ліквідаторів становлять селяни-бідняки і середняки, які й самі не досить обізнані з питаннями колективізації. Влада наголошувала, що «деякий прошарок серед ліквідаторів, виконуючи вказівки куркулів, провадить у лікнеп-мережі боротьбу проти соціалістичної перебудови села». Численні випадки селянського спротиву, що були спричинені жорсткою політикою колективізації, знову ж таки списували на класову боротьбу. Так, для прикладу в літературі ТГН наводилися випадки, коли у групах нібито провадилась агітація куркульських агентів з числа ліквідаторів за знищення худоби і будівель тощо. Тому партійне керівництво вимагало від членів ТГН

«викинути геть із лав культармійців куркулів та їх агентуру»[42]. Компартійне керівництво наголошувало, що жодна округа не займалась класовим добором кадрів, намагаючись зачистити освітній процес від представників «старого» світу. При обстеженні в мережі лікнепу було «виявлено чужі елементи". Повідомлялося що на Роменщині школою керував священик, який відрікся від сану, на Луганщині – дочка рабина, баптисти утворили групу неписьменних і намагалися у лікнепі призначити свого керівника, на Маріупільщині в школах лікнепу працюють вчителі звільнені з роботи в школах соцвиху як чужий елемент[43]. Нарком освіти М. Скрипник у постанові НКО «Про стан лікнепу на Україні» зазначав, що «з усіх округ поступають відомості про загострення класової боротьби навколо справи лікнепу»[44].

Були розроблені лекції на теми колективізації та весняної посівної кампанії для неписьменних та малописьменних по чітко визначеним темам: 1. Ленінів кооперативний план – шлях до соціалізму в сільському господарстві; 2. Наші успіхи та дальші завдання в справі колективізації; 3. Боротьба з куркулем та ліквідація його як класу; 4. Весняна сівба як частина п'ятирічного плану; 5. Як треба провести весняну засів кампанію; 6. Що таке масова колективізація; 7. Організація праці та розподіл прибутків у колгоспі.

Проте, через мережу ТГН далеко не у всіх регіонах УСРР вдалося зорганізувати так звани «ідеологічне забезпечення посівної кампанії». Більшість обмежувалися лише агітаційною роботою та формальним впровадженням методичних вказівок з навчання неписьменних. Щодо практичної участі, то її, наприклад, ілюструє робота на Дніпропетровщині у 1932 році «де силами ТГН зібрали посівного матеріалу 376 пудів, з них очищено/протруєно 300 пудів, знищено бур'янів на1273 га. брало участь 3 тис. членів ТГН, знищено шкідників – 2360 ховрахів, підготовлено сільськогосподарських кадрів 242 осіб»[45].

Київське ТГН організувало 125 виробничих бригад ім. ТГН. З них 13 щодо перевірки готовності сільськогосподарського ремаенту до сівби, 15 із

догляду за худобою, 6 протруєння насіння, 79 бригад різних сільськогосподарських робіт. Понад 300 членів ТГН брали участь у підготовці до сівби[46]. Але такі показники роботи не були масовим явищем. Обстеження обкомів ТГН виявили, що у більшості районів УСРР робота щодо залучення до політ-господарчої роботи і, зокрема, у весняній сівбі «поставлена кволо, а якість роботи низька»[47]. Найбільш масовим було залучення ТГН до ІІІ весняної більшовицької сівби. ЦК ТГН постановило організувати членів ТГН на роботу щодо виконання річного плану хлібозаготівель, у школах ліккепу проводили агітаційні години про завдання весняної сівби, впроваджувалися агрокультурні заходи, посів зерна, його очищення та його провітрювання, велася боротьба з недосіюванням «як явищем куркульського впливу»[48]. ТГН домовлялося з райколгоспспілкою про засів «культга» на користь ліквідації неписьменності[49]. ЦК ТГН до XII Всеукраїнського з'їзду партії постановив організувати 25 бригад з ремонту сільськогосподарського ременанту, виділити 2000 членів ТГН в радгоспи для охорони та догляду за кінським поголів'ям[50].

День виходу членів ТГН в колгоспи на весняну сівбу варто було провадити з метою практичної перевірки готовності членів та учнів ТГН до колективізації[51]. При ухваленні планів роботи осередки ТГН мусили користуватися виключно постановою ЦК КП(б)У про масову роботу під час весняної сівби та інструкторсько-методичними розробками НКО. Кожен осередок мав виконати конкретні завдання[52]. Окрім цього, на ТГН було покладено чимало доручень у межах завдань ІІ культармійської п'ятирічки, що була розроблена на основі більшовицької реалізації шести «історичних вказівок тов. Сталіна». ТГН мало забезпечити серед членів та учнів мережі освіти дорослих роз'яснення щодо постанов останніх Всеукраїнських та Всесоюзних партконференцій, роз'яснювати значення травневих постанов ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про сільськогосподарський податок, хлібозаготівлі, торгівлю колгоспів[53].

Така завищена увага до колективізації спричинила відверте відставання у навчанні. Перевірки ЦК КП(б)У показали, що керівники районів та сіл закинули будь-яку допомогу ТГН та школам лікнепу. Секретар Баришівського РПК Гузер на догану за провал лікнеп-кампанії заявив представникові обкому КП(б)У, що «тепер бур'яни та шкідники і мені ніколи займатись лікнепом». Безвідповідальність голів сільрад та колгоспів за роботу шкіл ліквідації неписьменності стала масовим явищем[54].

На Волині у зв'язку з початком польових робіт, було значне зниження охоплення лікнепом загалом[55]. Через весняну посівну кампанію навчальний рік розпочався дуже пізно. Рання весна і залучення учнів лікнепу до роботи в колгоспах призвели до значного скорочення зимового навчання. Однак, плани навчання треба було виконати, тому ЦК ТГН пропонував під час масової сівби скоротити навчання до 3 навчальних днів на семиденку, а після сівби перед прополюванням проводити навчання 6 днів на тиждень[56].

Влада залучила ТГН і до індустріалізації. Для популяризації серед громадськості «переможних» досягнень індустріалізації ТГН зосередило всі сили на Дніпробуді, проголосивши «штурм неписьменності»[57]. У січні 1932 року після підготовчої роботи відбувся «штурмовий місячник лікнепу ім. наркома освіти т. М. Скрипника». У спеціальній відозві до всіх працюючих Дніпровського будівництва райком спілки будівельників, РК ЛКСМУ, товариство «Геть неписьменність» оголосили початок штурму на фронті лікнепу[58]. Було взято зобов'язання до 1-го травня 1932 р. зробити Дніпробуд суцільно письменним. Періодично, щомісяця перевіряли виконання роботи і тих завдань, що їх окремі групи взяли на себе згідно з порядком соцзмагання тощо. На Дніпробуді ТГН винайшло нову форму перевірки роботи «на ходу»: загони кінноти, піонерські пости, «аварійні» бригади. За їх допомогою керівництво лікнепроботою здійснювало систематичну перевірку і ліквідацію проривів у лікнепроботі. Якщо з якоїсь причини не було у групі ліквідатора – телефоном викликали з аварійної бригади його заступника; бракувало

приміщенн для навчання – бригади вимагали у господарників чи робіткомів знайти приміщення; у випадку відсутності лікнепівців на навчанні – піонерський пост перевіряв причини, знаходив прогульника й нагадував йому про його «соціалістичний обов'язок»[59].

Для заохочення неписьменних та малописьменних до відвідування шкіл лікнепу на Дніпробуді серед робітників було проведено дві безкоштовні позики ліквідації неписьменності. Суть цих позик полягала в тому, що кожному учневі лікнепу видавалася облігація з портретами Леніна та Сталіна. Учні на звороті записували своє прізвище, фах, місце роботи і групу, де вони навчаються. Далі на звороті було місце для підпису на талоні старости групи та викладача. Відвідування кожного уроку навчання засвідчувалося. Кожного, хто протягом ударних місяців лікнепу відвідав 432 години навчання, преміювали. Було роздано 2500 облігацій. 10 березня 1932 р. відбувся тираж позики. Дотриматися умов позики змогли лише 600 робітників. Виграші припали на 100 облігацій, разом на суму 1600 карбованців. Цей досвід ТГН згодом поширило на інші заводи України [184, с. 14].

Як і у справі колективізації, на Дніпробуді активно закликали до пошуку класових ворогів. До таких зарахували всіх, хто не відвідував заняття. Для боротьби з прогульниками були утворені показові суди "культтрибуналу". Їх робота відбувалася із залученням широкого загалу. Приміром, на одному з засідань такого культтрибуналу у Будинку громадських організацій були присутніми 850 робітників[61].

Таким чином, більшовицька влада активно використовувала людські та матеріальні ресурси товариства «Геть неписьменність» для поширення більшовицької ідеології, яка була органічно вплетена у навчальний процес та діяльність ТГН. Справжні цілі цих суспільних трансформації трактувалися для учнів лікнепу, як «залучення якомога ширшої громадської маси до політичного життя та управління державою», а ліквідація неписьменності та

малописьменності вбачалася компартійному керівництву лише як перший етапом політичної освіченості.

Товариство «Геть неписьменність» для залучення широкого загалу до справи лікнепу співпрацювало з іншими радянськими громадськими організаціями. Ця робота не обмежувалася лише адміністративними межами УСРР; були встановлені міжреспубліканські зв'язки. Найбільш тісна співпраця була налагоджена між ТГН в Україні та товариства «Долой неграмотность» у РСФРР. Українська організація «Геть неписемність» постійно відчувала на своєму плечі важку руку радянського «старшого брата». У листопаді 1925 року для встановлення постійного організаційного зв'язку з російським керівництвом товариства Центральне правління ТГН України відрядило до Москви свого представника Д. Златковского[62]. У результаті його відрядження 23 червня 1926 року у Москві при Центральній раді товариства «Долой неграмотность» РРФСР почало роботу українське представництво[63]. Головною метою був пошук по лінії громадськості коштів для ліквідації неписьменності. Поповненню загальної каси товариств сприяла діяльність створеного у цьому ж 1926 році об'єднаного виробничого бюро. Того ж року ТГН і ОДН організували спільний збір серед міського населення прочитаної літератури, газет, журналів до фонду лікнепу[65]. Представництво у першу чергу здійснювало прийом замовлень на виконання типографічних замовлень, яких до 20 вересня зібрали на суму 19335 карб. Представництво, що почало роботу без обігових коштів, налагодило свою роботу і вже через 2,5 місяці отримало 5 тис. карб. чистого прибутку тільки по завершеним проєктам та здійснило підготовку низки рентабельних операцій[66].

Керівництво ОДН РРФСР надсилали до України свою друкованоу продукцію: різного роду інструкції, положення, директиви, пам'ятки, книги, посібники, журнали, газети, плакати, листівки, значки, марки тощо[67]. Наприкінці 1927 – початку 1928 р. ОДН надіслало до Харкова 100 тис примірників стінгазет «За грамоту» та «На культурному будівництві»[68]. Але

часто-густо ставалися випадки, коли ця допомога так і не використовувалася. Так, букварі російською мовою «Червона зброя», які надіслало «Долой неграмотность» майже не застосовувалися вчителями[69].

Конститутивним документом ТГН, скопійованим із російського зразка, регламентувалися джерела фінансових надходжень у ТГН. Кошти ТГН України, як і російської організації, складалися з членських внесків, зборів та пожертв спеціального призначення, доходів від експлуатації підсобних підприємств ТГН[70]. Однак, розпоряджатися коштами, що отримувало ТГН, воно не могло. Всі витрати з бюджету для потреб лікнепу регламентувалися державними органами, а кошти товариства відповідно до статуту ТГН мали витрачатися згідно із планами і кошторисами органів державного управління. Через посередництво московського керівництва у ТГН вирішувалося питання про звільнення підприємств і комерційних проєктів ТГН України від державних податків та гербових зборів[71]. У серпні 1926 року ОДН узгодив з Наркомпоштою створення у великих будинках скриньок для отримуваної на ім'я квартирантів кореспонденції та залучив до цієї кампанії ТГН[72]. Було також досягнуто угоди з «Укрутильзбором», згідно з якою Московське представництво ТГН спільно з ОДН здійснило закупівлю різного неліквідного майна на суму 8 тис. карб.[73]. У результаті цієї діяльності, на фабриці ім. Бабаєва було викуплено 75 предметів обладнання, ну суму 13610 карб. Обладнання після ремонту було перепродане зі значним прибутком. Наприклад, придбана за 500 карб. обрізна пила була перепродана за 1100 карб. [74]. Представництво провадило всю спільну роботу з ЦР ОДН від імені Виробничого Бюро Всеросійського та Всеукраїнського ТГН[75].

Нерідко така тісна співпраця між керівництвом ТГН України і ОДН РРФСР створювала проблеми для української організації. Окремі дії керівництва ОДН набували форми прямого втручання останнього у внутрішні справи ТГН. Так, Центральне правління ТГН інформувало всі товариства в Україні, що має відомості про звернення ЦП ОДН до товариств

в Україні, «надсилаючи директиви, розпорядження, вимагає звітів і т. ін. не погодивши цього з нами». Керівництво ТГН попереджало, що такого роду непогоджені з центром звертання ОДН можуть викликати негативні явища та ускладнити працю ТГН. Всеукраїнське ТГН прохало усі осередки товариства запити, розпорядження від ЦП ОДН надсилати лише Українському Центральному правлінню[77.]

У товариств ліквідації неписьменності УРСР і РРФСР також виникали конфлікти через комерційну діяльність. Так, у червні 1928 року у зв'язку з поширенням комерційними структурами російських періодичних видань в Україні ЦП ТГН УРСР надіслало московському керівництву ОДН лист з вимогою усі заходи здійснювати через апарат української організації «Геть неписьменність»[77].

ОДН пропонувало спільно з ТГН відкрити в Україні відділення свого видавництва «Долой неграмотность»[78]. ТГН відхилило цю пропозицію і доручило Експлуатаційному відділу детально вивчивши досвід ОДН організувати самостійне видавництво «Геть неписьменність» [79].

У пошуках засобів для здійснення лікнепу, керівництво ТГН змушене було не тільки напружувати сили, але й вдаватися до різних сумнівних заходів. Так у 1926 році голова правління Всеукраїнського ТГН Лініченко написав листа Г. Петровському, у якому скаржився на нестачу коштів на справу лікнепу, зазначаючи, що лише для виконання поточних планів з ліквідації неписьменності, Товариство потребує 4 млн. карб. А тому ТГН потрібно отримати від держави буь-яку регалію, що може дати додаткові кошти. Такою регалією Лініченко пропонував зробити встановлення у законодавчому порядку акцизу на продаж горілки у розмірі 20 коп. з відра, тобто 1 коп. з кожної пляшки. За підрахунками, реалізація в Україні 4 млн. відер горілки повинна була дати Товариству за рік прибуток у 800 тис. карб.[80]. Одночасно з цим він звернувся до представника Центральної ради ОДН РРФСР Рома з пропозицією про проведення через ЦВК СРСР закону

про введення акцизного збору з продажу спиртних напоїв на користь товариства «Геть неписьменність». Механізм проведення цієї комерційної операції розкриває спеціальна телеграма, надіслана керівництвом українського товариства на адресу ЦС ОДН Росії В якій говорилося: «Зараз у зв'язку з відсутністю т. Калініна у ЦВК головує наш Григорій Іванович Петровський. Сьогодні з ним погоджено питання щодо впровадження цього закону. Ми цей закон будемо впроваджувати у себе в наших вищих партійних органах. Ви ж повинні наполягти і докласти всіх зусиль для впровадження його у себе. Ви напевно знаєте, що є така постанова ЦК про те, щоб прибуток з спиртової монополії була звернена на справу освіти... Якщо ми в нашій доповіді між рядків вставимо боротьбу з хуліганством та алкоголізмом по лінії наших товариств, то зможемо розраховувати на успіх»[81].

Через певні труднощі та прорахунки у системному плануванні ліквідації неписьменності, а також подібний комплекс проблем, що існував, як у ТГН, так і в ОДН з'явилися спроби вирішити проблему лікнепу адміністративним шляхом[82]. Для цього планувалося здійснити різні мобілізаційні заходи на рівні міжреспубліканських зв'язків радянської громадськості. Ця ідея вперше була висловлена ще на міжфедеративній нараді делегатів II Всеросійського з'їзду з ліквідації неписьменності у постанові «Про вдосконалення роботи з ліквідації неписьменності в СРСР» від 26 травня 1923 року[83]. Вона полягала у тому, що для ефективного проведення кампанії лікнепу у масштабах країни необхідно налагодити постійний зв'язок окремих республік із Всесоюзної надзвичайною комісією лікнепу шляхом регулярного надання звітності республік центру та інструктування керівництва республіканських товариств щодо боротьби з неписьменністю емісарами з Москви[84].

У квітні 1926 року керівництво ОДН взагалі порушувало питання про організацію всесоюзного товариства «Долой неграмотность». Але після

обговорення цього питання вирішили, що воно не є своєчасним, «оскільки союзні організації недостатньо зорганізувались»[85].

ТГН і ОДН також співпрацювали по лінії так званих соціалістичних змагань. IV Всеросійській з'їзд з ліквідації неписьменності ухвалив рішення про виклик на соціалістичне змагання ТГН України[86]. II Всеукраїнський з'їзд ТГН прийняв виклик. До соцзмагання були також залучені НКО, профспілки, комсомольські організації УРСР та РРФСР[87]. 31 грудня 1929 р. у Москві під час святкування 10-річчя декрету про ліквідацію неписьменності була укладена угода про соціалістичне змагання між ОДН і ТГН[88]. Під час підписання угоди була також ухвалена резолюції, яка підкреслювала значення методів соцзмагання на фронті лікнепу і закликала громадськість обох республік перетворити 3-річку лікнепу на 2-ріку і навчити грамоті в 1929 – 1930 роках 8 млн. неписьменних[89]. У Російській Федерації на місця виїжджали 30 бригад ТГН для організації соцзмагання[90].

До змагання були залучені колективи фабрик і заводів, колгоспів та радгоспів, навчальних закладів УРСР та РРФСР. Так, Московський електрозавод змагався з Харківським паровозобудівним, колектив Дніпробуду, де налічувалось майже 10 тис. неписьменних, змагався з колективом Магнітстроя[91].

У жовтні 1930 р., були підведені підсумки змагання. Для перевірки виконання угоди в Україну виїжджали робочі бригади Москви та Ленінграда[92]. ТГН відзвітувало ВУЦВК про успішне виконання угоди про соціалістичне змагання з ОДН[93]. Згідно зі звітом кількість членів ТГН збільшилась у 5 раз і налічувала у 1930 р. 1 млн. осіб. Силами членів ТГН було навчено 700150 осіб[94]. Але попри офіційні реляції горезвісне соцзмагання мало лише пропагандистський ефект. В Україні провал зазначеної кампанії був настільки очевидним, що Центральне правління ТГН УСРР навіть не наважилося на оприлюднення її результатів. Підсумки соцзмагання були підбиті у вересні 1930 року тільки в РРФСР. Вони виявили,

що провідна стаття угоди про юридичне членство в ОДН була виконана лише на 15 %. Щодо завдань із створення осередків товариства в усіх колгоспах і радгоспах, російське керівництво ОДН констатувало, «що ці пункти в повному обсязі не виконані ні в РРФСР, ні в УРСР». Нереалізованими залишилися і зобов'язання про здійснення шефства міських осередків товариства не менше, ніж над 25 % сільськими, створеними у районах суцільної колективізації, осередками навчання грамоті усього виборного активу села, повне охоплення навчанням у системі лікнепу робітників радгоспів та колгоспників[95].

Зазначені обставини мало вплинули на плани організаторів міжреспубліканського змагання. 24 лютого 1931 року відбулося підписання нової угоди між організаціями "Геть неписьменність" України та Росії. Новий договір в світлі компартійних директив ставив за мету остаточну ліквідацію неписьменності в УСРР, передбачаючи до кінця 1931 року навчити грамоті 4 млн. неписьменних і малописьменних. Громадські організації мали взяти на себе 70% витрат по завершенню лікнепу, широко застосовуючи ударництво, громадський "буксир" та інші надзвичайні заходи. В тексті угоди підкреслювалося, що змагання між ІТН Росії та України "повинно проводитися на основі класового закріплення революційних методів усієї лікнепроботи, збільшення членства в лавах товариства за рахунок робітників, колгоспників, бідняцько-батрацьких мас, поліпшення якості навчання і ведення громадсько-політвиховної роботи .

Із самого початку для безпосередніх виконавців угоди була очевидна нереальність поставлених завдань, які коригувалися в бік їх радикального зменшення. Рішенням ЦП ТГН УСРР термін угоди було продовжено до травня 1932 року, а кількість учнів шкіл лікнепу, яку передбачалося утримувати за рахунок товариства, зменшилася до 1 млн. осіб. При цьому акценти були зроблені на розширенні діяльності ТГН в усуспільненому

секторі села (65% лікпунктів в колгоспах), посиленні роботи серед нацменшин республіки.

Оскільки одним з пунктів соцзмагання було визначено активізацію культпросвітної роботи серед національних меншин, ОДН РСФРР розпочало культпохід в регіонах, де компактно проживало українське населення, створюючи сільські та районні курси підготовки працівників з українізації лікнепу. В ході культпоходу впроваджувалися його супровідні форми – агролікнеп, дошкільна підготовка, всеобуч. Культпохід носив відверто політизований характер. В інструкції по його проведенню наголошувалося: «Вся робота з культпоходу серед національних меншостей повинна проходити при дотриманні чіткої класової лінії у самій рішучій боротьбі з правим ухилом на практиці (недооцінка необхідності напружених темпів, класового відбору культбійців і неписьменних)». До того ж, у зв'язку з різким поворотом курсу сталінської партверхівки в національній політиці українізація навіть у такому заполітизованому вигляді була швидко замінена відвертою русифікацією. В районах компактного проживання українців на території РСФРР спроба реалізувати ставку на жорстку русифікацію культурного життя не викликала значних труднощів. Адже росіяни завжди вважалися головною, державною нацією у своїй республіці. Тому московській владі вдалося досить легко згорнути українізацію в Російській Федерації у районах, де українці становили більшість місцевого населення.

За загальним підсумком реальний ефект повторного етапу міжреспубліканського змагання на ниві лікнепу виявився більш ніж сумнівним. У постанові об'єднаного засідання президії Центральної контрольної комісії та колегії наркомату Робсільінспекції від 25 січня 1931 року про стан лікнепу в Україні зазначалося: «Райвиконкоми та сільради у своїй більшості до лікнепу поставилися, як до другорядної справи, не вживаючи достатніх заходів щодо мобілізації активності мас при застосуванні соціалістичних методів роботи (соцзмагання, ударництво,

зустрічні плани)». Досить критично оцінив стан українського товариства «Геть неписьменність» і представник Центроради ТГН РСФРР під час перебування в Україні в лютому 1931 року. Згідно з офіційними зведеннями на кінець 1931 року в селах республіки навчалося 1289,6 тис. осіб неписьменних, 1884 тис. малописьменних, функціонувало 6486S шкіл грамоти. Архівні матеріали свідчать, що ці цифри потрібно зменшити, принаймні, наполовину. Значна частина роботи пунктів лікнепу в селах УСРР проводилася лише на папері. Українське село наближалося до фатальної межі - голодомору, який разом з тим перекреслив досягнення лікнепу. Навіть за даними радянської статистики контрольні завдання на 1933 рік із створення 20 тис. осередків лікнепу було виконано на 45,5% (9097 осередків), а по кількості членів у них 1500 тис. чол. - на 51,6% (775,426 осіб.).

Паралельно із соцзмаганнями взаємини добровільних товариств щодо ліквідації неписьменності в Україні та РРФСР розвивалися в руслі кампаній міжреспубліканського шефства. У 1929 році в Москві на III Пленумі ЦС ОДН, який першочерговим завданням визначив згуртування національних республік в єдиній радянській спільності й підпорядкування їх інтересів вузловим моментам інтернаціонального перевиховання, українська делегація ухвалила рішення здійснити заходи щодо налагодження внутрішньо-організаційного шефства в рамках ТГН на території Чеченської автономної області РРФСР (сучасна Республіка Ічкерія). Аргументуючи своє рішення необхідністю подолати диспропорції культурного розвитку окремих регіонів у складі Союзу РСР, українська організація ТГН зобов'язалася перед пленумом надати товариству «Геть неписьменність» Чечні допомогу за принципом аналого-районної відповідності осередків товариства.

Для ознайомлення з умовами праці ліквідаторів неписьменності Чеченську автономну область у червні 1930 року відвідала заступник голови Центроради ТГН УСРР Заславська. Водночас для запозичення досвіду

діяльності української організації «Геть неписьменність» в Україну була відряджена спеціальна комісія у складі представників державних та громадських установ Чечні, що опікувалися справою лікнепу .

Стан лікнепу у Чеченській автономній області був насправді катастрофічним. До 1917 року аули Чечні фактично не знали шкіл. Царським урядом було відкрито всього 2 школи для дітей росіян, куди лише в разі недобору учнів дозволялося приймати чеченців. Якщо в містах Чечні писемність дорослого населення на початку 30-х років становила 60%, то по чеченських селах – пересічно 5%. При цьому, в гірській частині Чечні відсоток письменних був ще нижчим ніж у рівнинній місцевості і ледве сягав за 2,6% ... 339. Становище ускладнювалося розкиданістю по території республіки 1 626 гірських аулів, кожен з яких нараховував до 200 мешканців, відірваністю цих населених пунктів від округових центрів, відсутністю засобів пересування . Планова робота з лікнепу серед дорослого населення розпочалася лише у 1927 році. За три наступних роки було навчено грамоті всього близько 20 тис. осіб. Товариство «Геть неписьменність» фактично було зведене до рівня відомчої організації, позбавленої права розпоряджатися власними коштами.

Культурно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)у у квітні 1931 року розробив розлогий план шефства України над проведенням лікнепу у Чеченській автономній області силами громадських організацій республіки. Округи та окремі аули Чечні були закріплені за містами України. Сунженський округ закріплювався за Одесою, Урус-Мартановський за Харковом, Ітум-Калинський за Дніпропетровськом, Веденський за Києвом[96]. Згідно плану до Чеченської автономії області відряджалися бригади апаратників ТГН для вивчення стану культурно-пропагандистської роботи та налагодження допомоги навчальними посібниками для інструкторським персоналом. ТГН також допомагало фінансуванням підготовки кадрів 2 тис. ліквідаторів неграмотності, які повинні були впроваджувати схему роботи

Московського відділення ОДН з організаціями лікнепу в національних автономних регіонах[97]. Передбачалося також створити у підшефних регіонах 100 осередків товариства ОДН, облаштувати 20 дитячих кімнат в гірських аулах і мобілізувати активістів ТГН України для роботи у Чечні на тривалий термін[98].

ТГН України, почавши шефство, перерахувало у підшефну автономну область РРФСР 7 тис. крб., у наступному 1931 році – 5 тис. крб., які були використані на підготовку кадрів ліквідаторів неписьменності[99]. Всього ж на потреби лікнепу Чеченської республіки було надано 20 тис. крб., і додатково здійснено підготовку 400 організаторів шкіл лікнепу[100]. За рішенням ЦК КП(б)У до роботи товариства долучились профспілкові структури – ВУРПС, ВУК Рабпрос. До Чеченської області виїжджали спеціальні бригади вчителів, надсилалися наочні матеріали, підручники. З метою посилення шефської допомоги для Чеченської автономної області у 1931 р. була надрукована і надіслана брошура «Допоможемо Чечні ліквідувати неписьменність». Влітку 1931 р. майже у кожній окрузі Чеченської автономної області уповноваженими з ліквідації неписьменності працювали бригади вчителів з України. Окрім своїх прямих зобов'язань, вони мусили бути організаторами культпоходів, здійснювати культпідготовку червоноармійців, відвідувати гірські аули для проведення ідеологічної роботи, організовувати навчання жінок. Враховуючи соціокультурні особливості регіону, для жінок – чеченок та інгушок – відкривались окремі лікпункти та школи крою та шиття, в яких, окрім навчання грамоті, читали лекції про санітарію та гігієну, виховання дітей, ведення домашнього господарства тощо[101].

У результаті цієї роботи, наприклад, у Шатоївській окрузі за цей час було відкрито 66 пунктів лікнепу, в яких навчалося 1898 осіб, 145 пунктів в Ішум-Калецькій окрузі відвідувала 7591 особа, 216 лікпунктів в Урус-Мартанівскому окрузі[102]. До кінця 1931 р. більшість населення Чеченської області відвідувало пункти лікнепу. Всього протягом 1930 – 1932 рр. до

Чеченської автономної області було відряджено 12 бригад вчителів з України, які допомогли організувати роботу місцевого товариства «Долой неграмотость!». Протягом цього періоду до Чечні було також надіслано 100 тис. зошитів, 15 тис. олівців, діапозитиви, глобус, кіно та радіоапаратуру, піаніно, вагон віконного скла для приміщень, де здійснювалось навчання, навчальне приладдя для шкільних майстерень[103]. ТГН також брало участь у розбудові університету в Грозному, надавало матеріальну допомогу місцевому театру. Загалом за 3 роки шефської праці ТГН витратило 200 тис. карб. на ліквідацію неписьменності в Чеченській автономній області[104].

Щоправда, за відсутності реальної бази лікнепу позитивних зрушень в ході цієї кампанії не відбулося. Певних результатів досягла лише Дніпропетровська філія ТГН у підшефному Ічум-Каменському округі. Решта шефських філій товариства «Геть неписьменність» УСРР провели роботу без особливих результатів. Влітку 1931 року у зверненні до центрального правління ТГН УСРР голови Чеченської обласної ради товариства "Геть неписьменність" Агаджанова з приводу перерахування українськими шефами коштів на організацію курсів ліквідаторів неписьменності повідомлялося про вкрай незадовільний стан лікнепу в Чечні, через брак засобів та фінансування ліквідації неписьменності з місцевих бюджетів за залишковим принципом. Констатувалися повільні темпи лікнепу в Сунженському окрузі суцільної колективізації, Петронавлівському та Надтеречному округах, над якими здійснювали шефство відповідно організації ТГН Одеської, Житомирської та Шевченківської округ України. Щодо самої організації ТГН Чечні, то вона так і не змогла розгорнути діяльність на місцях. Не вдалося також вирішити і супровідні лікнепу індоктринаційні завдання з радянизації чеченського населення, яке, за словами того ж Агаджанова, здебільшого залишалося "під впливом духовенства й куркулів". На результатах шефської роботи ТГН України несприятливо позначилися незвичні умови Чечні. Уніфікаційна політика радянської влади не змогла подолати особливості побутово-

культурного укладу життя цього мусульманського району. Свою роль відіграли і нереальні темпи лікнепу, коли компартійним керівництвом було поставлене завдання, щоб впродовж трьох років ліквідувати неписьменність серед дорослого населення Чечні віком від 18 до 35 років, що проживало в основному у сільській місцевості. Та і у самій Україні було досить власних проблем, пов'язаних з ліквідацією неписьменності.

В цілому, робота добровільних організацій УРСР і РРФСР щодо ліквідації неписьменності була спрямована на пошук нових форм та методів у лікнеп роботі, обміну досвідом у культроботі, мобілізації фінансових засобів. Співпраця ТГН та ОДН протягом усього періоду їх існування призводила до пошуку й ухвалення спільних рішень щодо ліквідації неписьменності в руслі ідеологічно-культурницького проєкту більшовицького режиму.

Влада всіляко намагалася кооперувати діяльність різних громадських організацій для вирішення питань ліквідації неписьменності. Так, для популяризації завдань ТГН та боротьби з ліквідації неписьменності, до товариства активно почали залучати членів інших радянських громадських організацій. Ще у квітні 1924 року між Грамчека та КНС було укладено угоду про спільну боротьбу щодо ліквідації неписьменності. ЦКНС оголошувало кампанію з лікнепу до 1 травня 1925 року і зобов'язалося спільно з Грамчека за цей час навчити грамоті всіх неписьменних незаможників у кількості 400 тис. віком від 18 до 35 років. У межах угоди для забезпечення коштами і громадською увагою ЦКНС зобов'язувалось брати постійну участь у роботі ТГН, залучаючи до лав організацій, передусім, незаможних селян[105]. Центральне правління ТГН також зобов'язало окружні правління товариства з'ясувати, яку участь можуть взяти у боротьбі з ліквідацією неписьменності різні громадські організації. З цією метою керівництво ТГН скликало наради представників від: ВУРПС, Робітземлісу, Робітосу, КНС, кооперації, Червоного Христа, Сільгосп банку,

Пролетстуду, Пролеткульту, ГАРТу, Плугу, редакції Культзмички та інших організацій[106].

Формально, найбільш тісна співпраця ТГН серед громадських організацій була налагоджена із профспілками. Це пояснювалося тим, що влада виставляла завдання ліквідувати неписьменність перш за все серед неписьменних робітників. Але через те, що члени профспілок були зазвичай задіяні на роботі з різними графіками праці, що негативно позначилося на відвідуванні ними шкіл лікнепу. Протягом року школи поповнювались новими учнями, що теж перешкоджало здійсненню планової роботи. Вчителеві доводилося працювати в одній кімнаті з 5 – 6 групами. Лікнеп періодично реорганізовував групи, комбінуючи їх в контингенти, з більш рівнорядними знаннями, але нова хвиля поповнення руйнувала планову роботу. Часто праця у школі зривалася різними зборами і конференціями членів спілок учнів лікнепу. Стінгазети, гуртки, голосні читання – явища типові для того часу. В школах не було дисципліни, як серед учнів, так і серед учительства. Учні приходили із запізненням, ставилися до лікнепу байдуже, особистої зацікавленості не було, вчителі також часом спізнювались на уроки або не з'являлись взагалі. У школах фіксувалася практично повна відсутність наочного приладдя[107].

Були також суттєві проблеми із створенням осередків ТГН на підприємствах та в установах. Профспілки відмовлялися створювати осередки ТГН у своїх організаціях, мотивуючи це тим, що поміж робітників та службовців цієї установи немає неписьменних.

Центральне правління пропонувало окружним осередкам, щоб на таких підприємствах і в установах організовувалася ліквідація неписьменності поміж неписьменних членів родини а також залучали членів родини до роботи товариства. Допомога ТГН надавалась шляхом відкриття шкіл з ліквідації малописьменності, а також організовувалась допомога в справі лікнепу в підшефних та підвідомчих установах. В будь-якому випадку ці

організації мали брати участь у загальній роботі ТГН в галузі ліквідації неписьменності[108].

Співпрацювало ТГН також з профспілкою Нархарчу. Нархарч вступив до юридичних членів ТГН, вніс 15 карб. вступних внесків і зобов'язався сплачувати щомісячно 5 карбованців[109]. Були укладені угоди між ЦП ТГН та Всеукраїнською профспілкою сільськогосподарських і лісових робітників про проведення ліквідації неписьменності серед членів спілки сільгосплісробітників та неорганізованого наймитства. ТГН організувало навчання, здійснило облік неписьменних, допомагало у проведенні культурних заходів, виділяло гуртководів для лікепу. Профспілка у свою чергу виділяла кошти на зарплату вчителям, канцприладдя, висвітлювала діяльність ТГН у пресі, залучала письменних членів для навчання поодиноко-гуртковим методом. Налагодженою була і співпраця ЦП ТГН з Всеукраїнським комітетом спілки робітників Харчосмак. Профспілка внесла 50 карб. вступних внесків і сплачувала по 5 карб. щомісяця[110].

Для посилення участі профспілок у справі ліквідації неписьменності 5 березня 1929 р. вийшла постанова Президії ВЦРПС, в якій зазначалося, що всі «ЦК спілок не пізніше 1 липня 1929 р. мають розробити і обговорити конкретний план ліквідації неписьменності серед членів спілки»[111].

У березні 1933 ВУРПС у зв'язку із занепадом у галузі лікнепу наказав усім профорганізаціям згідно з постановою президії ВУПРС з 15 до 25 березня здійснити перевірку стану лікнеп роботи. Для цього належало створити на виробництві бригади з представників партії, комсомолу та ТГН, кращих ударників підприємства. Перевірку було спрямовано на виявлення справжнього стану неписьменності та підвищення ролі осередків ТГН на підприємствах, заводах та фабриках, щодо питань фінансової дисципліни, забезпечення приміщеннями, опаленням, освітленням, підручниками [112].

Вкрай незадовільним був стан ліквідації неписьменності та малописьменності у системі промкооперації, де практично не проводився

облік неписьменних. Окремі спілки системи промкооперації – Металопромспілка, Різнопромспілкавзагалі байдуже ставилися до ліквідації неписьменності та діяльності ТГН[113].

Серед зразкових відзначали осередок ТГН на Київській цукровій фабриці імені Карла Маркса. До членів ТГН було залучено 541 робітника. Було організовано 12 виробничих бригад ТГН. Школа була забезпечена необхідним приладдям. Характерно, що про досягнення з ліквідації неписьменності інформації не надавали, проте відзначали, що значно підвищився політичний рівень учнів школи грамоти. Показник був визначений таким чином: «Доповідь Сталіна засвоїли на добре 65 %, задовільно 35 %»[114]. Іншим досягненням ТГН називало виклик на соцзмагання харківської кондитерської фабрики[115]. Але вже влітку гурток лікнепу на фабриці став зовсім бездіяльним. За членськими внесками накопичилися борги, була відсутня профільна робота. Відвідування становило 40 %[116]. ТГН Київської і Дніпропетровської областей обслуговували неписьменних і малописьменних сезонників на лісосплаві, організувавши роботу гуртків на плотах та пристанях, пристосовуючись до умов праці робітників. Харківський обком ТГН, Луганський МК ТГН, Сорочинський райком ТГН обслуговували магістраль Донбас – Москва та маршрути водного транспорту[117]. Більш менш задовільно була налагоджена робота на низці київських заводів, частина з яких у 1934 році була оголошена заводами суцільної письменності: Ленінська кузня, Інститут каучука, 5-та друкарня, завод Артема та ін. Але організація роботи у неналежних умовах часто призводила до низької якості освіти та рецидиву неписьменності серед учнів. На заводі «Ленінська Кузня» в одній кімнаті у різних кутах одночасно здійснювалося навчання декількох груп. При цьому одні з них вели заняття українською мовою, інші – російською[119]. Учні сиділи у верхньому одязі та шапках, не вистачало лавок, про столи взагалі не йшлося[120].

На заводі «Більшовик» школи грамоти розпалися через те, що їх створили при клубах розташованих далеко від помешкань слухачів. Робітники відмовлялися йти після роботи до клубу і у брудному одязі сидіти на заняттях. Більшість робітниць кинули навчання через те, що не мали на кого лишити дітей. Відряджені від комсомолу на завод культармійці самі були малограмотними[121].

Складними були стосунки товариства і з комсомолом. Незважаючи на постійні постанови уряду і партії щодо тісної співпраці з ТГН, ця робота виконувалася не в повній мірі й мала низьку якість. Щороку комсомольців залучали до культармії. Найбільш масштабним було зобов'язання ЛКСМУ мобілізувати 100 тис культармійців та 50 тис. піонерів на роботу в лікнепі, виконавши зобов'язання лише на 40 %. У 1935 році Київське ТГН просило відрядити для справ лікнепу 8 тис. членів ЛКСМУ до складу культармії, а отримало лише 2 тис., та й то не всі з'явилися в мережі лікнепу[122].

До індивідуально-гуртового навчання на Волині у 1929 році залучили 300 студентів, але вони ставилися байдуже до роботи, чим підривали серед учнів довіру й авторитет. Не зважаючи на настанови керівництва комсомолу 80 % з мобілізованих у справі лікнепу студентів не провадили жодної роботи[123]. ТГН надсилало скарги до ЦК ЛКСМУ, відносно того, що залучені до справи лікнепу комсомольці не з'являться на заняття до учнів профшкіл[124].

Для встановлення більш тісної співпраці між ТГН та ЛКСМУ у 1928 році більшовицьке керівництво доручило їм організувати й провести спільний місячник ліквідації неписьменності[125]. У листі до всіх окрпарткомів та Молдавського обкому КП(б)У зазначалося, що за останній час увага до ліквідації неписьменності занепала з боку відповідальних установ і організацій. З метою зосередження такої уваги на справі лікнепу ЦК КП(б)У ухвалив провести з 1 до 30 вересня 1928 року «Місячник лікнепу»[126]. Для кращого забезпечення виконання цього завдання ЦК КП(б)У запропонував

утворити комісії у всіх округах, містах і селах для підготовки проведення місячника. Агітпропам необхідно було забезпечити популяризацію місячника серед населення у повсякденній масовій агітації шляхом усної та друкованої агітації. Всю роботу щодо проведення місячника закріпили за постійним партійним керівництвом, для чого відрядили до кожного населеного пункту членів партії, які персонально відповідали за результат роботи та її прорахунки. Для популяризації місячника було налагоджено контакти між громадськими організаціями. До проведення місячника були залучені профспілки, комсомол, КНС, шефські організації. Партійне керівництво наголошувало, що головним наслідком проведення місячника мало стати пожвавлення роботи ТГН[127].

Керівництвом ТГН порушувалося питання про об'єднання роботи товариства з товариством Культзмичка[128]. У 1926 році ТГН спільно з Культзмичкою провело місячну кампанію з ліквідації неписьменності. 70 % зібраних коштів були спрямовані ТГН на лікнеп у селі, а саме на утримання шкіл неписьменних. Решта грошей була використана по лінії товариства «Культзмичка» на безпосередню культурно-освітню роботу в селах, без витрат на потреби апарату, роз'їзди тощо[129]. Керівництво культзмички закликала ТГН стати його юридичним членом та налагодити спільну шефську роботу, але ця ініціатива не була реалізована[130].

ТГН співпрацювало з товариством Червоного хреста. Товариство винаймало помешкання які належали Червоному Хресту[131]. Керівництво Червоного хреста запропонувало ТГН передати їм облік і контроль податків по лікнепу, патентів на продаж пива, вина і тютюнових виробів. ТГН погодилось при умові збільшення відрахувань на його користь[132].

ТГН спільно з Червоного Хреста організовувало лекції на суспільно-політичні теми. Так, була організована лекція письменника Каржанського, що повернувся з Парижу. У звіті про акцію було сказано, що лектор виявив «всі виразки емігрантського болота»[133].Разом з Червоним Хрестом

товариство також зводило фабрику, де мали виготовляти сургуч. Ця справа мала давати до 3 тис. прибутку щомісяця[134]. ТГН виділило на цю справу 6048 карб, а з боку УЧХ було перераховано 7576 карб. Загальна вартість будівництва становила 10848 карб.[135]. 30 березня 1927 року на засіданні президії ради Київського окружного ТГН було узаконено управління цією фабрикою під назвою "Зоря"[136]. Восени 1927 Київське окружне товариство ТГН мусило взяти ще 15 тис. карб. банківської позики на потреби модернізації фабрики[137]. Згодом відбулася виробнича нарада на якій було схвалено план роботи фабрики «Зоря», згідно з яким вона розпочала виготовлення світлочутливого паперу, пивної смолки, копіювального паперу, гектографічної маси. Загальне керівництво перейшло від Червоного Христа до Київського окружного ТГН[138].

Таким чином, у питаннях вирішення проблем ліквідації неписьменності та малописьменності товариство «Геть неписьменність» співпрацювало з мережею радянських громадських організацій. До лікнепроботи залучалися профспілки, комнезами, комсомол, кооперативні та червонохресні організації. Однак, у цій роботі було допущено чимало прорахунків, непродуманих дій, поспішності. Виконання завдань лише за вказівками влади, а не на добровільній основі призводило до формалізму у роботі.

Загалом, стратегія радянської влади «на культурному фронті» була спрямована насамперед на досягнення визначено політичних цілей, а не на забезпечення вільного національно-культурного розвитку України. Важливу роль у вихованні населення у комуністичному дусі більшовицький уряд відводив профспілковим організаціям, культурна діяльність яких здійснювалася в основному у клубах і червоних кутках. Усі громадські організації зобов'язані були виконувати політосвітні функції. Вони практично перетворювалися на механізм формування підвалин нової псевдокомуністичної культури, та елемент тотального контрою над культурним життям. Ідеологічна пропаганда супроводжувалась відривом

населення від національної культури, породжувала їх духовне спустошення. Комуністична держава у першу чергу дбала про розвиток базових галузей господарства та індустрії, пристосовуючи лікнепроботу до чергових господарсько-політичних кампаній.

Феномен більшовизму виявив себе, насамперед, у встановленні диктаторського режиму, що офіційно репрезентував волю індустріального робітництва з відповідною ідеологією класового пролетарського інтернаціоналізму в країні, де класичних пролетарів разом з кустарями було не більше 10% працездатного населення, а селянистановили переважну його більшість. В Україні, територія якої була інкорпорована до майбутньої радянської імперії, питома вага селян напередодні жовтневого перевороту 1917 року складала 73,5% усієї людності. Колапс в промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників під час громадянської війни залишити міста і повернутися до села, збільшивши кількість селян у 1920 році до 78,0%. Упродовж реконструктивного періоду робітники почали повертатися до міста, питома вага селянства почала зменшуватися з 76,37% у 1922 році до 75,75% у 1929 році. Проте в абсолютних цифрах його кількість навіть збільшилася за рахунок природного приросту більш ніж як на 3,3 млн. Переважну більшість селян в УСРР в 1921 – 1929 роках становили одноосібники. У 1921 році вони складали 99,95% від загальної кількості селян. Протягом 20-х років їх питома вага дещо зменшилася, але й напередодні суцільної колективізації – за станом на 1 червня 1929 року їх було 94,4% від усієї кількості селян. У 30-ті роки робітництво збільшило свою суспільну вагу – його пропорція зросла з 22% економічно активної людності в 1926 році до 37% у 1939 році. При цьому слід пам'ятати, що головним соціальним джерелом попвнення рядів робітничого класу було знедолене селянство. Тікаючи від колективізації, приваблювані вищими життєвими стандартами та можливостями соціальної мобільності, що їх відкривала робота в промисловості, сотні тисяч селян ринули у

промисловість. У 1930 році 80% «новозавербованих» на шахти Донбасу були вихідцями з села.

Разом із тим, приступаючи до соціалістичного експерименту в Україні, більшовицький режим був змушений рахуватися з наявністю в республіці значної частини населення національних меншин, представленого, переважно у вигляді селянських етнічних груп. Згідно з переписом 1926 року, поряд із селянами-українцями, яких налічувалось 19641,6 тис. чол., в УСРР проживали 1124,7 тис. росіян, 360 тис. поляків, 340 тис. німців, 230 тис. молдаван, 98 тис. євреїв, 85 тис. болгар, 80 тис. греків та по декілька тисяч селян інших національностей – білорусів, чехів, албанців, татар тощо. Питома вага сільського населення у складі болгарської нацменшини становила – 97,4%, грецької – 89,2%, єврейської – 37,1%, молдавської – 94,8%, німецької – 93,2%, польської – 80,3%, російської – 49,1%. Таким чином, за винятком євреїв і росіян, селянство становило абсолютну більшість серед найчисленніших національних спільнот України. Прагнучи втягнути його до соціалістичного будівництва, компартійна верхівка одночасно з проголошенням українізації, декларувала забезпечення розлогих можливостей не лише соціально-господарсько, але й культурного поступу національних меншин[139].

Прищеплення більшовицької ідеології було необхідною умовою втягнення різнонаціонального селянства у соціалістичний експеремент. Проте, насамперед, слід було вирішити проблему масової неписьменності на селі. Знаряддям реалізації культурно-просвітницьких програм більшовицького режиму стали новостворені громадські структури, які включали у себе розлогий спектр організації починаючи від профільних культурницьких утворень на кшталт товариств «Геть неписемність» і закінчуючи прокомуністичними ефемеридами радянської самодіяльності зразка комітетів незалежних селян (комнезамів) комітетів взаємодопомоги, профспілки сільгоспробітників (Робітземліс). Саме цим, так званим,

класовим спілками відволися головна роль в індоктринації різнонаціональної сільської людності, через залучення їх до кампанії ліквідації неписьменності ліквідації неписьменності і чисельних ідеологічних політпросвітних акцій. На сесії ВУЦВК у листопаді 1923 року було встановлено два терміни остаточної ліквідації неписьменності: для членів сільрад, профспілок, комнезамів – до 1 травня 1925 року, а для решти працездатного населення – до 7 листопада 1927 року. Встановлення різних термінів для окремих категорій населення, окрім обмежених фінансових можливостей держави, особливо щодо розгортання мережі лікнепів на селі в місцях проживання національних меншостей, мало і чисто політичну підставу. Залучення до навчання, в першу чергу, сільського активу й бідноти було наочним втіленням класового підходу до культурно-освітньої роботи, свідченням спроб зміцнення соціальної бази компартійного режиму на селі. Більшість селянських етнічних груп населення України, через нечисленність радянського активу, в цілому потрапила до другої категорії, для якої ліквідація неписьменності передбачалася до листопада 1927 року[140].

Реальні проблеми неписьменності діючого напряму були пов’язані із соціальним статусом окремих груп сільського населення: найбільше неписьменних припадало на бідноту, наймитів, сільськогосподарських робітників, які переважно об’єднувалися класовими селянськими спілками. Тому названі організації в більшості випадків змушені були перейматися турботою про культурно-просвітницькі потреби нацменшин практично з перших років свого існування. ВУЦВК 22 серпня 1923 року у зверненні до всіх губвиконкомів і профорганізацій вказав, що профспілки та комнезами повинні виділити представників для комісій з ліквідації неписьменності[141]. У колоніях німецького Фрідріх-Енгельсовського району на Одещині Робітземлісом були створені пункти лікнепу, в яких навчались не лише члени профспілки, але й місцеві селяни та неорганізоване батрацтво. Всього на 1 січня 1925 року профспілкою було створено 2905 лікпунктів, які

охоплювали 40 тис. осіб. Подекуди комітети взаємодопомоги брали на себе витрати із забезпечення функціонування шкіл ліквідації неписьменності, як це було, наприклад, в с. Новий-Сарабуз Благоївського болгарського району Боротьба за лікнеп серед селянства нацменшин, до якої залучалася сільська громадськість, була справою актуальною, але розпочалася вона, як і більшість інших кампаній, без необхідної матеріальної бази і здійснювалася значною мірою за рахунок громадських організацій та ентузіазму ліквідаторів. В цьому переконувало звернення ВУЦВК до відповідних органів в серпні 1923 року, в якому прямо відзначалося, що держава не може взяти на себе усіх витрат з ліквідації неписьменності[142]. Громадські структури, на зразок товариства «Геть неписьменність», теж не справлялися з поставленими завданнями. Окрім незадовільних стартових умов, у справі ліквідації неписьменності, як і в кожному офіційному заході, не обійшлося без політичних гасел, нереальних обіцянок, змагань, відвертих містифікацій. Центральна комісія незаможних селян, яка працювала у тісному контакті з Надзвичайною комісією з ліквідації неписьменності, прийняла постанову про завершення кампанії лікнепу до осені 1925 року. Для цього упродовж року потрібно було навчити грамоті 300 тис. незаможників, не враховуючи членів їх сімей[143].

Разом з тим загальний рівень письменності на 1926 рік у євреїв становив 70%, німців і греків – 62,4%, росіян – 55,5%, поляків – 48,04% . ТГН докладало зусиль для створення установ лікнепу нацменшин. Так, восени 1927 року Одеським округовим правлінням ТГН було відкрито школу лікнепу на болгарській мові в Буяликському районі.

Проте, темпи ліквідації неписьменності продовжували залишатися далекими від оптимальних. В низці округ із значним відсотком селянства нацменшин товариство навіть не було організаційно оформлене. З 366 осередків, які на 1 червня 1927 року нараховувалися по Маріупольській окрузі, лише 20 припадало на село. Існуючі організації практично не мали

засобів для проведення роботи. Вкрай незадовільною була визнана в 1927 році І з'їздом ТГН України діяльність товариства в прикордонних багатонаціональних округах. Осередки тут часто створювалися формально «без будь-якої необхідності». На загальних зборах комнезамів, кооперації та інших громадських об'єднань приймалися безапеляційні постанови про колективний запис до товариства «Геть неписьменність». В результаті проведеної перереєстрації осередків, їх кількість зменшилася на 50-60%.

Класовий, вузько-прагматичний підхід до справи лікнепу у значній мірі знецінював цю корисну справу. Досить відверто характеризував зміст і спрямованість культпросвітної діяльності організацій «Геть неписьменність» на нараді активу округових правлінь товариства у 1926 році його очільник Г. Петровський, заявивши, що «кожна соціальна брошура, в якій викладено, як треба організовувати робітничо-селянську маленьку справу (ліквідації неписьменності – Авт.), дає в тисячу разів більше, ніж художня література Байронів і Шилерів»[144].

Катастрофічне невиконання плану лікнепу серед нацменшин змусило керівництво ТГН, Раду з освіти нацменшин при НКО УСРР та Ценральну комісію національних меншин звернутися 15 жовтня 1927 року до увсіхокругових товариств «Геть неписьменність» із закликом «притягти до справи ліквідації неписьменності серед нацменшин не тільки сили й кошти держави, але також усю суспільність населення нацменшостей».

Упродовж 1927 – 1928 рр. Всеукраїнське правління ТГН взяло на себе повне утримання 10 пунктів для нацменшин. Було виділено дотацію в сумі 600 крб. на розгортання лікнепу в Проскурівській та Шепетівській округах . З метою отримання коштів на лікнеп з початку 1928 року було введено самооподаткування населення на культурні потреби в розмірі 30 млн. крб. Ухвалена директива жорстко впроваджувалася в життя. Вже до 1 лютого 1928 року силами місцевої влади та громадських об'єднань планувалося зібрати 70% самооподаткування, а решту – до 15 лютого цього ж року.

Несплата селянином певної суми у визначений термін, передбачала її стягнення у адміністративному порядку, засобом прилюдного продажу маєтності штрафника. У сільській місцевості, включаючи і національні райони, розпочався грабунок селянських господарств. В Карл-Лібкнехтовському районі було введено потрійне самооподаткування: несплата господарством суми 500 крб. тягла за собою додаткові обкладення в 500 і 200 крб. з наступним арештом і конфіскацією майна. Харківський окружовий комітет партії у таємній телеграмі, розісланій на місця б січня І928 року, вказував, що хоча й розмір самооподаткування визначався в сумі 35 % від сільгоспподатку, але в заможних селах цим показником обмежуватися не слід. Для проведення кампанії самооподаткування мобілізовувався увесь сільський актив і, насамперед, класові прокомуністичні організації: комнезами та профспілка сільгоспробітників, щоправда рішучий опір селянства у відповідь на репресії примусив компартійне керівництво республіки відступити. Спеціальним розпорядженням від 6 березня 1928 року категорично заборонялося під час збору самооподаткування вживати методи насильства та адміністрування, а зібрані кошти, у першу чергу, спрямовувалися на соціально-культурні потреби сільської людності.

Новим поштовхом для лікнепу була постанова ВУЦВК і РНК України, прийнята влітку 1929 року у зв'язку з реконструкцією народного господарства й піднесенням процесу ліквідації неписьменності на вищий шабель. Це була конструктивна і досить рішуча постанова. Вона зобов'язувала усе населення республіки віком від 14 і до 35 років ліквідувати неписьменність протягом 1-3 років, в залежності від соціального стану. Усі громадяни віком від 16 і до 50 років, які мали відповідну освіту, мобілізовувалися для безкоштовної роботи в справі ліквідації неписьменності по лінії товариства «Геть неписьменність». Ті, хто з різних причин не міг цього робити, а також особи, які не мали виборчих прав, зобов'язані були вносити відповідну суму грошей. Надання навчанню грамоті характеру

повинності із застосуванням штрафних санкцій породжувало специфічні проблеми. У свій час на засіданні оргкомісії ТГН 16 червня 1926 року, де розглядалося питання про діяльність товариства у середовищі некорінних національностей у межах національно-адміністративних одиниць, Всеукраїнський голова ТГН Г. Петровський зазначив: «Ми надаємо право навчатися, але якщо ти не навчаєшся – плати. Тільки у нас той, хто не навчається, звичайно страшенний бідняк». Це стосувалося, насамперед зледенного загалу, так званих, класових спілок, які зобов'язувалися у першому ешелоні ліквідувати неписьменність серед об'єднуваних в своїх лавах бідняцько-наймитських верств.

Наскільки серйозним було становище з освітою сільгоспробітників німецької національності, свідчить рішення зборів Ландауської районної організації Робітземлісу від 29 червня 1929 року про те, що лише той, хто відвідує лікнеп, може бути членом профспілки[145]. В Одеській окрузі на початок 1930 року з 41 тис осіб, охоплених навчанням в лікпунктах, 26,9 тис. осіб були представлені наймитсько-бідняцькими верствами села. Особливо загрозливе становище склалося з навчанням наймитів у південних округах – Херсонській, Миколаївській, Запорізькій. Тут були цілі райони без жодної школи лікнепу для наймитів. Поряд з ТГН та профспілкою сільгосплісробітників до справи наймитського лікнепу були залучені комнезами. У 135 районах УСРР вони виділили 5 тис. ліквідаторів неписьменності. Одеський районний комнезам провів штурмову декаду лікнепу, в ході якої неписьменні селяни силами культурмівців під загрозою виселення, відряджалися на навчання. Звичайно, що такий штурм давав «дуті» кількісні показники.

Восени 1933 року постанова 1929 року була скасована з причини, як зазначалося, завершення ліквідації неписьменності в УСРР. Аналіз перебігу кампанії лікнепу за участю селянських громадських об'єднань упродовж терміну між названими постановами, ставить під сумнівів правдивість цієї

констатації. Усупереч переможним реляціям з «фронту боротьби з неписьменністю», навіть офіційні звіти свідчили про незадовільний стан лікнепу серед нацменшин. На 5 грудня 1930 року було охоплено навчанням лише 49,8% неписьменних і 58,4% малописьменних. Лише третина селянства нацменшин, охопленого мережею шкіл лікнепу, навчалася письму рідною мовою[146].

Здійснення суцільної колективізації у місцях компактного проживання нацменшин супроводжувалося різким послабленням уваги до роботи товариства, підпорядкуванням його функцій господарсько-політичним завданням. Осередки товариства «Геть неписемність» у багатонаціональних районах Дніпропетровської та Одеської області тотально залучалися до обслуговування таких господарських кампаній, як посівна, збиральна, «шефство над колгоспним конем», підготовка через короткотермінові курси конюхів, бригадирів трактористів. В Ново-Золотопільському районі діяло 4 бригади з перевірки сільгоспреманенту і ремонту тракторів. По Терпінянському району – 10 гуртків з кращого догляду за робочою худобою в колгоспі. III пленум ТГН України у березні 1931 р. відзначив виконання плану ліквідації неписьменності товариством на 70%. Аналіз результатів лікнепу по окремих національно-адміністративних одиницях свідчить, що цей узагальнений показник був значно завищений. Так, у німецькому Високопільському районі Херсонської округи план ліквідації неписьменності було виконано на 26,2%, болгарському Вільшанському Одеської – на 25%, грецькому Сартанському Маріупольської – лише на 4,3%. Обстеження стану організацій ТГН у національних районах Одещини навесні 1931 року засвідчило занепад їх діяльності.

Представники громадськості у районних комісіях сприяння товариству ігнорували участь у лікнепі. Так, у Зельцькому німецькому районі райспоживспілка за прикладом райвиконкому, який привласнив зібрані в ході місячника неписьменності кошти, використовувала засоби, виділені на

лікнеп, для власних потреб. Представник місцевого райкому Робітземлісу на засіданні комісії сприяння ТГН заявив, що під час хлібозаготівель ніколи займатися лікнепом. Гострою залишалася проблема забезпечення кадрами. В цьому ж Зельцькому районі обов'язки секретаря районної організації ТГН були покладені на районного статистика. Створений оргкомітет на чолі з Б. Шмідтом склав план, кошторис, але реальної роботи не проводив.

Подібна ситуація склалася і в Спартаківському районі на Одещині. За планом ТГН мало навчити грамоті 575 чол., а було навчено лише 37 чол. У районного керівництва «склалося думка, що цей німецький район і так надто культурний». Наслідком перевірки стало розформування оргбюро Спартаківського товариства «Геть неписьменність» через непрацездатність. Дісталося й іншим організаціям. Біля приміщення правління профспілки сільгосплісробітників був вивішений плакат з зображенням черепахи й підписом: «Спілці СГЛР за черепашині темпи роботи!»[147]. За інформацією правління ТГН, в Україні мережею лікнепу на 1932 рік було охоплено 601 635 неписьменних і малописьменних усіх нацменшин. Щодо селянських етногруп, то розподіл слухачів лікнепу виглядав наступним чином: поляків – 50 619, німців – 31 163, греків – 9 752, молдаван – 71 468. У страхітливу добу Голодомору 33-го національне село було відкинуте далеко назад в лікнепроботі. За неповними даними на 1 квітня 1933 року, навчалися в школах лікнепу за рахунок товариства:

По Київському обкому ТГН	По Одеському	По Дніпропетровському
Євреїв – 1 177	Німців – 7 933	Євреїв – 698
Росіян – 654	Болгар – 2 711	Росіян – 431
Поляків – 298	Євреїв – 450	Німців – 378 371

Але навіть ці викладки викликають сумніви. У час голодомору ніхто уже не займався лікнепом. Всеукраїнська рада республіканських громадських організацій при ВУЦВК заслухавши 5 листопада 1933 року питання про діяльність товариства «Геть неписьменність», відзначала значне погіршення

організаційно-масової роботи ТГН по районах, розгублення активу, зменшення кількості членів товариства, його вкрай незадовільний фінансовий стан. Керівництво товариства зобов'язувалося «рішуче перебудувати провід низовими організаціями, маючи за основне (завдання – Авт.) щонайшвидше відновлення роботи низових осередків "Геть неписьменність"». Для придбання навчальної літератури у школах лікнепу національних меншин республіки ТГН виділило 10 тис. крб.[148]. Здійснюючи політику ліквідації селянства як класу, компартійна верхівка усвідомлювала, що без створення соціально-культурної інфраструктури села радянський режим втратить усіляку опору в середовищі сільської людності. У січні 1934 року XVII з'їзд ВКП(б) визначив курс на остаточну ліквідацію неписьменності серед дорослого населення усіх національностей. В розрізі цієї директиви Всеукраїнська конференція ТГН в березні 1934 року поставила завдання «перетворити Україну на республіку суцільної грамоти». Перепис 1939 року зареєстрував в УСРР 85,3% письменних віком від 9 до 50 років. Було оголошено про ліквідацію неписьменності в цілому. Однак, у 1940 році у республіці було зареєстровано 14,7 % неписьменного населення. Офіційну статистику тих років треба скорегувати, принаймні, наполовину. Серед неписьменних і малописьменних було немало представників некорінної національності УСРР, оскільки з другої половини 30-х років під приводом боротьби з націоналізмом відбувається різке згортання шкіл лікнепу для нацменшин.

Окрім участі у створенні пунктів лікнепу й організації навчання грамоті своїх членів, сільські громадські організації допомагали налагоджувати роботу загальноосвітніх шкіл, надаючи їм матеріальну допомогу. Початковий всеобуч в республіці здійснювався більш як 20 мовами. Початком цього процесу вважається постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 30 червня 1924 року, яка націлювала на здійснення загальної освіти протягом 6 років, починаючи з 1924/25 навчального року. У «Схемі освіти

серед нацменшостей УСРР», складеній у 1926 році, відзначалося, що вона співпадає з усією системою народної освіти, яка прийнята в Україні, включаючи початкову й середню школу[149].

Проголосивши широкомасштабну просвітницьку програму, держава не могла її повністю фінансувати і значну частку видатків на освіту перекладала на низові органи громадськості. В селах поширювались будівельна, ремонтна повинності, натуральне самообкладання, яке часто носило примусовий характер і було прихованою платнею за навчання. Самооподаткування по національних районах було доведене до 50% відносно єдиного сільгоспподатку. Так, в Молочанському районі сума оподаткування склала 198 тис.крб., в Коларівському – 87 тис., в Ботієвському – 50 тис. Більша частина коштів витрачалася на будівництво нових шкіл та їх утримання[150].

Частково витрати на утримання шкіл брали селянські громади національних меншин республіки. У 1925 році в межах Орловської сільради Молочанського району діяли початкова й семирічна школи з німецькою мовою викладання, які охоплювали навчанням усіх дітей колоністів. Вони утримувалися за рахунок самообкладання населення Орловської колонії менонітів[151]. У 1920-ті рр. комнезами Цареводарівського болгарського району на Одещині брали участь в ремонті шкіл, забезпеченні їх паливом, учбовими посібниками, опікувались навчанням в школі дітей незаможників. Сільські громадські організації Мархлевського району на Житомирщині, у 1927 році, шляхом самообкладання зібрали понад 43 тис. крб., на які було відремонтовано 7 старих шкіл і добудовано 17 нових[152].

Враховуючи столітній досвід існування німецьких шкіл в Україні за рахунок місцевих засобів колоністів, менонітська Спілка голландських вихідців у 1924 році уклала з Катеринославським губвідділом народної освіти угоду, за якою вона брала на себе повне матеріальне забезпечення німецьких шкіл у губернії. Для цього Спілка мала отримати на кожну початкову школу 25 десятин, а на кожну середню – 50 десятин землі,

звільненої від оподаткування. Проте, угода не була схвалена у компартійних структурах.

Поширеною формою допомоги стало виділення земельних ділянок, урожай з яких йшов на потреби шкільної освіти, проведення суботників, недільників тощо. Так, рішенням загальних зборів членів КНС німецького селища Нейдорф Мелітопольської округи була виділена ділянка землі для забезпечення роботи школи[153]. Добровільні товариства брали на себе утримання дітей незаможних родин. Товариство «Друзі дітей» в 1928 році виділило зі свого фонду на допомогу дітям південних районів республіки – серед яких були і національні – 60 тис. крб. Школярі німецького Спартаківського району на Одещині одержали за рахунок товариства 580 шкільних продуктових пайків. За ініціативою Сталінського окружового комітету Червоного Хреста у Великоянисольському грецькому районі з 1 березня 1930 року було відкрито їдальні для дітей бідноти, які щодня видавали 300 гарячих обідів. Кошти для утримання їдалень виділялися місцевими організаціями Червоного Хреста та товариства «Друзі дітей». У 1932 році Хортицький комітет Червоного Хреста за участі зарубіжних благодійних організацій видав для учнів німецької й української семирічки 49 769 сніданків, з яких 30 696 – безкоштовно. В цьому ж році 100 тис. крб. виділило УкрТЗЕТ на підтримку вихованців єврейських шкіл інтернатів[154].

1 жовтня 1926 року нараховувалося: 432 єврейські школи, 621 німецька школа, 337 польських шкіл, 74 болгарських школи, 17 чеських, 1 шведська. Згідно із офіційною статистикою, національними школами було охоплено наступну кількість дітей: німецькими – 63%, болгарськими – 60%, польськими – 31%, чеськими – 50%, єврейськими – 26%.

У 1928/29 навчальному році завдяки зусиллям державних установ і, у значній мірі, громадських об’єднань у таких селянських етноспільнот, як греки, німці, поляки залучення дітей до початкової освіти було майже повним, тоді як аналогічний показник по республіці становив 81,5%. Разом з

тим існували серйозні проблеми, які не дозволяли однозначно оцінювати результати запровадження обов'язкової початкової освіти. В цьому ж 1928/29 навчальному році нерідною мовою навчалися 36,2% польських, 80,3% грецьких, 10,9% болгарських, 6,6% німецьких дітей. Тобто, за винятком німецької, інші найбільш численні селянські етнічні меншини України не мали достатніх умов для отримання освіти національної мовою[155].

Залишалося загалом немало проблем матеріально-фінансового характеру, які змушені були вирішувати, разом з органами освіти громадські представництва нацменшин. Реальне забезпечення шкільною площею на селі становило лише 9,1% санітарного мінімуму з розрахунку 25 м^2 на одного учня[156].

Якість навчання залишалася на низькому рівні. Після прийняття постанови ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1930 року, було взято курс на повну уніфікацію радянської школи. На Україну поширювалася російська система освіти.

З кінця 1920-х рр. діяльність сільської громадськості нацменшин із здійснення загальноосвітніх завдань усе більше підпорядковується меті суцільної колективізації та виконанню господарсько-політичних кампаній, що проводилися в її руслі. Відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 березня 1930 року, в цілому по Україні школа «як за змістом, так і за формою і методами своєї роботи, а в деяких випадках і за самим типом своїм», принатурювалася до умов і вимог усуспільненого сільського господарства. Вказівка в тексті постанови на органічний зв'язок школи з громадським життям носила декларативний характер, оскільки останнє на цей час цілком підкорялося завданням примусової комунізації села. На практиці перебудова шкільної освіти, у зв'язку з колективізацією, здебільшого призвела до повної передачі шкіл у колективні господарства, на що спеціально звертало увагу компартійне керівництво, заборонивши передачу учбових ділянок, шкільного приладдя та управління шкільними

справами до колгоспу. Зрозуміло, що ці зауваження робилися чисто формально. У резолюції на доповідь комфракції Сталіндорфського єврейського райвиконкому про стан всеобучу у районі, прийнятій 1 квітня 1931 року, підкреслювалося, що робота шкіл, в основному, «пов'язана з боротьбою за виконання усіх завдань з суцільної колективізації і на цій базі ліквідації куркульства як класу». Вона знаходила свій вираз «активній участі шкіл у хлібозаготівлях, перевиборах сільрад, реалізації державної позики». Водночас відзначалася недостатня політехнізація, «безрезультативне втягнення селянсько-батрацької маси у поширення загальноосвітніх знань на селі, фактична бездіяльність сільських та районних комітетів сприяння всеобучу»[157].

Спроба перекласти тягар всеобучу на плечі громадськості не дала очікуваного ефекту. У тяжкому стані знаходилася шкільна справа на початку 1930-х рр. у грецькому Мангушському районі, що на Маріупільщині. Політехнізація грецьких шкіл, яка мала частково забезпечуватися за рахунок профспілкових та інших громадських організацій, фактично не проводилася. Дослідні, пришкільні ділянки не оброблялися через відсутність реманенту, шкільні майстерні не використовувалися за браком навчального обладнання. Школи не забезпечувалися паливом, а діти бідноти і наймитів – одягом, взуттям, гарячими сніданками. Проте, партійне керівництво району було, як свідчить постанова Мангушського райпарткому від 13 грудня 1931 року, стурбоване, насамперед, вихованням дітей в класовому, пролетарському дусі і ліквідації на його основі «чужої пролетаріату ідеології, яка проникає у стіни школи»[158]. Офіційна статистика дає хибне уявлення про реальний стан справ шкільного всеобучу, через який здійснювався лікнеп дітей нацменшин. Народний комісар освіти УСРР М. Скрипник на зустрічі з іноземними журналістами 2 жовтня 1930 р. порівнюючи 1921 р і 1928 р. відзначив, що за вказаний термін кількість німецьких національних шкіл зросла на 364%, польських – на 227,3%, молдавських на 222%. Разом з тим, мережа

національних шкіл в Україні виявилася не підготовленою до запровадження загального початкового навчання, обумовленого постановами ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1930 року і ЦК КП(б)У від 23 серпня 1930 року. Всього для реалізації визначених завдань треба було охопити обов'язковим початковим навчанням 27 198 дітей нацменшин шкільного віку, що проживали в Україні. Тривожним чинником було уповільнення темпів розгортання шкіл для нацменшин. Якщо за офіційними даними на 1 вересня 1930 року рівень виконання плану поширення шкільної мережі по УСРР становив 95,5%, то серед національних меншин він ледве сягав 30,6%. На цей та інші недоліки звернув увагу ЦК КП(б)У, який своєю постановою від 26 листопада 1936 року – «Попередні підсумки загального обов'язкового навчання» – визнав роботу партійних, радянських, державноосвітніх органів та громадських організацій вкрай незадовільною[159]. Ця офіційна стурбованість станом освіти серед нацменшин була чистої води фарисейством, оскільки вже з початку 30-х рр. компартійне керівництво взяло курс на згортання освітніх програм серед національних меншин. Наприкінці 30-х рр. національні школи в Україні були розгромлені остаточно. Постановами колегії Наркомосу України, затвердженими політбюро ЦК КП(б)У, передбачалося 888 національних початкових, неповних середніх і середніх шкіл реорганізувати у відповідні школи з російською та українською мовою викладання. Внаслідок реорганізації мережа національних шкіл в Україні була майже повністю зруйнована. Окремі національні школи, які ще збереглися в різних регіонах республіки, не користувалися державною підтримкою і, звичайно, не могли суттєво вплинути на стан освіти національних меншин. Характерно, що цей процес йшов паралельно з ліквідацією не лише традиційних національних, але й радянських громадських організацій, що опікувалися шкільництвом в середовищі національних меншин, серед них «Геть неписьменність» та «Друзі дітей».

Громадські об’єднання змушені були займатися і закладами середньої спеціальної сільськогосподарської освіти. Так, у січні 1925 року президія Ландауського районного комітету незаможних селян прийняла рішення про проведення кампанії збору коштів на користь «пролетарського студентства»[160]. У 1930 році кількість середніх спеціальних навчальних закладів, викладання у яких здійснювалося мовами нацменшин, збільшилася до 60. Серед них виокремлювалися середні спеціалізовані заклади сільськогосподарського профілю, такі як Ландауська німецька сільськогосподарська школа, Херсонська єврейська школа механізації, Преславська болгарська сільськогосподарська школа. Від підтримки кооперативних та інших громадських об’єднань суттєво залежало функціонування навчальних закладів, розташованих в сільській місцевості, які, за існуючими тоді положеннями, отримували для студентів продукти харчування за зниженими чинами. У лютому 1931 року Коларівськерайспоживтовариство припинило постачання продуктів болгарській агротехнічній школі в с. Преслав, що привело до того, що матеріально незабезпечені студенти залишили її. Комісія ВУЦВК, обстеживши школу, констатувала низку суттєвих недоліків в її функціонуванні, особливо по лінії матеріальної оснащеності – відсутність бібліотеки, гуртожитку, навчально-господарських приміщень, незабезпеченість студентів стипендіями і пільговим харчуванням. Було прийнято рішення про комплектування студентського складу за рахунок різних громадських організацій, які б в подальшому зобов’язувалися надавати допомогу агротехнікуму[161].

Партійно-радянське керівництво республіки, зацікавлене, насамперед, у розгортанні політико-масової роботи, прагнуло зробити її осередками на селі різні культосвітні заклади – селянські будинки, хати-читальні, бібліотеки. Вони діяли у тісному контакті з громадськими об'єднаннями. При цьому політосвітня робота серед сільського населення нацменшин за своїм

змістом, принципами і методами не відокремлювалася від тієї, що проводилася в межах більшовицької держави. «Зміст національних культурно-освітніх закладів в цілому повинен відповідати змістові роботи загальних сільбудів і хат читалень», – підкреслювалося на Третій Всеукраїнській нараді у справах політосвіти на селі у 1926 році[162]. Центром політосвіти на селі були визначені селянські будинки. Отримавши статус добровільних громадських організацій, вони стали провідниками класової політики більшовицької еліти. Класовий характер сільбудів визначався їх завданнями та керівним складом. «Головна мета сільбудів, – вказувалося у примірному статуті цієї організації, – об'єднати незаможне селянство, сільськогосподарський пролетаріат з пролетаріатом міста. Безпосереднім завданням сільбудів є втягнення незаможників і сільських пролетарів в економічне будівництво Радянської влади, шляхом допомоги і регулювання сільського господарства та популяризації колективних форм господарювання». Одночасно сільбуди повинні були стати «єдиним центром політпросвітньої роботи на селі, спрямованої на усвідомлення класових інтересів» означених вище соціальних прошарків. На чолі волосного, а пізніше, районного сільбуду знаходилися представники районної парторганізації, комнезамів та профспілки сільгоспробітників. При трійці, що очолювала сільбуд, засновувалася рада з виробничих та полгтосвітніх питань у складі представників земвідділу, продовольчого комітету, комітету праці, відділу освіти та кооперації. Сільбудам було дозволено тримати їдальні, використовувати політпросвітні заходи для свого фінансово забезпечення, встановлюючи плату за вистави та концерти. Рішенням Наркомзему України від 5 листопада 1921 року сільбуди наділялися земельними ділянками для ведення показових господарств, при них створювалися ремонтні майстерні, прокатні та ветеринарні пункти, дослідні станції, кооперативні крамниці[163].

Стан політико-просвітніх установ залежав від їх матеріального забезпечення. У звіті про перебіг культурно-просвітницької роботи за 1923

рік відзначалося, що за наявності матеріальної бази, вона «проводиться розлого». Як приклад, наводилася діяльність сільбуду в с. Юзкун Мелітопольської округи. Він нараховував 200 членів, мав власну бібліотеку з фондом в 400 книг, щотижня влаштовував голосні читання. При сільбуді діяли такі гуртки: лікнепу, політграмоти та два загальноосвітні. Читалися лекції із сангігієни, історії і практики кооперативного руху. Матеріальне забезпечення здійснювалося за рахунок обробітку 50 десятин землі та оренди парового млина. Це дозволяло сільбуду здійснювати шефство над дитячим будинком, виділяючи щоденно 70 фунтів хліба на утримання його вихованців. Позитивні зрушення по лінії роботи селянських будинків спостерігалися в німецькому Ландауському районі Миколаївської округи. Якщо у січні 1925 року тут в 4 сільбудах об'єднувалося 400 селян, то в травні того ж року їх кількість збільшилася до 7 з відповідним зростанням «членської маси» на 550 осіб. Тут працювали 5 сільськогосподарських гуртків, 11 драматичних, 4 хорових, 2 музичних, було відкрито 4 бібліотеки. За час з 1 січня по 1 квітня 1925 року для сільської людності району було прочитано 9 лекцій з профілактики інфекційних захворювань, 6 – на ветеринарні теми та декілька лекцій з агрономії[164]. Загальнопросвітню роботу вважала необхідною та доцільною також «Спілка голландських вихідців». Делегатські збори менонітських колоній в липні 1924 року висловилися за утворення в усіх поселеннях хат-читалень, а при німецьких сільрадах – сільбудів. Окрім цього, правління Спілки взяло на себе матеріальні витрати зі створення губернського селянського будинку в Катеринославі. До кінця 1925 року в німецьких колоніях було створено 24 сільбуди, 13 з яких утримувалися за рахунок місцевого бюджету. Деякі сільбуди видавали свої газети-багатотиражки. З початку 1925 року за ініціативою парткерівництва грецького Великоянисольського району на Маріупольщині районний сільбуд спільно з організацією комітетів незаможних селян розпочав випуск щомісячної газети «Нове село». Газета вміщувала інформацію про

зовнішньополітичні акції більшовицького уряду, висвітлювала перебіг політпросвітницької роботи в районі, агітувала за колективне господарювання і побут.

Широко розгорнулося створення мережі форпостів більшовицької ідеології і культури серед болгарського населення. Певна частина цих установ започатковується зусиллями комітетів взаємодопомоги, реорганізованими в селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). В новому положенні про Селянські товариства взаємодопомоги, затвердженому ВЦУВК 23 січня 1925 року, до числа першочергових завдань визначалося сприяння «культроботі на селі». Так, товариство взаємодопомоги с. Гірсівки на Одещині виділило на влаштування сільбуду 200 крб. В с. Луначарському Романівського району Мелітопольської округи силами СТВ в 1926 році була створена хата-читальня. В середині 1920-х рр. в болгарських районах діяли 19 сільбудів, 26 хат-читалень, 30 бібліотек. Тобто майже кожне село мало культосвітню установу. А всього на початку 1927 року селянство різних національностей України обслуговували 150 сільбудів, 441 хата-читальня, 213 бібліотек[165]. В 1932 році кількість сільбудів збільшилась до 356, було відкрито 1 290 червоних куточків, при культосвітніх установах нацменшин налічувалося 2 300 радіоточок. Проте матеріальне забезпечення культурно-освітніх установ було незадовільним. Упродовж 1928 року 60% сільбудів знаходилися поза місцевим бюджетом. І в наступні роки фінансування сільських культосвітніх закладів здійснювалося в основному за рахунок «самообладання», а по суті примусового утримувалися селянами за свої кошти. Частину засобів на культосвітню роботу виділяли кооперативні організації – 0,1% від загальної суми торгівельного обігу. Крім того, вони подавали просвітницьким закладам епізодичну допомогу[166].

Хоча у 1926 році по лінії Наркомпросу УСРР для проведення культосвітньої роботи серед нацменшин було виділено 577 тис. крб., а в 1927 році – 1120 тис. крб., цих коштів було зовсім недостатньо. «Коли ми

говоримо про політосвіту, про клуби, хати-читальні, – було наголошено на Першій Всеукраїнській нараді серед нацменшин, – нам потрібно намагатися усіляко переносити основний тягар роботи в цьому відношенні на місцеву громадськість».

Хронічною була незабезпеченість сільбудів літературою, більшість якої мала відверто політизований характер. У 1925 році видавництво «Червоний шлях» видрукувало для сільбудів 11 брошур німецькою мовою, серед них 6 були перекладами праць В. Леніна, 4 – сільськогосподарської тематики та одна – антирелігійної. Центрбюронімсекції ЦК КП(б)У замовило 20 комплектів книг німецькою мовою для гуртків з вивчення історії комуністичної партії[167]. Забезпечення книгами на мові нацменшин сільбудів зростало повільними темпами – у 1926 році на 1,4%, у 1930 році – на 1,5% Мірилом доцільності отримуваних знань у мережі культосвітніх закладів була їх відповідність меті соціалістичного будівництва, а саме навчання здебільшого зводилося до засвоєння головних більшовицьких догм і гасел. Так, ІІІ зїзд Робітземлісу України, який відбувся в 1929 році у постанові «Про класове виховання сільськогосподарських і лісових робітників та їх участь в культурному будівництві на селі», як головне висунув завдання викоренення націоналізму, під чим розумілось придушення будь-яких форм національного самовияву. В рупор боротьби з «ворожими впливами» перетворювалися профспілкові курси, семінари, гуртки політграмоти, про що свідчать їх програми. Поруч з вивченням загальноосвітніх предметів, вони передбачали пропаганду ідейних засад радянського профспілкового руху, заснованого на принципах класової боротьби і непримиренного ставлення до небільшовицької ідеології. З 1 жовтня 1927 року до 1 квітня 1928 року в 29 окрвідділах профспілки Робітземліс відбулися 53 профсемінари, через які пройшли підготовку 211 сільгоспробітників нацменшин. У 1928 році для підготовки німецького низового профактиву працювали профспілкові курси в Одесі[168]. У 1929 році були засновані школи профграмоти у Карл-

Лібкнехтовському і Молочанському німецьких районах[169]. Всього по Україні на початок 1929 року нараховувалося 48 шкіл профграмоти і 20 гуртків політграмоти, які обслуговували батрацтво національних меншин[170].

Така ж лінія проводилася і в діяльності робітничих інтернаціональних клубів, які створювалися під ідейним керівництвом і контролем агітаційно-пропагандистських відділів партійних комітетів на підставі обіжника ЦК КП(б)У від 6 липня 1921 року: «Про клуби національних меншостей і про інтернаціональні клуби». Прикладом цього може бути клуб сільгоспробітників в радгоспі Доренбург Мелітопольської округи та польський клуб у Мархлевському національному районі. В них проводились вечори, присвячені історії революційного руху, вивчались біографії видатних революціонерів, читались лекції на теми визвольних змагань сільськогосподарського пролетаріату у капіталістичних країнах. У окремих місцевостях клуби були єдиним центром культосвітньої роботи серед сільгосплісробітників різних національностей. Клуб Ємільчинського лісництва на Волині відвідували селяни і наймити як українських, так і польських сіл[171]. Але клубна справа розвивалася недостатньо. На 1 січня 1926 року з 532 робіткомів профспілки сільгоспробітників мали свої клуби лише 102, охоплюючи ними 8,5 тис. чоловік, або 20% усієї членської маси профспілки. Значні кошти витрачало Товариство по землевлаштуванню євреїв на розгортання мережі культосвітніх установ в місцях компактного розселення єврейської людності та переселенських районах. Упродовж 1929 – 1930 років з фонду ТЗЕТу було виділено на згадані цілі 17,5 тис. крб. Найбільше коштів надійшло до Херсонської, Криворізької та Одеської округи. В 1930 році в переселенських єврейських колгоспах на кошти товариства утримувалося 75 хат-читалень, 16 сільбудів, 58 книгозбірень, 41 червоний куток, три пересувні кіноустановки та 14 радіоустановок[172].

Протягом 1932 – 1933 років УкрТЗЕТ витратив на культмасову роботу понад 430 тис. крб. Значна частина цих асигнувань витрачалася на

забезпечення агітаційно-культурної інфраструктури господарсько-політичних компаній в єврейських національних районах та на переселенських фондах: проведення конференцій, агітмасовок, мітингів, виїзди разом з редакціями газет в колгоспи і радгоспи, утримання прокомуністичних періодичних видань, які виходили в Україні єврейською мовою[173].

УкрТЗЕТ щільно співпрацював з Спілкою войовничих безвірників. У 1931 році Центральне правління ТЗЕТу прийняло рішення про організацію серед євреїв огляду антирелігійної роботи. В кампанію були втягнуті усі організації. На них покладалися завдання поширення в середовищі євреїв ідей про шкідливість релігії для трудящих. УкрТЗЕТ взяв участь у розповсюдженні нового антирелігійного журналу єврейською мовою «Дер Алікойрес» – було рекомендовано виписати його для усіх підшефних колгоспів[174]. В 1933 році на Чернігівському обласному з'їзді колгоспників ТЗЕТ організував ряд доповідей на антирелігійну тематику, створив куточки антирелігійної агітації. Київський обласний комітет ТЗЕТу виділив кошти на підготовку бригад, які мали вести антирелігійну пропаганду в селах області. 2 таких бригади об'їхали 5 районів Київської області, де проводили в примістечкових колгоспах бесіди з атеїстичної тематики і створювали гуртки войовничих безвірників[175]. У 1931 році, згідно з рішенням Ради національностей при ЦВК СРСР, ЦКНМ при ВУЦВКу УСРР оголосила огляд політосвітніх установ нацменшин. Звіти, які надходили з районів, свідчили про незадовільний стан культосвітньої роботи: відсутність матеріальної бази, фінансування, кадрів-фахівців[176]. Так, хоча офіційно в кожному польському селі Бердичівської округи в 1931 році були зареєстровані сільбуди і хати-читальні, окрім проведення зборів з нагоди політичних подій і господарських кампаній, ніякої систематичної роботи не велося[177]. Залишені на забезпечення з фондів громадських об'єднань, багато культосвітніх заходів знаходилися у занедбаному стані, їх приміщення використовувалися для

господарських потреб. Так, в німецькому Зельцькому районі на Одещині будинок колективіста використовувався як кушнірський цех[178]. Місцеві партійно-радянські структури не задумуючись ухвалювали рішення про передачу приміщень інтернаціональних клубів, червоних куточків та інших культосвітніх установ торгівельним, господарським та іншим організаціям. У вересні 1931 року рішенням Городокськоїпрофради на Вінниччині було вилучено приміщення польського національного клубу, що викликало спеціальну постанову конференції ВУРПС[179]. Діяльність усіх сільських культосвітніх закладів підпорядковувалася завданням колективізації та хлібозаготівель. Тут систематично «прорублялися» питання організації праці у колгоспах, посівної, збиральної сільськогосподарських кампаній. У зв'язку з неефективністю роботи будинків колективіста, парткерівництво національних районів вдалося до пошуку інших форм політпросвітницької діяльності. Для прямого узгодження «усієї культурно-масової роботи з госпполітзавданнями» при райінспектурах народної освіти створюються «штаби культурної революції» у вигляді райкультрад. У 1931 році така райкультрада у складі представників партійної, комсомольської організацій, райпрофради, МТС, райколгоспспілки, а також добровільних товариств – Тсоавіахіму, МОДРу, Червоного Хреста, «Друзі дітей», «Войовничий безвірник» була створена в Люксембурзькому районі Мелітопольської округи. З використанням ресурсів усіх названих організацій упродовж березня-квітня 1931 року в селах району був проведений місячник огляду культосвітніх установ з метою пожвавлення їх роботи[180]. Ангажована УкрТЗЕТкультбригада, сформована на базі Харківської робітничої капели під керівництвом І. Бушканця, з 24 липня по 14 серпня 1933 року працювала в єврейських колгоспах Сталіндорфського району, які обслуговувалися Лошкарівською МТС під час збиральної кампанії. У звіті політвідділу згаданої МТС відзначалося, що проведені капелою виступи «були злободенними і тим самим сприяли мобілізації «колгоспних мас» на

виконання поставлених перед ними завдань». Окрім концертної програми, бригада вела ідеологічну роботу. Політвідділ зазначав, що з боку членів капели була виявлена класова пильність до усіляких вигадок класово-ворожих елементів, які одержали рішучу «відсіч». Не потрібно напружувати уяву, щоб відтворити картину звернень колгоспників до носіїв пролетарської культури «за роз'ясненням причин рабського стану» сільських трударів в сільськогосподарських колективах за умов голодомору[181].

Після листопадового 1933 року пленуму ЦК КП(б)У, який вказав на «засмічення» колгоспів, шкіл, клубів «польськими та німецькими фашистами», культосвітні заклади національних меншин оголошуються розсадниками буржуазного націоналізму, а їх діяльність згортається[182].

Стан культурно-просвітницької роботи серед селянства нацменшин, зокрема поляків, другої половини 30-х років ілюструє довідка ЦК КП(б)У від 25 серпня 1936 року про результати обстеження польських поселень Городокського району Вінницької області, у якій вказувалося на відсутність уваги місцевих партійно-радянських структур до національно-культурних запитів польського населення. Типовим було становище колбуду в с. Мархлевка, який вважався зразковим. Маючи штатного завідувача, бібліотекаря, масовика і перебуваючи на державному бюджеті, він практично ніякої роботи не проводив. З 500 книжок, які знаходилися в бібліотеці колбуду, видрукуваних польською мовою, було лише три. Гуртки польської молоді (музичний, співочий, фізкультурний, танцювальний) ледве животіли. Навіть вивіску на колбуді, написану польською мовою, зняли[183].

У цілому ж, оцінюючи громадсько-етнічний вимір культурницьких проєктів у підрадянській Україні упродовж міжвоєнної доби, можна констатувати, що більшовицька влада намагалася максимально залучати до них радянізовану громадськість. На початковому етапі ці процеси в УСРР активізували діяльність уже існуючих культурно-просвітницьких громадських організацій та призвели до створення нових провладних

профільних громадських об'єднань. Зважаючи на низку викликів (матеріальних, фінансових, організаційних, соціальних), які постали перед організаторами лікнепу, було вирішено подолати значну частину цих проблем силами громадськості. Таким чином за ініціативи держави було засновано товариство «Геть неписьменність» (ТГН), яке мало охопити своєю діяльністю і національне село. Участь держави у створенні товариства, що позиціонувалось як добровільне, наклало свій відбиток на його діяльність з самого початку. «Геть неписьменність», виконуючи освітні функції серед усіх вікових і соціальних груп населення, формувало у громадян доцільні владі знання та світогляд. Попри те, що ТГН, як і решта громадських організацій, які функціонували за умов жорсткого пресингу з боку владних структур, його діяльність мала і приклади розвитку креативного потенціалу суспільства та залучення його до вирішення нагальних культурно-освітніх та соціальних проблем.

Уся так звана культробота не була для більшовицького режиму самоціллю, а підпорядковувалася цілком прагматичним завданням ідеологічної обробки населення нацменшин з класовими політичними пріоритетами і чітко визначеним «інтернаціоналістським» спрямуванням. Власне, як такої культурної роботи в чистому вигляді не існувало, вона завжди проводилася у вигляді політпросвітницької діяльності. Вся культурно-освітня система у середовищі національних меншин України з її громадською інфраструктурою була своєрідним знаряддям утвердження у свідомості різнонаціональної людності ідеї легітимності компартійного режиму та залучення населення нацменшин до так званих соціалістичних перетворень. Підвищення культосвітнього рівня у середовищі некорінних етногруп, що мало свої здобутки у період «радянського ренесансу» 1920-х рр., відігравало роль другорядного засобу, підлеглого вищезгаданим цілям політосвітньої роботи.

ВИСНОВКИ

Попри увагу науковців до культурно-освітніх перетворень у підрадянській Україні міжвоєнної доби, аналіз історіографічної традиції засвідчує відсутність спеціальних досліджень присвячених історії створення та діяльності товариства «Геть неписьменність». Праці радянського періоду написані на обмеженій фактологічній основі і позначаються спотвореними методологічними засадами та класовою заангажованістю, що стало наслідком залежності історичної науки від ідеологічних імперативів радянської імперії. Сучасні дослідження проблеми реалізації більшовицьких культурницьких проектів відзначаються новим концептуальним осмисленням історичного місця громадських організацій України. Водночас, низка аспектів, пов'язаних з діяльністю товариства «Геть неписьменність», особливо у період 1933 – 1936 рр., залишається невисвітленими, а відтак актуальним є інтегральне дослідження та критичне переосмислення цієї проблеми.

Масова неписьменність населення дісталася у спадок радянській державі від російської імперії до якої свого часу були інкорпоровані українські землі, які десятиліттями перебували у цій «в'язниці народів». Згідно перепису 1920 р. із тисячі осіб населення лише 317 були письменними. Станом на 1923 р. в Україні було 12 млн. неписьменних віком від 8 до 50 років, а осеред працездатного населення у віці 18-35 років – 4,1 млн., що становило 64% цієї категорії. Через неспроможність радянської влади забезпечити навчання для усіх верств населення, кількість неписьменних та малописьменних щороку зростала. Так, станом на 1926 р. в УСРР вже налічувалося майже 16 млн. неписьменних.

На заваді подолання масової неписьменності перш за все стояла соціально-економічна ситуація на новоутворених теренах "оази соціалізму". Перехід від політики військового комунізму до НЕПу, економічна криза 1921

р., голод 1921 – 1923 рр. суттєво вплинули на перебіг культурно-освітніх процесів загалом, і на ліквідацію неписьменності, зокрема. Кошти з державного бюджету спрямовувалися на відновлення економіки. Скорочувалися існуючі видатки на народну освіту. Більшість культурно-освітніх установ на початку 1920-х років були переведені з державного бюджету на місцевий. На місцях економічна ситуація була не краща, а у деякий регіонах вкрай важкою, тому школи ліквідації неписьменності та малописьменності почали масово скорочуватися. Якщо на початку 1921 р. в Україні було понад 1500 шкіл і пунктів лікнепу, то станом у 1922 р. в УСРР лишилося всього 487 пунктів ліквідації неписьменності, що обслуговували всього 14 004 учнів. Це не покривало і 0,5% від всього загалу неписьменних в Україні. Та навіть ті лікнепівські заклади, що існували у цей час, не функціонували повноцінно.

В той же час ліквідація неписьменності та малописьменності вбачалася компартійному керівництву лише першим етапом політичної освіченості. Стратегія використання навчання, як інструменту насадження нової ідеології була складовою комуністичної політичної доктрини. Ліквідація неписьменності розглядалась владою як один з перших етапів політичного перевиховання населення. Тому, не зважаючи на драматичну для більшовиків економічну ситуацію, питанню ліквідації неписьменності увага приділялась з перших же днів після жовтневого перевороту. Ще у грудні 1918 року, за підписом Леніна вийшов декрет «Про мобілізацію писемних», а 26 грудня 1919 р. декрет «Про ліквідацію неписьменності», який поклав початок боротьбі з масовою неписьменністю на теренах Радянського союзу. Здійснення ліквідації неписьменності в Україні доручалося Головполітосвіті, при якій 21 травня 1921 р., було створено Всеукраїнську надзвичайну комісія з ліквідації неписьменності. Але через згадані вище проблеми, а перш за все за браком коштів на лікнеп, ці державні установи не могли подолати масову неписьменність. З весни 1923 р. постає питання участі у

справі ліквідації неписьменності суспільного загалу, яке неодноразово підіймалось у роботі різних првладних організацій.

Перекладання лікнепу на плечі громадських об'єднань випливало з більшовицьких гасел, які спирались на ленінську тезу про те, що план ліквідації неписьменності є лише тоді реальним, якщо маси самі візьмуться за справу, а також через відсутність відповідних матеріально-фінансових ресурсів під відповідні освітні програми. Саме тому, виникають передумови для створення громадського об'єднання, яке б могло очолити справу лікнепу. В Україні ним стало Товариство допомоги ліквідації неписьменності (ТДЛН), що у січні 1924 році було перейменовано на товариство «Геть неписьменність» (ТГН) Організація мала займатися ліквідацією неписьменності серед населення за допомогою організації культурно-просвітницьких установ та проведення культурно-просвітницьких заходів.

Товариство «Геть неписьменність» належало до добровільних товариств, поява яких була зумовлена внутрішніми потребами функціонування радянської політичної системи цього періоду. З появою перших осередків Товариства, та рішенням партійного керівництва про залучення широкого загалу громадськості до справи ліквідації неписьменності виникло питання про офіційне оформлення організації «Геть неписьменність» згідно чинного законодавства УСРР. В Українській СРР статут товариства «Геть неписьменність» було затверджено МЕКОСО при НКВС УСРР 1 грудня 1923 р. Перший варіант містив певні недоліки тому переписувався протягом 1924 року. У лютому 1925 р. проєкт нового статуту був розісланий Всеукраїнським ТГН до всіх місцевих ТГН по Україні для ознайомлення і внесення пропозицій. 18 жовтня 1925 р. керівництво Товариства контактьувало з осередками на місцях, надсилаючи їм проекти статутів. Остаточна версія статуту була представлена на ІІІ Всеукраїнському з'їзді товариства «Геть неписьменність» у березні 1932 р. У 1934 році відбулися останні докорінні організаційні перетворення у роботі спілки «Геть

неписьменність» із метою наближення оперативного керівництва до низових організацій, ліквідації знеособлення в роботі, забезпечення коректності «організаційно-апаратного керівництва периферією». Таким чином, за час існування товариство «Геть неписьменність» зазнало значних організаційних змін, які були пов'язані, як з адміністративними реформами у державі, так і з пошуком найбільш оптимальних структурних форм. Оскільки історія товариства «Геть неписьменність» вивчена ще далеко неповністю, то в історичній літературі до нашого часу відсутня періодизація етапів діяльності цієї організації. На наш погляд, в роботі ТГН можна виділити декілька етапів його діяльності. Перший період починається с часу заснування товариства (жовтень 1923 р.) і тривав до І Всеукраїнського з'їзду товариства «Геть неписьменність» (березень 1927 р.).Цей етап діяльності товариства «Геть неписьменність» характеризувався тим, що незважаючи на усі намагання його Центрального правління зробити місцеві осередки основною ланкою у роботі лікнепу, цієї мети досягнуто не було. Більшість осередків на місцях виявились фіктивними і не проводили своєї роботи. Відсутність постійного зв'язку центру з філіями на місцях не давала змоги відстежувати реальний стан справ. Проте, на протязі першого періоду товариством «Геть неписьменність» був отриманий реальний досвід роботи.

Другий період історії товариства починається у 1928 р. і закінчується у 1932 р. До основної діяльності товариства «Геть неписьменність» – подолання масової неписьменності та малописьменності – влада додала низку інших завдань, пов'язаних з соціально-економічними та соціокультурними перетвореннями. Цей етап діяльності товариства «Геть неписьменність» завершився проведенням ІІІ Всеукраїнського з'їзду ТГН у березні 1932 року. На ньому були підбиті підсумки роботи Товариства та визначено план роботи на майбутнє, який передбачав остаточну ліквідацію неписьменності.

Третій період діяльності ТГН тривав з 1932 р. і завершився у лютому 1936 р. Він характеризується встановленням повного контролю держави над діяльністю Товариства. На адресу керівництва ТГН надсилалися «контрольні цифри» щодо кількості письменних і неписьменних, яких потрібно навчити, зобов'язання по набору нових фізичних та юридичних членів і відкриттю нових осередків ТГН. Збільшилось число перевірок, що виявили справжній стан речей у Товаристві. Для пояснення невдач у справі лікнепу почались пошуки «ворожого елементу» серед членів товариства «Геть неписьменність». Цей заключний етап завершується ліквідацією ТГН за постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про роботу по навчанню неписьменних і малописьменних», опублікованою 27 лютого 1936 р.

Товариство «Геть неписьменність» провело значний обсяг робіт у справі ліквідації неписьменності. Основними напрямками його діяльності було відкриття та утримання лікпунктів і шкіл для неписьменних, забезпечення учнів навчальним приладдям та підручниками, пошук коштів на справу лікнепу, агітація населення за участь у процесі лікнепу. У зв'язку з організаційними та фінансовими проблемами товариство «Геть неписьменність» не змогло забезпечити остаточне виконання поставлених перед ним завдань. Питання пошуку коштів було одним з найважливіших у діяльності товариства. Держава не могла у достатній мірі забезпечити фінансування навчання неписьменного населення. Значні фінансові надходження ТГН отримувало від проведення різних заходів, пов'язаних з діяльністю Товариства. Перш за все це були місячники й тижні ліквідації неписьменності. Окрім добровільних пожертв, на період проведення цих акцій влада надавала право ТГН запроваджувати додаткові податки та збори коштів. Для оптимізації роботи по вишукуванню фінансових засобів у структурі ТГН був утворений Експлуатаційний відділ який займався комерційною складовою. Товариство «Геть неписьменність» отримувало монопольні права на перепродаж різних імпортних товарів, видавництво й

поширення різної друкованої продукції, таких як адміністративна карта УСРР, виготовлення й встановлення скриньок для скарг тощо. Але через організаційні проблеми та нездатність на місцях організувати комерційну діяльність, частина цих заходів виявилась збитковою для Товариства.

Недостатнє забезпечення вчителів та керівників гуртків методичною літературою, проблеми з оплатою праці та її виконання на громадських засадах призводили до низької якості освіти та рецидиву неписьменності серед учнів лікнепу.

В той же час більшовицька влада, незважаючи на низку суб'єктивних та об'єктивних причин, що стояли на заваді системного функціонування товариства «Геть неписьменність», постійно вимагала пришвидшити темпи ліквідації неписьменності. Після невдачі з планом щодо подолання масової неписьменності до X річниці жовтневого перевороту у 1927 році, партійне керівництво визначало нові «остаточні» терміни лікнепу. Керівництво ТГН зобов'язувалося виконати постанову КП(б)У про остаточну ліквідацію неписьменності у 1932 р. Але зазнавши чергового фіаско термін остаточної ліквідації неписьменності перенесли на 1934 рік. Щоб хоч якось скрасити критичний стан лікнепу, почали проголошувати окремі міста і села зонами суцільної письменності.

Окрім організаційно-фінансових проблем, на діяльність товариства «Геть неписьменність» впливало порушення протягом всього періоду існування ТГН принципу добровільності. Для статистики та звітів по виконанню планів роботи Товариства, а також впровадження у життя вказівок більшовицької влади у справі ліквідації неписьменності, населення УСРР залучалось до лав організації «Геть неписьменність» без власної згоди і навіть у примусовому порядку. Такий підхід призводив до формалізму у роботі товариства, невиконання планів, рецидиву у неписменності на місцях та постійних боргів по членським внескам, втрати авторитету товариства серед населення. Неодноразові перевірки кількісних показників товариства

«Геть неписьменність», як власними силами так і державними органами контролю неодноразово засвідчували завищені показники членства товариства та існування «лише на папері» значної кількості осередків. Зважаючи на це у лютому 1936 року більшовицька влада ліквідувала товариство «Геть неписьменність», аргументуючи це подоланням явища масової неписьменності.

Згідно постанов РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 січня 1936 р. і 17 березня 1936 р. про навчання неписьменних та малописьменних, цим питанням тепер мали опікуватись органи Наросвіти. На зміну ТГН при міськрадах, райрадах та сільрадах утворювались секції з ліквідації неписьменності, основне завдання яких було дотичним до функцій Товариства – залучення до навчання неписьменних «культурних сил країни». Але теза про те, що ліквідацію неписьменності було подолано не відповідала дійсності. Станом на січень 1936 р. лише у Київській області нараховувалося 157887 неписьменних та 205442 малописьменних. Повторний облік НКО показав тенденцію до збільшення контингенту неписьменних.

Товариство «Геть неписьменність» як і решта громадських організацій окрім своєї профільної орієнтації широко залучалося більшовицькою владою до суспільних трансформацій в СРСР. Політика радянського керівництва, щодо культурно-освітніх перетворень була чітко спрямована на запровадження більшовицької ідеології серед широких мас населення. Під гаслом впровадження культурної революції, реальна мета якої полягала у знищенні етнічної ідентичності населення та формуванні нової, радянської людини, товариство «Геть неписьменність» забезпечувало виконання компартійних завдань. Методична література, підручники та періодична преса з ліквідації неписьменності формували під час навчання неписьменних та малописьменних нову систему життєвих координат і цінностей, що відповідала більшовицькій доктрині. Товариство «Геть неписьменність» окрім своєї основної діяльності – ліквідація неписьменності, мусило

виконувати значний об'єм завдань поставлених владою. Це і антирелігійна боротьба і пошук «класово ворожого елементу», розкуркулення, сільськогосподарські роботи пов'язані з колективізацією. Такий широкий фронт робіт знову ж таки впливав на якість освіти та рецидив серед учнів лікнепу. Поряд із цим, товариство «Геть неписьменність» за вказівкою зверху було змушене вести шефську роботу у Чеченській автономній області, на що відволікалися значні матеріальні та людські ресурси.

Здійснюючи ці «соціалістичні» види робіт, товариство «Геть неписьменність» мало тісно співпрацювати з іншими громадськими організаціями на рівні міжреспубліканських комунікацій. Зв'язки були встановлені з російським товариством «Долой неграмотность». У Москві було створено українське представництво ТГН. Вони спільно здійснювали пошук коштів, проводили різні комерційні операції, обмінювались досвідом у справі з ліквідації неписьменності. Але така «тісна» співпраця зазвичай призводила до втручання ОДН у справи товариства «Геть неписьменність». Влада також намагалася всіляко скооперувати діяльність різних громадських організацій для вирішення питань ліквідації неписьменності. Так, для популяризації ТГН та боротьби з ліквідації неписьменності, до нього активно почали залучати членів інших добровільних громадських організацій, таких як КНС, ТСОАВІАХІМ, Червоний хрест, «Культзмичка» тощо. Але, найбільш тісна співпраця ТГН серед громадських організацій була з профспілками. Це пояснювалося тим, що держава ставила завдання ліквідувати неписьменність перш за все серед робітників. Ця співпраця здійснювалась у напрямку агітаційно-пропагандистських просвітницьких кампаній, пошуку коштів на лікнеп, спільною організацією шкіл та гуртків для неписьменного та малописьменного населення.

У цілому ж детальний аналіз проблемних питань, пов'язаних з діяльністю громадських організацій культурно-освітнього спрямування в УСРР 20 – 30-х рр. XX ст. наочно демонструє процеси становлення

тоталітарного компартійного режиму і й ого вплив на культурний розвиток суспільства. Зважаючи на появу в останні десятиліття великої кількості різноманітних громадських організацій культурно-освітнього спрямування, які переслідують політичну мету, вивчення процесів культурно-освітніх перетворень у 20-х – 30-х роках ХХ ст. з їх недоліками та спотворенням громадських ініціатив допоможе українському суспільству вчасно зреагувати на сучасні виклики. Вивчення діяльності прокомуністичних громадських об'єднань дозволяє зрозуміти й подолати ті стереотипи радянського минулого, які нині є доволі відчутними, зумовлюючи пасивність громадян, їх відчуття безсилості перед державною машиною, зневіру у власних силах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

ВСТУП. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

* Журба М. А., Вітенко З. Р. Химери інтернаціоналізму. Міжнародні зв'язки профспілок України (20-30 рр. ХХ ст.) Вінниця. 2021. С. 4.

** Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. К., 2017. С. 7.

*** Сванидзе М., Сванидзе Н. Исторические хроники с Николаєм Сванидзе (1913 – 1933). К., 2012. С. 424.

**** 100 років кампанії лікнепу. Як більшовики українців грамоті навчали. https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/100-rokiv-kampaniji-liknepu-yak-bilshoviki-ukrajinciv-gramoti-navchali-21052021-425778

[1] Ленин В. И. Полное собрание сочинений. М.: Госполитиздат, 1961. Т. 23. С. 125-135; 348-350; 420-421.

[2] Ленин В. И. Полное собрание сочинений. М.: Госполитиздат, 1962. Т. 36. С. 74-78.

[3] Ленин В. И. Полное собрание сочинений. М.: Госполитиздат, 1963. Т. 37. С. 474-477.

[4] Ленин В. И. Полное собрание сочинений. М.: Госполитиздат, 1963. Т. 42. С. 415-416.

[5] Ленин В. И. Полное собрание сочинений. М.: Госполитиздат, 1963. Т. 38. С. 174-184.

[6] Крупская Н. К. Культпоход и ликвидация неграмотности. М.–Л: Главполитпросвет-Госиздат, 1928. 24 с.

[7] Крупская Н. К. Ликвидация неграмотности. Сборник статей, докладов и разных материалов за 1920 – 1936 гг. М.: Наркомпрос РСФСР, 1938. 97 с.

[8] Крупская Н. К. Педагогические сочинения: в 11 т. М.: Академия педагогических наук, 1960. Т. 9. 688 с.

[9] Луначарский А. В. Десятилетие революции и культура. М.–Л., 1927. 24 с.

[10] Луначарский А. В. Культурная революция и общественность. М. Л.: ОДН-Госиздат, 1929. 32 с.

[11] Луначарский А. В. О воспитании и образовании. М.: Педагогика, 1976. 636 с.

[12] Калинин М. И. О воспитании и обучении. Избраные статьи и речи. М.: Учпедгиз, 1957. 343 с.

[13] Калинин М. И. К 10-летию Октября. *За грамоту.* 1927. № 8. С. 8-12.

[14] Калинин М. И. За всеобщую грамотность и культурный подъем масс. *Правда.* 1930. 13 сентября.

[15] Калинин М. И. Ко всем советам, ячейкам и членам ОДН. Ко всем культармейцам и учащимся школ грамоты. *Известия.* 1932. 11 августа.

[16] Петровський Г. І. Вибраністатті і промови. К.: ПолітвидавУкраїни, 1978. 436 с.

[17] Петровский Г. И. Очередные задачи работы партии на селе. Х., 1928. 23 с.

[18] Голуб Ф. ЛКСМУ в культурному будівництві. Х.: Держвидав України, 1929. 60 с.

[19] Озерський Ю. Десять роківполітосвітньоїроботи на Україні. Х.: Держвидав України, 1927. 43 с.

[20] Полторацький А. Ради в культурному будівництві. Х.: Пролетар, 1929. 123 с.

[21] Бондарев Д. А. Ликвидация неграмотности на пороге 10-летия Октябрьской революции. *Комунистическое просвещение.* 1927. № 10. С. 39-42.

[22] Івановський А. Лікнеп і політосвітробота. Х., 1927. 20 с.

[23] Магазинер Е. За грамоту. Вечера агитации за ликвидацию неграмотности. М., 1925. 164 с.

[24] Воронець А. І. Неписьменність на Україні і боротьба з нею. Х.: Радянська освіта, 1924. 19 с.

[25] Там само. С. 15.

[26] Воронець А. І. Етапи ліквідації неписьменності серед дорослого населення України. *Радянська освіта.* 1925. № 2. С. 45-51.

[27] Там само. С. 50.

[28] Епштейн М. До майбутнього з'їзду т-ва ліквідації неписьменності. *Радянська освіта.* 1927. № 3. С. 52-55.

[29] Там само. С. 52.

[30] Піддубний Г. Десять років ліквідації неписьменності в УСРР. *Шлях освіти.* 1927. № 10. С. 114-120.

[31] Там само. С. 118.

[32] Там само. С. 115.

[33] Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять роківреволюції. К.: Держ. вид-во України, 1927. 126 с.

[34] Авдієнко М. О. Письменність людності України. Х., 1930. 119 с.

[35] Месеняшин І. Історичні етапи розвитку самоосвіти і заочного навчання в світлі постанов партії про самоосвіту і заочне навчання. *Самоосвіта.* 1932. № 19-20. С. 17.

[36] Затонський В. П. Країна вчиться. *Комуністична освіта.* К., 1936. № 12. С. 18-24.

[37] Хоменко О. Г. Здійснення загальногообов'язкового навчання в УСРР. *Комуністична освіта.* К., 1938. № 8. С. 24-36.

[38] Тичина П. Г. Народна освіта на Україні за 30-х років. *Більшовик України.* К., 1948. № 1. С. 26-34.

[39] Амелин П. П. Культурная революция в СРСР (1928 – 1941 гг.). Л.: Высший военный педагогический институт им. М. И. Калинина, 1951. 80 с.

[40] Николишин С. Культурна політика більшевиків і культурний процес. Б.м., 1947. 119 с.

[41] Попов М. М. Нарис історії компартії (більшовиків) України. Х.: Пролетар, 1931. 234 с.

[42] Генін С. Піднесення матеріально-культурного рівня трудящих СРСР в роки передвоєнних п'ятирічок. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. 63 с.

[43] Золотоверхий І. Д. Ленін і Сталін про радянську соціалістичну культуру. К.: Державне видавництво УРСР, 1952. 92 с.

[44] Смирнов И. С. Ленин и Сталин о культуре и культурной революции. М.: Государственное издательство культурно-просветительской литературы, 1951. 71 с.

[45] Иванова А. М. Что сделала Советская Власть по ликвидации неграмотности среди взрослых. М.: Учпедгиз, 1949. 96 с.

[46] Мединский Е. Н. Народное образование в СССР. М.: Издательство АПН РСФСР, 1952. 259 с.

[47] Элькина Д. Ю. На культурном фронте. Из истории борьбы за ликвидацию неграмотности в СССР. М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1959. 143 с.

[48] Кольцов А. В. Культурное строительство в РСФСР в годы первой пятилетки (1928 – 1932 гг.). М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1960. 208 с.

[49] Зиновьев М. Н., Плешакова А. В. Как был выполнен ленинский декрет. М.: Госполитиздат, 1961. 128 с.

[50] Гутянський С. К. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. К.: Наукова думка, 1965. 198 с.

[51] Золотоверхий І. Д. Становлення: Української радянської культури (1917 – 1920). К.: Вид-во АН УРСР, 1961 346 с.

[52] Михайлов О. О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичногобудівництва (1929 – 1941). К., 1963. 160 с.

[53] Михайлов О. О. Допомогаміста селу у піднесенні культури. К., 1968. 204 с.

[54] Михайловский И. Н. Комсомол Украины в борьбе за построениесоциализма в СССР (1925 – 1937 гг.). Львов: Изд-во Львовского университета, 1966. 317 с.

[55] Слуцький О. Б. Радянське культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.). К.: Вид-во АН УРСР, 1957. 209 с.

[56] Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 роках. К.: АН УРСР, 1963. 435 с.

[57] Андреева М. С. Коммунистическая партия – организатор культурно-просветительской работы в СССР (1917 – 1933). М.: Высшая школа, 1963. 99 с.

[58] Карпов Г. Г. О советской культуре и культурной революции в СССР. М.: Госкультпросветиздат, 1954. 243 с.

[59] Карпов Г. Г. Партия и культурная революция в СССР. М.: Госполитиздат, 1955. 72 с.

[60] Ким М. П. 40 лет советской культуры. М.: Госполитиздат, 1957. 388 с.

[61] Ким М. П. Коммунистическая партия организатор культурной революции в СССР. М.: Высшая школа, 1955. 339 с.

[62] Грищенко М. М. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади. К., 1957. 132 с.

[63] Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921 – 32 рр.). К.: Видавництво Київського університету, 1965. 256 с.

[64] Развитие социалистической культуры в союзных республиках. М. 1960. 378 с.

[65] Братское сотрудничество советских республик в хозяйственном культурном строительстве. М.: Мысль, 1971. 240 с.

[66] Афанасьєв В. В. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917 – 1941 рр.). Х., 1968. 178 с.

[67] Чернявский Г. С., Пиналов С. А. Политико-просветительная работа в период развертывания социалистической индустриализации и подготовки сплошной колективизации сельского хозяйства (1926 – 1929 гг.). Х., 1964. 46 с.

[68] Куліченко М. Г. Братерська допомога російського народу трудящим України в культурному будівництві (1917 – 1922 рр.). *Український історичний журнал.* 1960. № 3. С. 104-115.

[69] Вовк Л. П. Жіночі ради України в боротьбі за ліквідацію неписьменності. *Вісник Київського державного університету. Серія: історія.* 1974. № 16. С. 40-47.

[70] Зубалій О. Д. Парторганізації республіки в боротьбі за ліквідацію неписьменності. *Наукові праці з історії КПРС.* 1975. Вип. 79. С. 48-52.

[71] Білоцерківський В. Я. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні (1926 – 1932 рр.). *Питання історії СРСР.* Х., 1975. Вип. 20. С. 83-91.

[72] Мороз А. В. Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921 – 1925 роках. *Український історичний журнал.* 1976. № 8. С. 111-116.

[73] Петрунін І. Є. Учительство України у боротьбі з неписьменністю. *Радянська школа.* 1969. № 12. С. 8-13.

[74] Спірідонова Д. С. Ліквідація неписьменності – одна з вирішальних передумов культурної революції. *Радянська школа.* 1974. № 12. С. 20-23.

[75] Київський М. І., Кожаріна Е. Д. Джерела про ліквідацію неписьменності на Київщині у 1919 – 1934 роках. *Історичні джерела та їх використання.* 1972. № 7. С. 20-25.

[76] Мороз А. В. Боротьба за подолання неписьменності серед робітників Донбасу у 1921 – 1925 роках. *Питання історії СРСР.* 1974. Вип. 18. С. 35-43.

[77] Паниотов И. И. Из истории борьбы партийных организаций Донбасса за развитие народного образования в 1921 – 1930 гг. *Материалы научной конференции кафедр истории КПСС.* Донецк, 1969. С. 33-53.

[78] Куманев В. А. Революция и просвещение масс. М.: Наука, 1973. 335 с.

[79] Куманев В. А. Социализм и всенародная грамотность. Ликвидация массовой неграмотности в СССР. М.: Наука, 1967. 328 с.

[80] Там само. С. 131.

[81] Щиглик А. И. Добровольные общества в переходный период от капитализма к социализму. *Вопросы теории и истории общественных организаций.* 1971. С. 173-230.

[82] Ямпольская Ц. А. Вопросы теории и истории общественных организаций. М.: Наука, 1971. 258 с.

[83] Ямпольская Ц. А. Общественные организации СССР. Некоторые политические и юридические аспекты. М., 1972. 216 с.

[84] Андреева М. С., Виноградов А.П., Пиналов С.А. История культурно-просветительсткой работы в СССР. Х.: Харьковский государственый институт культуры, 1970. 229 с.

[85] Афанасьєв В. В. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917 – 1941 рр.). Х., 1968. 178 с.

[86] Чунаков А. В. Комунистическая партия в борьбе за культурное строительство деревни 1927 – 1937 гг. М., 1981. 144 с.

[87] Кичиріна Н. Р. Шефська допомога робітничого класу селу у відбудовний період (1921 – 25 рр.). *Український історичний журнал.* 1979. № 8. С. 93-99.

[88] Пиналов С. А. История культурно-просветительской работы в СССР. К.: Вища школа, 1983. 263 с.

[89] Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організацію сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соц.. перетворень. К.: Видавництво політичної літератури України, 1976. 149 с.

[90] Мельниченко А. М. Деятельность Коммунистической партии по созданию системы народного образования на Украине (1918 – 1920 гг.): дис. канд. ист. наук: 07.00.01 «История КПСС». К., 1979. 202 с.

[91] Чумак В. М. Комитеты незаможных селян в период восстановления народного хозяйства (1921 – 1929 гг.) На материалах юга Украины: автореф. дис. на соискание ученой степени кан. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» В.М. Чумак. Х., 1978. 24 с.

[92] Плахотник С. С. Рост общеобразовательного и культурного уровня крестьянства Украинской ССР в годы первых пятилеток (1928 – 1937): автореф. дис. на соискание ученой степени кан. ист. наук: 07.00.01 «История КПСС». Львов, 1985. 19 с.

[93] Маключенко В. И. Политико-просветительская работа на Украине 1923 – 1925 гг.: автореф. дис. на соискание ученой степени кан. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». К., 1984. 24 с.

[94] Даниленко В. М. Здійснення: Ленінського декрету про ліквідацію неписьменності на Україні у 1920 році. *В кн.: У боротьбі за Жовтень.* К.: Наукова думка, 1981. 214 с.

[95] Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. К.: Наукова думка, 1981. 190 с.

[96] Даниленко В. М., Лукаш О.І. Рух ентузіастів народної освіти (60-річчя товариства «Геть неписьменність»). *Український історичний журнал.* 1983. № 11. С. 132-134.

[97]Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. К.: Наукова думка, 1986. 213 с.

[98] Там само. С. 33.

[99] Там само. С. 39.

[100] Бакулина Т.И. Роль Общества «Долой неграмотность» в осуществлении ленинского плана культурной революции: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР». Л., 1984. 229 с.

[101] Там само. С. 39.

[102] Галин С. А. Исторический опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 – 1925). М.: Высшая школа, 1990. 142 с.

[103] Головко Б. Г. Рабочие сахарной промышленности УССР (1921 – 1932 гг.): автореф. дис. на соискание ученой степени кан. ист. наук: 07.00.02 «История СССР». Х., 1990. 16 с.

[104] Тростогон А. М. Шефство рабочего класса над крестьянством в 1923 – 1929 гг. (на материалах Украинской ССР): автореф. дис. на соискание ученой степени кан. ист. наук: 07.00.02. «Отечественная история». К., 1990. 16 с.

[105] Демченко М. О. В. Культурне будівництво на Україні за роки Радянської влади (1917 – 1990 рр.). К., 1992. 156 с.

[106] Кізюн В. К. Видавнича діяльність державних, суспільно-політичних та громадських організацій України в 20-ті рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». К. 1994. 26 с.

[107] Кутний С. И. Проблемы народного просвещения в украинской советской печати (первая половина 20-х годов): автореф. дис: на соискание ученой степени кан. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Днепропетровк, 1992. 18 с.

[108] Вовк Л. П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (І пол. XIX – 20-ті рр. XXст.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня док. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». К., 1996. 49 с.

[109] Кокошко Ф. І. Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі у 1920-і роки (на матеріалахпівдня. України). Миколаїв: Приват-Поліграфія, 1998. 89 с.

[110] Чирва Ю. І. Розвиток народної освіти України (1917 – 1932 рр.): історіографія проблеми: дис. канд. іст. наук: 07:00.01 «Історія України». Дніпропетровськ, 1995. 216 с.

[111] Бакланова Н. М. Політичні: процеси та культурологічні проблеми в умовах становлення тоталітаризму (на прикладі України в 20-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.04 «політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку». Одеса, 1996. 26 с.

[112] Горбань Т. Ю. Українство в контексті: національно-культурного відродження в Україні (1918 – 28 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 1996. 24 с.

[113] Гололобов В. М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: дис. канд: іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Х., 1998. 179 с.

[114] Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Український письменник, 1993. 413 с.

[115] Нариси української популярної культури. К., 1998. 540 с.

[116] Попович М. Нарис історії культури України. К.: АртЕк, 1998. 728 с.

[117] Лекції з історії світової та вітчизняної культури: навчальний посібник для студентів. Львів: Світ, 1994. 496 с.

[118] Українська культура: історія і сучасність. Львів, 1994. 495 с.

[119] Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.). К.: Наук. світ, 2002. 456 с.

[120] Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПУ (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К.: 2005. 18 с.

[121] Виговський М. Ю. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2006. 35 с.

[122] Галамай О. М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2006. 238 с.

[123] Свистович С. М. Громадські об’єднання України В політиці більшовицького режиму (20 – 30-х років ХХ ст.): дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2007. 596 с.

[124] Мандрик Я. Навчання дорослого населння в селах радянської України на початку 30-х років ХХ століття. *Проблеми історії України: факти,*

судження, пошуки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. № 16. Ч. 2. С. 142-146.

[125] Суровий А. Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках. *Наукові праці Кам'янець-Поділ. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки.* Кам'янець-Подільський, 2011. Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. С. 436–448.

[126] Анпілогова Т. Ю. Культурно-освітня діяльність гуманітарної інтелігенції Луганщини в період нової економічної політики. *Вісник ЛНПУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки.* 2005. № 14. С. 122-129.

[127] Зленко А. М. Участь громадських молодіжних організацій в процесі ліквідації неписьменності в 1920-х рр.: історіографії. *Зміст громадянської освіти і виховання: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 14-15 вересня 2006 р.* Херсон: РІПО, 2006. С. 59-60.

[128] Тарапон О. А. Повсякденне життя населення Переяслава в умовах соціально-політичних та ідеологічних процесів кінця 1920-х. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей.* Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 164-173. Вип. 29.

[129] Дерман І. П. Ліквідація неписьменності серед населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років XX століття. Режим доступу: http://www.sworld.com.ua/konfer29/987.pdf

[130] Лаврут О. О. Громадська діяльність студентства УСРР в 20-ті роки XX ст. *Гілея.* Вип. 26. К. 2009. С. 71-80.

[131] Розовик О. Робота державних органів влади і громадських організацій УСРР з ліквідації неписьменності серед жіночого населення республіки у 1920-х роках. *Часопис української історії.* К., 2011. Вип. 21. С. 121-123.

[132] Турков В. В. Культурно-освітня політика радянської держави щодо болгарської національної меншини України у 20-30-х рр. XX ст. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/drzb/

[133] Єсіп М. Гендерні аспекти в культурних процесах Донбасу в 20 – 30-х рр. XX століття. *Історичні і політологічні дослідження.* Донецьк. 2012. № 1 (49). С. 199-206.

[134] Бойко О. М. Становлення форм навчання в процесі ліквідації неписьменності в Україні (1920 – 1927 рр.). *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка.* 2015. № 1. С. 312-316.

[135] Гриценко А. П., Курок О. І., Прокопчук В. С. Ліквідація неписьменності 20 – 30-х років XX століття як соціальний та політичний проєкт радянської влади: філософський аспект. *Сумський історико-архівний журнал.* 2023. № XL. С. 12-18.

[136] Олійник М. Ліквідація неписьменності на Поділлі в роки НЕП (1921 – 1928 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2016. № 2. Т. 3. С. 88-91.

[137] Петренко Н. М. Створення системи україномовної освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії: 032 «Історія та археологія». Глухів, 2023. 264 с.

[138] Мазепа І. П. Більшовизм і окупація України. Соціально-економічні причини недозрілості української революції. Львів; Київ [б.в.].1922. 155 с.

[139] Білінський А. Громадські організації в СРСР. Мюнхен-Чикаго, 1969. 160 с.

[140] Kolarz W. Die Nationalitatenpolitik der Sowjetunion. F. am Main, 1956. 378 s.

[141] Kolasky J. Edukation in Soviet Ukraine: A study in discrimination and Russification. Toronto: Piter Martin Associates, 1968. 238 s.

[142] Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. New York, 1985. 333 s.

[143] Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917 – 1991. К.: Мегатайл, 2000. 606 с.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ, ЕТАПИ СТВОРЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ТОВАРИСТВА «ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ»

[1] Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. К. 1940. С. 4.

[2] Геть неписьменність. 1924. 31 грудня.

[3] Авдієнко М. О. Письменність людності України. Х., 1930. С. 81.

[4] Порадник ліквідатора неписьменності та малописьменності. Х.: Червоний шлях. 1924. С. 7-9.

[5] Авдієнко М. О. Вказана праця. С. 90.

[6] Там само. С. 8.

[7] Там само.

[8] Гололобов В. М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Х., 1998. С. 39.

[9] Деректывы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании. Вып. 2. Сборник документов за 1917 – 1947 гг.: приложение к журналу «Советская педагогика». М.: АПН РСФСР, 1947. С. 193.

[10] Ленин В. И. Полное собрание сочинений. М.: Госполитиздат, 1963. Т. 42. С. 399.

[11] Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. А2313, оп. 1, спр. 2, арк. 55.

[12] Там само. Арк. 126.

[13] Там само. Арк. 116.

[14] Там само. Арк. 144.

[15] Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов: 1917 – 1973 гг. М.: Педагогика, 1974. С. 377.

[16] Там само.

[17] Геть неписьменність. 1929. 1 травня. С. 3.

[18] ДАРФ, ф. А2313, оп. 1, спр. 2, арк. 56.

[19] Куліченко М. Г. Братерська допомога російського народу трудящим України в культурному будівництві (1917 – 1922 рр.). *Український історичний журнал.* 1960. № 3. С. 110.

[20] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 2, спр. 923, арк. 51.

[21] Иванова А. М. Что сделала Советская власть по ликвидации неграмотности среди взрослых. М.: Учпедгиз, 1949. С. 37.

[22] Там само. С. 54.

[23] Культурне будівництво в Українській РСР 1917 – 1927: збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1979. С. 188-189.

[24] Там само. С. 80.

[25] Там само. С. 100.

[26] Куманев В. А. Социализм и всенародная грамотность. Ликвидация массовой неграмотности в СССР. М.: Наука, 1967. С. 125.

[27] Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. К.: Наукова думка, 1981. С. 27.

[28] Гололобов В. М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Х., 1998. С. 41.

[29] Там само. С. 42.

[30] Засоби присилування *Порадник ліквідатора не- та малописьменності.* Х., 1924. С. 1.

[31] Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921 – 32 рр.). К.: Видавництво Київського університету, 1965. С. 43.

[32] Україна. Статистичний щорічник. Х., 1929 р. С. 66.

[33] Авдієнко М.О. Вказана праця. С. 103.

[34] Культурне будівництво в Українській РСР. С. 198.

[35] Геть неписьменність. 1924. 31 грудня. С. 2.

[36] Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 роках. К.: АН УРСР, 1963. С. 50.

[37] Культурне будівництво в Українській РСР. С. 198, 368-369.

[38] Гололобов В. М. Вказана праця. С. 46.

[39] Коммунистическое просвещение. 1923. № 6. С. 12.

[40] Вопросы культурного строительства на Украине. К.: Пролетарій, 1928. С. 25.

[41] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 12, арк. 73.

[42] Куманев В. А. Революция и просвещение масс. М.: Наука, 1973. С. 150.

[43] Геть неписьменність. 1924. 20 липня. С. 4.

[44] Вісті ВУЦВК. 1923. 16 жовтня. С. 2.

[45] Там само.

[46] Вісті ВУЦВК. 1923. 4 листопада. С. 3.

[47] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 78.

[48] Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. XX ст.). К.: Наук. світ, 2002. С. 194.

[49] Там само. С. 195.

[50] Коммунистическое просвещение. 1923. № 6. С. 83.

[51] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-655, оп. 1, спр. 29, арк 104.

[52] Вісті ВУЦВК. 1923. 14 жовтня. С. 2.

[53] Там само.

[54] Вісті ВУЦВК. 1923. 1 листопада. С. 3.

[55] Вісті ВУЦВК. 1923. 16 жовтня. С. 3.

[56] Вісті ВУЦВК. 1923. 1 листопада. С. 1.

[57] Вісті ВУЦВК. 1923. 4 листопада. С. 2.

[58] Геть неписьменність. 1924. 15 жовтня. С. 3.

[59] Вісті ВУЦВК. 1923. 24 листопада. С. 2.

[60] Бакулина Т. И. Роль Общества «Долой неграмотность» в осуществлении ленинского плана культурной революции: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР». Л., 1984. С. 45.

[61] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 76.

[62] Бакулина Т. И. Вказана праця. С. 41.

[63] ДАРФ, ф. А2306, оп. 69, спр. 494. арк. 2.

[64] Известия ВЦИК. 1923. 30 листопада. С. 2.

[65] ДАРФ, ф. А2306, оп.1, спр. 2229, арк. 7.

[66] Бакулина Т. И. Вказана праця. С. 42.

[67] Там само. С. 87.

[68] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1. спр. 15. арк. 65.

[69] ЦДАВО України, ф. 1. оп. 2, спр. 1012, арк. 115.

[70] Там само, арк. 104.

[71] Там само, арк. 104 – 114.

[72] Там само, арк. 113.

[73] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 90.

[74] Гололобов В. М. Вказана праця. С. 47.

[75] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 79-81.

[76] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 43.

[77] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 185, арк. 70.

[78] На вищий щабель: матеріали ІІІ Всеукраїнського з'їзду ленінського Т-ва «Геть неписьменність» на Україні. К., 1932. 46 с.

[79] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 79.

[80] На вищий щабель. С. 34.

[81] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 79.

[82] На вищий щабель. С. 34.

[83] Там само. С. 35.

[84] Там само.

[85] Сталь Л. Н. Работать по новому, по революционному. М.: ОДН и Госиздат, 1929. С. 33-34.

[86] ЦДАВО України, ф. 387. оп. 1, спр. 60, арк. 10.

[87] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 407, арк. 45.

[88] На вищий щабель. С. 45-46.

[89] Там само. С. 35.

[90] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 80.

[91] ЦДАВО України, ф. 387. оп. 1, спр. 60. арк. 251.

[92] Коммунистическое просвещение. 1928. № 2-3. С. 87.

[93] Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р-266, оп. 1, спр. 33, арк. 294.

[94] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 46-48.

[95] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 10.

[96] На вищий щабель. – С. 38.

[97] Там само. С. 39.

[98] Там само.

[99] Там само.

[100] Там само. С. 40.

[101] Там само. С. 42.

[102] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 86, арк. 9.

[103] На вищий щабель. С. 38.

[104] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 48.

[105] На вищий щабель. С. 45.

[106] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 35, арк. 35.

[107] Коммунистическое просвещение. 1929. № 3. С. 18.

[108] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 93. арк. 18.

[109] Там само, арк. 93.

[110] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 189, арк. 18.

[111] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 32.

[112] На вищий щабель. С. 36.

[113] ЛКСМ України в рішеннях з'їздів га конференцій. 1919 – 1966: Збірник документів. К.: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1969. С. 213.

[114] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 17.

[115] Там само, арк. 32.

[116] На вищий щабель. С. 38.

[117] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 185, арк. 70.

[118] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 189, арк. 6.

[119] Там само.

[120] Там само, арк. 6 зворот.

[121] Вісті ВУЦВК. 1923. 1 листопада. С. 2.

[122] Там само.

[123] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 185, арк. 39.

[124] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 251.

[125] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 185, арк. 39.

[126] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 251.

[127] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

[128] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 70 зворот.

[129] Там само.

[130] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 24.

[131] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 94.

[132] Там само, арк. 60.

[133] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

[134] Там само.

[135] Там само, арк. 80.

[136] Там само, арк. 17.

[137] Крупская Н. К. Ликвидация неграмотности. Сборник статей, докладов и разных материалов за 1920 – 1936 гг. М.: Наркомпрос РСФСР, 1938. С. 18.

[138] О проведении социалистического соревнования между ОДН РСФСР и ОДН УССР. М., 1930. С. 5.

[139] За грамоту. 1929. № 3. С. 22.

[140] Ліквідація неписьменності та весняна сівба 1930 року. Х.: Пролетарій, 1930. 39 с.

[141] Дубинський І. Штурм неписьменності на Дніпробуді. Х.: Радянська школа, 1933. 43 с.

[142] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 506, арк. 56.

[143] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 30, арк. 19.

[144] Геть неписьменність. 1929. 22 травня. С. 3.

[145] Коммунистическое просвещение. 1929. № 3. С. 71-72.

[146] За грамоту. 1929. № 3. С. 26.

[147] Геть неписьменність. 1927. 21 жовтня. С. 2.

[148] Правда. 1936. 27 февраля. С. 3.

[149] ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, спр. 1329, арк. 30.

[150] Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві (далі – ЦДАГО), ф. 1, спр. 6635, арк. 1.

[151] Там само, арк. 2.

РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ ТОВАРИСТВА «ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ» У РЕАЛІЗАЦІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПРОЄКТУ ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ ТА МАЛОПИСЬМЕННОСТІ

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 79.

[2] Там само, арк. 115 зворот.

[3] Там само.

[4] Геть неписьменність. 1924. 20 липня. С. 3.

[5] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 923, арк. 70.

[6] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 24.

[7] Геть неписьменність. 1925. 23 лютого. С. 3.

[8] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 70.

[9] Там само, арк. 64.

[10] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 155.

[11] Там само, арк. 156.

[12] Геть неписьменність, 1926, 1 травня. С. 1.

[13] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 160.

[14] Геть неписьменність. 1930. 30 листопада. С. 1.

[15] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 160.

[16] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 66.

[17] Там само.

[18] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 16, арк. 28.

[19] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 24.

[20] ЦДАВО України, ф. 387. оп. 1, спр. 15, арк. 49.

[21] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 16, арк. 28.

[22] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 17.

[23] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 122.

[24] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, пр. 1101, арк. 14 зворот.

[25] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 122.

[26] Там само.

[27] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 17, арк. 17.

[28] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

[29] Там само.

[30] Там само.

[31] Геть неписьменність. 1924. 5 лютого. С. 2.

[32] Геть неписьменність. 1924. 19 травня. С. 2.

[33] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 16, арк. 29.

[34] Там само.

[35] Там само, арк. 59 зворот.

[36] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 14.

[37] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

[38] Там само, арк. 3 зворот.

[39] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 12, арк. 176.

[40] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 8, арк. 25а.

[41] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

[42] Там само.

[43] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2702, арк. 18.

[44] ДАКО, ф. Р-708, оп. 1, спр. 432, арк. 7.

[45] ДАКО, ф. Р-590, оп. 1, спр. 1, арк. 56.

[46] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 18, арк. 16.

[47] Там само.

[48] Там само, арк. 22 зворот.

[49] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 17, арк. 8.

[50] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 87.

[51] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 5, арк. 65.

[52] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 17, арк. 87.

[53] Там само, арк. 97.

[54] Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. К.: Наукова думка, 1981. С. 27.

[55] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 24-25.

[56] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 5, арк. 11.

[57] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 26.

[58] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 86, арк. 49.

[59] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 120.

[60] ДАРФ, ф. А-406, оп. 1, спр. 832, арк. 6.

[61] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 13.

[62] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 90.

[63] Там само, арк. 91.

[64] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 142.

[65] Там само, арк. 143.

[66] Геть неписьменність, 1927, 1 квітня. С. 1.

[67] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 94.

[68] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1663, арк. 94.

[69] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 21.

[70] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 185, арк. 1.

[71] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 5, арк. 22.

[72] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 35.

[73] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 28, арк. 70.

[74] ДАРФ, ф. А406, оп. 1, спр. 2026, арк. 152.

[75] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 308, арк. 68.

[76] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2684, арк. 2.

[77] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 87, арк. 5.

[78] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 28, арк. 113.

[79] Там само.

[80] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 25-27.

[81] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 14.

[82] Там само.

[83] История культурного строительства в СССР 1917 – 1977: Документы и материалы. Культурное строительство в СССР 1917 – 1927: Разработка единой государственной политики в области культуры. М., 1989. С. 267.

[84] Даниленко В. М. Вказана праця. С. 2.

[85] Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. К. 1940. С. 99.

[86] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2917, арк. 70.

[87] Там само, арк. 71.

[88] Там само, арк. 65.

[89] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 10, арк. 84.

[90] Геть неписьменність. 1930. 30 червня. С. 3.

[91] Геть неписьменність. 1930. 31 серпня. С. 1.

[92] На вищий щабель: матеріали ІІІ Всеукраїнського з'їзду ленінського Т-ва «Геть неписьменність» на Україні. К., 1932. С. 18.

[93] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4203, арк. 1.

[94] Геть неписьменність. 1930. 7 вересня. С. 1.

[95] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4203, арк. 24.

[96] Там само, арк. 25.

[97] ДАРФ, ф. А-406, оп. 12, спр. 2287, арк. 36.

[98] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5294. арк. 17.

[99] Там само, арк. 19.

[100] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 7, арк. 45.

[101] Там само, арк. 5.

[102] Там само, арк. 6.

[103] Там само, арк. 44-45.

[104] Там само.

[105] Там само, арк. 46.

[106] Там само.

[107] Там само, арк. 47.

[108] Там само, арк. 165

[109] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 29, арк. 3

[110] Там само, арк. 8.

[111] Там само, арк. 10.

[112] Там само, арк. 72.

[113] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 45, арк. 75.

[114] Там само, арк. 33.

[115] Там само, арк. 11.

[116] Там само, арк. 1.

[117] Там само, арк. 6.

[118] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 29, арк. 95.

[119] ДАЧО, Р-655, оп. 1, спр. 93, арк. 42.

[120] ДАЧО, Р-655, оп. 1, спр. 29, арк. 107.

[121] Там само, арк. 108.

[122] Там само.

[123] Там само, арк. 119.

[124] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 112, арк. 41.

[125] Там само.

[126] Там само, арк. 15.

[127] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 29, арк. 61 зворот.

[128] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 93, арк. 182.

[129] Там само, арк. 178.

[130] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 115, арк. 13.

[131] Там само, арк. 44.

[132] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 45, арк. 54.

[133] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 115, арк. 57.

[134] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 45, арк. 54.

[135] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 115, арк. 67.

[136] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 112, арк. 11.

[137] Там само, арк. 46.

[138] Там само.

[139] Там само.

[140] Там само, арк. 47.

[141] Там само, арк. 112.

[142] Там само, арк. 139.

[143] Там само, арк. 140.

[144] Там само, арк. 136 зворот.

[145] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 189, арк. 16.

[146] Там само.

[147] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 112, арк. 145.

[148] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 129, арк. 7.

[149] Там само, арк. 8 зворот.

[150] Там само.

[151] Там само, арк. 10.

[152] Там само, арк. 32.

[153] Там само.

[154] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 189, арк. 7.

[155] Там само.

[156] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 176, арк. 8.

[157] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 129, арк. 15.

[158] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 189, арк. 5.

[159] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 141, арк. 1.

[160] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 8, арк. 7.

[161] Там само, арк. 30.

[162] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 141, арк. 1.

[163] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 175, арк. 8.

[164] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 177, арк. 7.

[165] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 188, арк. 14 зворот.

[166] ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, спр. 1329, арк. 1.

[167] ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, спр. 1324, арк. 12.

[168] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 177, арк. 2.

[169] Там само, арк. 3.

[170] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 179, арк. 1.

[171] Там само.

[172] ДАКО, ф. Р-144.

[173] Там само, арк. 4.

[174] Там само, арк. 6.

[175] Там само, арк. 9.

[176] Там само, арк. 10.

[177] Там само, арк. 12, оп. 1, спр. 1329, арк. 3.

[178] ДАЖО, ф. Р-266, оп. 1, спр. 33, арк. 12-14.

[179] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 14.

[180] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 185, арк. 70.

[181] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 8, арк. 7.

[182] Там само, арк. 8.

[183] Там само, арк. 8 зворот.

[184] Там само, арк. 26 зворот.

[185] Там само, арк. 18.

[186] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 161.

[187] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

[188] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 12, арк. 162.

[189] Там само.

[190] Там само.

[191] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 37, арк. 7.

[192] Там само, арк. 23.

[193] Там само, арк. 12.

[194] Там само, арк. 45.

[195] Там само, арк. 55.

[196] Там само, арк. 57.

[197] Там само, арк. 61.

[198] Там само, арк. 67.

[199] Там само, арк. 79-80.

[200] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 35, арк. 14.

[201] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 25.

[202] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 18, арк. 30.

[203] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 161.

[204] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

[205] Там само.

[206] Там само, арк. 88.

[207] Там само, арк. 53.

[208] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 10, арк. 54.

[209] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 98.

[210] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 88, арк. 74.

[211] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 121.

[212] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 10, арк. 44.

[213] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 18, арк. 45.

[214] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 59, арк. 22.

[215] Там само.

[216] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 185, арк. 74.

[217] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 59, арк. 17.

[218] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 61.

[219] Там само, арк. 66.

[220] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 18, арк. 22.

[221] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 86, арк. 55.

[222] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 18, арк. 14.

[223] Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20 – 30-х років XX ст.): дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2007. С. 302.

[224] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 88.

[225] Там само.

[226] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 17, арк. 8.

[227] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 88.

[228] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

[229] Там само.

[230] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 18, арк. 30.

[231] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 10, арк. 40.

[232] Там само, арк. 125.

[233] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 12, арк. 13.

[234] Там само.

[235] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 35, арк. 62.

[236] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 10, арк. 67.

[237] Там само, арк. 125.

[238] Там само, арк. 158.

[239] ЦДАВО України, 387, оп. 1, спр. 60, арк. 92.

[240] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 10, арк. 212.

[241] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 18, арк. 53 зворот.

[242] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 60, арк. 17.

[243] Там само, арк. 26.

[244] Там само, арк. 14.

[245] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2646, арк. 46.

[246] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 35, арк. 98.

[247] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 7, арк. 28.

[248] Там само, арк. 17.

[249] Там само, арк. 22.

[250] Там само, арк. 29.

[251] Там само, арк. 129.

[252] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 29, арк. 12.

[253] Там само, арк. 18.

[254] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 7, арк. 95.

[255] Там само, арк. 129.

[256] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 29, арк. 28.

[257] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 45, арк. 24 зворот.

[258] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 115, арк. 24.

[259] Там само, арк. 85.

[260] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 45, арк. 33.

[261] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 115, арк. 90.

[262] Там само.

[263] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 189, арк. 3.

[264] Там само.

[265] Там само.

[266] Там само, арк. 3 зворот.

[267] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 45, арк. 20.

[268] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 188, арк. 13.

[269] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 188, арк. 14.

[270] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 29, арк. 43.

[271] Там само, арк. 43 зворот.

[272] Там само.

[273] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 178, арк. 18.

РОЗДІЛ 3. ТОВАРИСТВО «ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ» У ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИЦЬКИХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР КУЛЬТУРНИЦЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ

[1] Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20 – 30-х років XX ст.): дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К. 2007. С. 331.

[2] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

[3] Там само, арк. 26.

[4] Там само, арк. 27.

[5] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 135, арк. 151.

[6] Геть неписьменність. 1924. № 5-6. С. 32.

[7] Там само. С. 7.

[8] Там само. С. 10.

[9] Там само. С. 3.

[10] Там само. С. 31.

[11] Там само. С. 24.

[12] Комсомольская правда. 1935. 16 грудня. С. 5.

[13] Геть неписьменність. 1924. № 2. С. 7.

[14] Там само. С. 5.

[15] Там само. С. 30.

[16] Геть неписьменність. 1926. 25 липня. С. 8.

[17] ЦДАВО України. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 53-54.

[18] Геть неписьменність. 1924. № 4. С. 2.

[19] Там само. С. 3.

[20] Там само. С. 5.

[21] Там само. С. 9.

[22] Там само. С. 14.

[23] Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20 – 30-х років ХХ ст..): дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К. 2007. С. 350.

[24] Правда. 1936. 27 февраля. С. 30.

[25] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 189, арк. 12.

[26] Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20 – 30-х років ХХ ст..): дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2007. С. 352.

[27] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1917, арк. 51.

[28] Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К.: 2005. С. 10.

[29] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 141, арк. 3.

[30] Геть неписьменність. 1927. 9 листопада. С. 2.

[31] Геть неписьменність. 1930. 8 жовтня. С. 3.

[32] Геть неписьменність. 1929. 15 березня. С. 4.

[33] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 29, арк. 23.

[34] Там само, арк. 24.

[35] Там само, арк. 26.

[36] Там само, арк. 27

[37] Златковська Р. Ліквідація неписьменності та весняна сівба 1930 року. Х.: Пролетарій, 1930. 39 с.

[38] Там само. С. 3.

[39] Там само. С. 4.

[40] Там само. С. 6.

[41] Там само. С. 8.

[42] Там само. С. 9.

[43] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2917, арк. 70.

[44] Культурне будівництво в Українській РСР 1928 – червень 1941: збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1986. С. 92.

[45] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 29, арк. 75.

[46] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 112, арк. 53.

[47] Там само, спр. 141, арк. 13

[48] Там само, спр. 7, арк. 4.

[49] Там само, арк. 5.

[50] Там само, арк. 122.

[51] Там само, арк. 5.

[52] Там само, арк. 6.

[53] Там само, арк. 174.

[54] ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, спр. 1329, арк. 13.

[55] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 7, арк. 19.

[56] ДАЧО, ф. Р-655. оп. 1, спр. 29, арк. 53.

[57] Дубинський І. Штурм неписьменності на Дніпробуді. Х.: Радянська школа, 1933. 43 с.

[58] Там само. С. 7.

[59] Там само. С. 11.

[60] Там само. С. 14.

[61] Там само. С. 18.

[62] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1012, арк. 133.

[63] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 90, арк. 25.

[64] Там само, спр. 56, арк. 3.

[65] Там само, спр. 90, арк. 1.

[66] Там само, спр. 88, арк. 38.

[67] ДАРФ, ф. А-2306, оп. 69, спр. 494, арк. 1, 2.

[68] Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. К.: Наукова думка, 1981. С. 30.

[69] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 5, арк. 8.

[70] ДАРФ, ф. А-2306, оп. 1, спр. 2229, арк. 17.

[71] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 349, арк. 50, 52.

[72] Там само, спр. 16, арк. 1.

[73] ДАРФ, ф. А-2314, оп. 9, спр. 35, арк. 56.

[74] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

[75] Там само, спр. 90, арк. 1.

[76] Там само, спр. 1, арк. 59.

[77] ДАРФ, ф. А-406, оп. 1, спр. 2026, арк. 102.

[78] ДАРФ, ф. А-2314, оп. 9, спр. 12.

[79] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 18, арк. 53.

[80] Там само, спр. 60, арк. 41-42.

[81] Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. XX ст.). К.: Наук. світ, 2002. С. 285.

[82] ДАРФ, ф. А-2314, оп. 9, спр. 47, арк. 15.

[83] Там само, спр. 7, арк. 189.

[84] Коммунистическое просвещение. 1923. № 6. С. 176.

[85] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 15, арк. 65.

[86] Крупская Н. К. Педагогические сочинения: в 11 т. М.: Академия педагогических наук, 1960. Т. 9. С. 383-385.

[87] О проведении социалистического соревнования между ОДН РСФСР и ОДН УССР. М., 1930. С. 5.

[88] Там само. С. 8.

[89] Геть неписьменність. 1930. 14 березня. С. 2.

[90] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 506, арк. 25.

[91] Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. К.: Наукова думка, 1981. С. 38.

[92] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 59, арк. 41.

[93] Геть неписьменність. 1930. 15 жовтня. С. 2.

[94] Геть неписьменність. 1931. 20 квітня. С. 84.

[95] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 43, арк. 74.

[96] Культурное строительство в Чечено-Ингушетии, 1920 – июнь 1941 г.: сборник документов и материалов. Грозный.: Чечено-Ингушское книжное изд-во, 1979. С. 121.

[97] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 539, арк. 146.

[98] Там само, арк. 23.

[99] ЦДАВО України, 387, оп. 1, спр. 409, арк. 119.

[100] Там само, спр. 1, арк. 78.

[101] Культурное строительство в Чечено-Ингушетии, 1920 – июнь 1941 г.: сборник документов и материалов. – Грозный.: Чечено-Ингушское книжное изд-во, 1979. С. 19.

[102] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 506, арк. 92.

[103] Там само, спр. 539, арк. 12, 19.

[104] Геть неписьменність. 1933. 31 березня. С. 2.

[105] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1663, арк. 55.

[106] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 121.

[107] ДАЖО, ф. Р-330, оп. 1, спр. 5, арк. 3.

[108] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 122.

[109] ЦДАГО України, ф. Р-330, оп. 1, спр. 28, арк. 129.

[110] Там само, арк. 141.

[111] Даниленко В. М. Здійснення Ленінського декрету про ліквідацію неписьменності на Україні у 1920 році *В кн.: У боротьбі за Жовтень.* К.: Наукова думка, 1981. С. 40.

[112] ДАЧО, ф. Р-655, оп. 1, спр. 29, арк. 39.

[113] ДАКО, ф. Р-2967, оп. 1, спр. 45, арк. 2.

[114] Там само, спр. 115, арк. 42.

[115] Там само, арк. 43.

[116] Там само, арк. 93.

[117] Там само. спр. 45, арк. 45.

[118] Там само, арк. 49.

[119] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6865, арк. 2.

[120] Там само, арк. 3.

[121] ЦДАГО України, ф. Р-266, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

[122] ДАКО. ф. Р-144, оп. 1, спр. 1329, арк. 11.

[123] ЦДАГО України, ф. Р-330, оп. 1, спр. 30, арк. 30.

[124] Там само, спр. 35, арк. 159.

[125] Там само, спр. 37, арк. 1.

[126] Геть неписьменність. 1928. 26 жовтня. С. 2.

[127] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 2684, арк. 2.

[128] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 18, арк. 14.

[129] Там само, арк. 18.

[130] ЦДАГО України, ф. Р-330, оп. 1, спр. 35, арк. 96.

[131] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 18, арк. 39.

[132] Там само, арк. 54.

[133] Там само, спр. 61, арк. 169.

[134] Там само, спр. 86, арк. 54.

[135] Там само, спр. 137, арк. 1.

[136] Там само, арк. 3.

[137] Там само, арк. 7.

[138] Там само, арк. 12.

[139] Журба М. А., Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. XX ст.), К.: Науковийсвіт. 2002. С. 3-4, 110.

[140] Данильченко О. П., Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України (20 – 30 рр. XX ст.). *Український історичний журнал.* 1999. № 3. С. 78, 79.

[141] ЗУ РНК УСРР, 1923. № 23. С. 1012

[142] Кулинич І. М., Кривець Н. В., Нариси з історії німецьких колоній в Україні, К.: Ін-т історії України НАН України – 1995. – с. 198.

[143] IV з'їзд незаможних селян України, 1924, с. 65.

[144] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 211, арк. 2.

[145] МОДО, ф. Р-687, оп. 1, спр. 62, арк. 13

[146] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 4177, арк. 100

[147] Там само.

[148] ЦДАВО України, ф. 387, оп. 1, спр. 581, арк. 2, 10

[149] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр.86, арк. 90, 91

[150] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 454, арк. 55

[151] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1841, арк. 26

[152] Sierp, 1928

[153] ЗАДО, ф. Р-3354, оп. 1, спр. 1, арк. 19

[154] ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 9, арк. 9

[155] Якубова Л. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30-ті роки): коренізація і денаціоналізація. *Український історичний журнал.* 1999. № 6. С. 22, 23.

[156] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 40, арк. 113-114 зв.

[157] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5158, арк. 93

[158] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5012, арк. 186, 187

[159] Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин України: 20 – 30 рр. Полтава, 1992.

[160] Державний архів Миколаївської області, ф. Р-687, оп. 1, спр. 62, арк. 24, 104.

[161] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 596, арк. 12.

[162] Матеріали ІІІ Всеукраїнської наради у справі політосвіти на селі. 1926. С. 69

[163] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 631, арк. 116, 117, 118.

[164] Державний архів Миколаївської області, ф. Р-687, оп. 1, спр. 62, арк. 13, 46, 58 зв., 86 зв.

[165] Короткий огляд діяльності робітничого селянського уряду України за 1925 – 1926 рр., 1927, с. 17

[166] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4177, арк. 131

[167] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1841, арк. 34

[168] ЦДАВО України, ф. 2841, оп. 1, спр. 67, арк. 59

[169] ЦДАВО України, ф. 2841, оп. 1, спр. 54, арк. 6

[170] ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 6, спр. 117, арк. 48, 49

[171] Волынский пролетарий, 1923

[172] ЦДАВО України, ф. 505, оп. 1, спр. 197, арк. 27, 28

[173] ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 9, арк. 24-26

[174] ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 425, арк. 22, 70

[175] ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 19, арк. 37, 38

[176] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 20, спр. 556, арк. 241

[177] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4728, арк. 19

[178] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4777, арк. 97

[179] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4193, арк. 20

[180] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5005, арк. 208

[181] ЦДАВО України, ф. 571, оп. 2, спр. 65, арк. 113

[182] Бистрицька О. Б., Полупан О. Ю. Ліквідація системи освіти національних меншин України в 30-х роках XX ст. *Збірник наукових праць. Серія: історія та географія [Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди].* 1997. № 1.

[183] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6838, арк. 16, 18.

ДОДАТКИ








ИЛИ ОБУЧАЙ, ИЛИ ОБУЧАЙСЯ


Общества Долой Неграмотность


ВАЖНЕЙ
ШЕЙ ЗАДА
ЧЕЙ ДЛЯ
НАС ЯВЛЯЕТ
СЯ СЕЙЧАС
УЧИТЬСЯ
И УЧИТЬСЯ
ЛЕНИН!

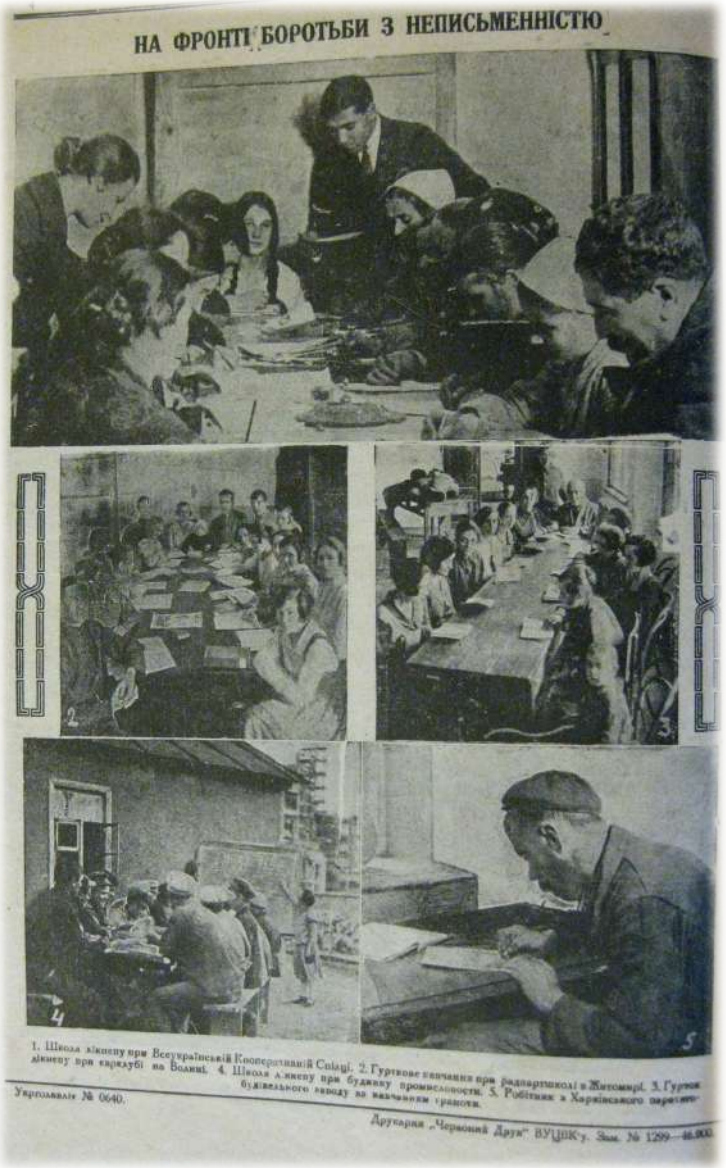

ΣΑΡΙΣΑ ASS Γ. Α. ΣΤΟΥΣ
ΓΝΕΦΑ! ΘΑ ΠΑΜΕ








II Всероссийский Съезд
Политкаторжан Безработных
Москва 1923г

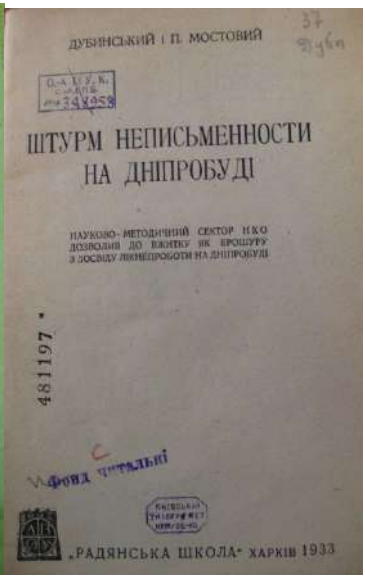


1. Школа лікперу при Всеукраїнській Кооперативній Спілці. 2. Гуртове навчання при радпартшколі в Житомирі. 3. Гурток лікперу при кархаубі на Волині. 4. Школа лікперу при будинку промисловости. 5. Робітник з Харківського паровозобудівельного заводу за вивченням граматики.

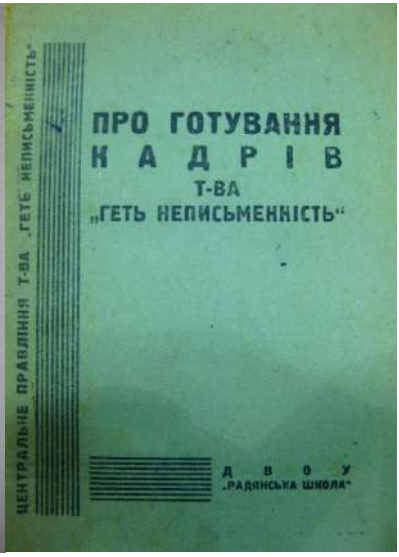
Укрголовліт № 0640.

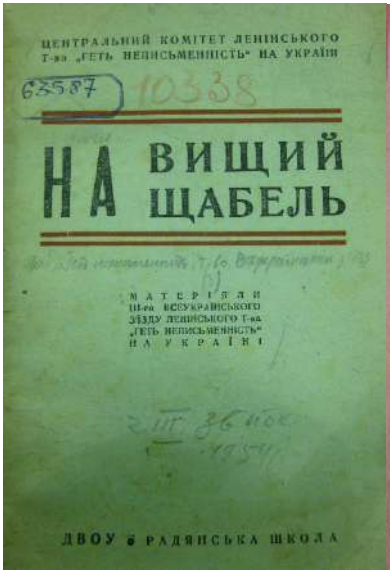
Друкарня „Червоний Друк" ВУЦВК'у. Зам. № 1299—46.000.


П. ПІРКІН
ПРОТИ ЗАГАЛЬНОСТИ КЕРІВНИЦТВА ВСІЄЮ ПРАКТИКОЮ РОБОТИ Т-ВА „ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ"
1932


ДУБИНСЬКИЙ І П. МОСТОВИЙ
ШТУРМ НЕПИСЬМЕННОСТИ НА ДНІПРОБУДІ
НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СЕКТОР НКО ДОЗВОЛИВ ДО ВЖИТКУ ЯК БРОШУРУ З ДОСВІДУ ЛІКНЕПРОБОТИ НА ДНІПРОБУДІ
481197
„РАДЯНСЬКА ШКОЛА" ХАРКІВ 1933

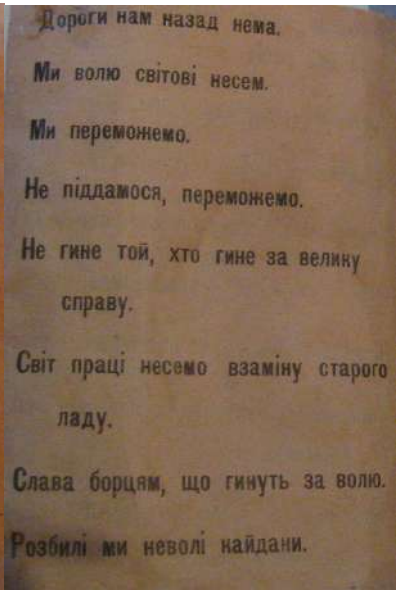

ХАРКІВСЬКА ОКРУЖНА НАДЗВИЧАЙНА КОМІСІЯ В СПРАВІ ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТИ
ХАРКІВСЬКИЙ ОКРМЕТОДКОМ
Р. ЗЛАТКОВСЬКА ТА Я. ФОМЕНКО
ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТИ ТА ВЕСНЯНА СІВБА 1930 РОКУ
«ПРОЛЕТАРИЙ»


ЦЕНТРАЛЬНЕ ПРАВЛІННЯ Т-ВА „ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ"
ПРО ГОТУВАННЯ КАДРІВ Т-ВА „ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ"
ДВОУ „РАДЯНСЬКА ШКОЛА"


ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ ЛЕНІНСЬКОГО
Т-ва „ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ" НА УКРАЇНІ
63587
10338
НА ВИЩИЙ ЩАБЕЛЬ
МАТЕРІЯЛИ
III-го ВСЕУКРАЇНСЬКОГО
З'ЇЗДУ ЛЕНІНСЬКОГО Т-ва
„ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ"
НА УКРАЇНІ
ДВОУ РАДЯНСЬКА ШКОЛА


КНИЖКА ТА ГАЗЕТА РОЗТУЛЯТЬ ТОБІ ОЧІ
ПОРАДИ СЕЛЯНАМ
ЯК ЧИТАТИ КНИЖКУ ТА ГАЗЕТУ
ТРЕТЄ ВИДАННЯ
ВИДАННЯ ОДЕСЬК. ОКР. Т-ВА „ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ"


ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ!
БУКВАР
ДЛЯ ДОРОСЛИХ.
Д. Зелкіна.


Дороги нам назад нема.
Ми волю світові несем.
Ми переможемо.
Не піддамося, переможемо.
Не гине той, хто гине за велику справу.
Світ праці несемо взаміну старого ладу.
Слава борцям, що гинуть за волю.
Розбилі ми неволі кайдани.


ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЬ!
М. КУЛІШ
ЧЕРВОНА ЗІРКА
БУКВАРИК І ЧИТАНКА
ОДЕСЬКИЙ ГУБВІДДІЛ НАРОДНЬОЇ ОСВІТИ
1921


А. ПЛАНСКИЙ і П. ЯКИМЧУК
УДАРНИК
БУКВАР ДЛЯ ДОРОСЛИХ
II
ДВОУ Державне видавництво „Радянська школа"


І
А. ПЛАНСКИЙ
ПЕРШИЙ ЩАБЕЛЬ
Буквар для робітників
Державне видавництво України


ДОЛОЙ НЕГРАМОТНОСТЬ.
БУКВАРЬ ДЛЯ ВЗРОСЛЫХ.


ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ
Ч. 4
Хто освітив себе наукою, тому віра в Бога непотрібна.


МОГИЛА ЛЕНІНА—КОЛИСКА СВОБОДИ.
Перша думка й перше слово—про Леніна.


ГЕТЬ
НЕПИСЬМЕННІСТЬ
Журнал
для підлітків шкіл лікнепу
Ч.1
ЛЮТИЙ
1927
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ


ГЕТЬ
НЕПИСЬМЕННІСТЬ
ВИДАВНИЦТВО „ШЛЯХ ОСВІТИ" — 1924 р.


ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ!
НА ШТУРИ ТЕМРЯВИ
Ліквідувати прорави в роботі лікнепу
За здійснення постанови партії
Штурмова декада лікнепу


ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ!
Що сказав тов. Чубар про ліквідацію неписьменности
В гостях у Червоної Освіти


ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ
5
Весна 1925
Весна 1929


За грамоту
Дни минули боротьби за грамоту—треба перш за все ліквідувати неписьменність


ЗА ГРАМОТУ
ОДНОРАЗОВА ГАЗЕТА
НЕПИСЬМЕННІСТЬ—ГАЛЬМО П'ЯТИРІЧКИ
За грамоту


НАСТУП на ТЕМРЯВУ
ЛЕНІНСЬКІ ДНІ
Всі трудящі до лав т-ва „Геть Неписьменність"!


ЗА ГРАМОТУ
ПЕРЕМОЖЕМО НЕПИСЬМЕННІСТЬ
ЗА ГРАМОТУ
ДРУЖНО, ВСЕ КАК ОДИН, ПЛЕЧОМ К ПЛЕЧУ


Долбанем!
АЛКОГОЛЬ
Так нечего с пьянкой шутить,
Ее надо колотить,
Культурно,
Бурно,
Пламенно, гневно,
Долбить ежедневно,
На каждом шагу,
Не давать передышки врагу.


Долой кухонное рабство!
ДАЕШЬ
НОВЫЙ
БЫТ

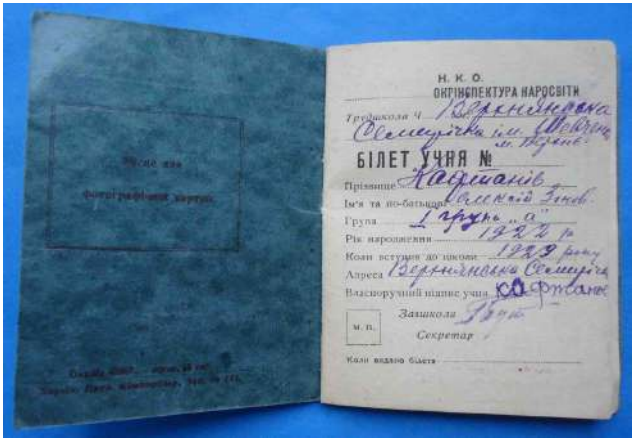

ДОЛОЙ НЕГРАМОТНОСТЬ!!
НЕГРАМОТНОСТЬ ВРЕДИТ ХОЗЯЙСТВУ СТРАНЫ И УВЕЛИЧИВАЕТ СМЕРТНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ.
В РОССИИ:
1 десятина давала 31 пуд ржи
на 10.000 человек умирало 63,3 челов.
В БЕЛЬГИИ:
1 десятина давала 157 пудов ржи
на 10.000 человек умирало 58 челов.
ЧЕМ МЕНЬШЕ в СТРАНЕ НЕГРАМОТНОСТЬ-ТЕМ БОЛЬШЕ УРОЖАЙ!


НЕГРАМОТНЫЙ тот-же СЛЕПОЙ
ВСЮДУ ЕГО ЖДУТ НЕУДАЧИ И НЕСЧАСТЬЯ.


ТЫ ПОМОГАЕШЬ ЛИКВИДИРОВАТЬ НЕГРАМОТНОСТЬ
ЗАВЕТЫ ИЛЬИЧА
—К. Х. Ленин
ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ НЕ ДОЛЖНО БЫТЬ НИ ОДНОГО НЕГРАМОТНОГО—
ВСЕ В ОБЩЕСТВО „ДОЛОЙ НЕГРАМОТНОСТЬ"


Р.С.Ф.С.Р.
Пролетарии всех стран, соединяйтесь!
ОТ МРАКА К СВЕТУ.
К КНИГЕ.
ОТ ГОРЯ К СЧАСТЬЮ.
ОТ БИТВЫ
НКпр


Пролетарі всіх країн, єднайтеся!
Видання Харківського Обласного
Комітського Товариства
„Геть Неписьменність" та молодих робітників
праці „Конструктур" при Комітеті Освіти
Харків, Сум. Пасаж, 9, 47.
БІЛЕТ УЧНЯ


Н. К. О.
ОКРІНСПЕКТУРА НАРОСВІТИ
БІЛЕТ УЧНЯ №
Прізвище
Ім'я та по-батькові
Група
Рік народження
Коли вступив до школи
Адреса
Власноручний підпис учня
Зашкола
М. П.
Секретар
Коли видано білет


1917
1927
ОБЩ.
ДОЛОЙ
НЕГРА
МОТИФСТЬ


КНИГУ В МАССЫ
ЛЕНИН

„Густой сетью разбросаем школы по всей земле русской.

Не должно быть неграмотных, не должно быть темных, забитых".

ТРОЦКИЙ.

Общество „ДОЛОЙ НЕГРАМОТНОСТЬ"

ВСЕ НА БОРЬБУ С НЕГРАМОТНОСТЬЮ.



ЧЛЕНСКИЙ БИЛЕТ

г. Екатеринбург, Уральской области 1924 г.

Область Уральский

Округ К-Ташлинский

Район К. Шайтанский

Гор. зав. сель. дер. В. Ш.

Фамилия Шитов

Имя и отчество

Возраст

Профессия

Какой организ. выдан Ячейка ОДН

Секретарь

Билет выдан 17 Декабря 1924 г.

УПЛАТА ЧЛЕНСКИХ ВЗНОСОВ.

1924 г.	Сумма	Подп. казн.	1925 г.	Сумма	Подп. казн.	1926 г. Сумма	Подп. казн.
Апрель			Январь				
Май			Февраль				
Июнь			Март				
Июль			Апрель				
Август			Май				
Сентябрь			Июнь				
Октябрь			Июль				
Ноябрь			Август				
Декабрь	40		Сентябрь				
			Октябрь				
			Ноябрь				
			Декабрь				




ДОНСКАЯ
БЕСПРОИГРЫШНАЯ
ВЕЩЕВАЯ
ЛОТЕРЕЯ
№ 39104
1917
1927
СЕРИЯ 6
ДОЛОЙ НЕГРАМОТНОСТЬ
К 10 ЛЕТ ОКТЯБРЯ
ДОНСКОГО ОБЩЕСТВА
„ДОЛОЙ НЕГРАМОТНОСТЬ"
Цена билета 20 копеек


ДОПОМОГА ДІТЯМ — ПАМ'ЯТНИК ЛЕНІНОВІ
ДРУГА ВЕЛИКА
ВСЕУКРАЇНСЬКА
КНИЖКОВА ЛОТЕРЕЯ
ТОВАРИСТВ „ДРУЗІ ДІТЯМ" та „ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ"
РОЗІГРУЄТЬСЯ ВИГРАШІВ НА 300000 КРБ
СЕРІЯ 021
№ 004041
ПЕРЕМОГТИ НАРОДОМ НЕПИСЬМЕННИМ НАРОДОМ НЕКУЛЬТУРНИМ НЕ МОЖНА. ЛЕНІН.
ДОПОМОГА ДІТЯМ — ПАМ'ЯТНИК ЛЕНІНОВІ
ДРУГА ВЕЛИКА
ВСЕУКРАЇНСЬКА
КНИЖКОВА ЛОТЕРЕЯ
ТОВАРИСТВ „ДРУЗІ ДІТЯМ" та „ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ"
РОЗІГРУЄТЬСЯ ВИГРАШІВ НА 300000 КРБ
СЕРІЯ 107
№ 005018
ПЕРЕМОГТИ НАРОДОМ НЕПИСЬМЕННИМ НАРОДОМ НЕКУЛЬТУРНИМ НЕ МОЖНА. ЛЕНІН.


25
БЕЗ КНИГИ НЕМА ЗНАННЯ БЕЗ ЗНАННЯ – НЕМА КОМУНІЗМУ (ЛЕНІН)
25
ТРЕТЯ ВЕЛИКА
ВСЕУКРАЇНСЬКА КНИЖКОВА
ЛЬОТЕРІЯ
1932 р.
№07036
ПОВАРИСТВА
ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ
25
50
БЕЗ КНИГИ НЕМА ЗНАННЯ БЕЗ ЗНАННЯ – НЕМА КОМУНІЗМУ (ЛЕНІН)
50
ТРЕТЯ ВЕЛИКА
ВСЕУКРАЇНСЬКА КНИЖКОВА
ЛЬОТЕРІЯ
1932 р.
ПОВАРИСТВА
ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ
205.809
ВИГРАШІВ
50
НА СУМУ
759.500

Для нотаток

Для нотаток

Підписано до друку 14.05.2025.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Друк. арк. 15,5. Умов. друк. арк. 14,42. Обл.-вид. арк. 12,2.
Наклад 25 прим. Зам. № 3284/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 5254 від 05.12.2016 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua